

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

MURAT ERKOÇ YÜKSEK LİSANS TEZİ GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ TARİH ABD 2019

OSMANLI DEVLETİ'NDEN AYRILMA SÜRECİNDE MISIR'DA ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MURAT ERKOÇ

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİÇİCİ

GAZİANTEP

KASIM 2019

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

“Osmanlı Devleti’nden Ayrılma Sürecinde Mısır’da Arap Milliyetçiliği”
Murat ERKOÇ

Tez Savunma Tarihi: 05.11.2019

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç. Dr. Erol ERKAN
SBE Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans/Doktora tezi olarak gerekli şartları sağladığımı onaylarım.

Prof. Dr. Ahmet GÜNDOĞUZ
Enstitü ABD Başkanı

Bu tez tarafımca (tarafımızca) okunmuş, kapsamı ve niteliği açısından bir Yüksek Lisans/Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİÇİCİ

Tez Danışmanı

Bu tez tarafımızca okunmuş, kapsam ve niteliği açısından bir Yüksek Lisans/Doktora tezi olarak oybirliği/ oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

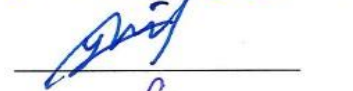
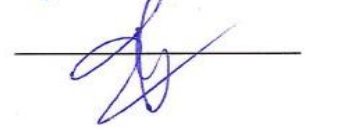
Jüri Üyeleri:

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİÇİCİ

Dr. Öğr. Üyesi Yaşar ARSLANYÜREK

Dr. Öğr. Üyesi Yüksel BAYIL

İmzası

ETİK BEYAN

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel, etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

MURAT ERKOÇ

05.11.2019

ÖZ

OSMANLI DEVLETİ'NDEN AYRILMA SÜRECİNDE MISIR'DA ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ

ERKOÇ Murat

Yüksek Lisans Tezi, Tarih ABD

Tez Danışmanı Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİÇİCİ

Kasım 2019 190 Sayfa

Fransa, Napolyon Bonapart'ın öncülüğünde 1798 yılında İngiltere'nin Hindistan ticaret yolunu ele geçirmek ve bölgede kalıcı olabilmek için Osmanlı Devleti'nin Mısır eyaletini işgal etti. İşgalden sonra bir takım reform hareketleri gerçekleştiren Napolyon Bonapart'ın faaliyetleri, onun milliyetçilik hareketlerinin doğuşu açısından önemli bir yere sahip olmasını sağladı. Osmanlı ve İngiltere'nin mukavemeti karşısında 1801 yılında Fransa ordusunun Mısır'dan ayrılması, gençlik döneminden beri Fransız sempatisini olan Mehmet Ali Paşa'nın vali olmasına ve Mısır'da yeni bir dönemin başlamasına neden oldu.

Napolyon'un Mısır'da başlattığı reform çalışmalarını devam ettirerek başta askeri olmak üzere siyasi ve ekonomik alanlarda yaptığı ıslahat çalışmalarıyla Mısır'ın kalkınmasına ve Arap milliyetçiliğinin doğuşuna neden olan Mehmet Ali Paşa, bunların yanı sıra Arap milliyetçilik akımının temsilcileri olacak olan genç aydınların batıda eğitim görmelerini sağladı. Batıya gönderilen ve burada batı ekolü ile eğitimlerini tamamlayarak ülkelerine dönen bu aydınlar, Araplara Arap dili ve kültürünü anlatıp Arapların eski ihtişamlı dönemlerine ancak Türklerin hegemonyası altından çıkılmasıyla mümkün olacağına vurgu yaparak, halkı Arap Milliyetçiliği ekseninde toplamaya çalıştılar.

Gerek Arap aydınlar, gerekse de Mehmet Ali Paşa döneminde imtiyazlı statüye sahip olan Misyonerler, açtıkları okullar, kurdukları cemiyetler ve çıkarttıkları dergi ve gazeteler sayesinde Suriye merkezli Arap Milliyetçiliğinin doğuşuna neden oldular.

Anahtar Kelimeler: Millet, Milliyetçilik, Arapçılık, Araplar, Türkler, Mısır

ABSTRACT
IN THE PROCESS OF LEAVING FROM THE OTTOMAN STATE
ARAB NATIONALISM IN EGYPT

ERKOÇ Murat
Master Thesis, History
Thesis advisor, Prof Dr. BİÇİCİ Mehmet
November 2019 190 Pages

To seize England's trade route to India and become permanent in the region France occupied the Egyptian state of the Ottoman Empire in 1798 under the leadership of Napoleon. The reform movements carried out by Napoleon Bonaparte after the occupation, made him gain an important place in the birth of nationalist movements. The resignation of the French army from Egypt in 1801 due to the strength of the Ottomans and English caused Mehmet Ali Pasha who was a French sympathizer since the youth, to become the governor and thus started a new era in Egypt.

Mehmet Ali Pasha who led to the development of Egypt and the emergence of Arab nationalism with his reform movements not only mainly in the military but also in the political and economic fields by continuing the reform movements initiated by Napoleon also provided education in the West for young intellectuals who will be the representatives of the Arab nationalis movement. These intellectuals who were sent to the West and returned. These intellectuals, who were sent to the West and returned to their countries by completing their education with the Western School, explained the Arab language and culture to the Arabs and tried to gather the people in the axis of Arab nationalism by emphasizing that returning to those exalted periods of Arabs would be possible by rescuing themselves under the hegemony of the Turks.

Both Arab intellectuals and missionaries with privileged status during the period of Mehmet Ali Pasha caused the emergence of Syrian-centered Arab nationalism thanks to the schools they established, the societies they founded, and the magazines and newspapers they published.

Key Words: Nation, Nationalism, Arabism, Arabs, Turks, Egypt

ÖN SÖZ

XIX. yy. Ortadoğu tarihi açısından yeni bir baharın başlamasına neden oldu. Milliyetçilik ekseninde ulus kimliğine bürünerek Osmanlı yönetimine karşı bağımsızlık mücadelesi içerisine giren ve tek hayalleri, Arap dili ve kültürünü canlandırarak eski günlerini yeniden ihya etmek olan Araplar, XIX. yy'da Batının da desteğini alarak kendi devletlerini kurma yolunda büyük mücadele içerisine girmişlerdir. Bu çalışmada cahiliye döneminden XIX. yy'da ortaya çıkan Arap milliyetçiliğin doğuşuna kadar geçen sürede Arapların ideolojik düşünce yapısı üzerinde incelemeler yapılarak Arapların Türklere karşı bağımsızlık mücadelesi anlatılmaya çalışıldı.

Tez çalışması dört bölüm, sonuç, kaynakça ve indeks kısımlarından oluşmaktadır. Tezin giriş bölümünde millet ve milliyetçilik kavramları, bu iki kavramın ortaya çıktığı dönem ve çok uluslu yapıya sahip olan devletlere olan etkileri anlatıldıktan sonra bu iki kavramın belirgin hal almaya başladığı Fransız İhtilali'nin ortaya çıkmasına neden olan iç ve dış nedenler, ihtilalin başlaması, ihtilalin sonuçları ve Ortadoğu'ya olan etkisi anlatılmaya çalışıldı.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Arap kaynaklarına göre ilk Arap-Türk ilişkileri Hz. Peygamber dönemi itibari ile komşu devletlerle yapılan siyasi ilişkiler, Araplar tarafından Türklerin yaşadığı coğrafyalara gerçekleştirilen fetih hareketlerinde Türklerle yapılan mücadele ve Türklerin İslamiyet'i kabul etme süreci, Emeviler dönemi ve bu dönemde ortaya çıkan Mevali politikasının gayri Araplara olan etkisi, Abbasi ihtilali ve Türklerin rolü, Talas savaşı ve sonrası yaşanan Arap-Türk ilişkileri son olarak X. yy'dan itibaren kurulan Türk Devletlerinin Araplarla olan ilişkileri üzerinde duruldu.

Üçüncü bölümünde, Ortadoğu ve Mısır'ın stratejik durumu üzerinde durulduktan sonra söz konusu olan coğrafyada sömürge kolonilerini kurmak isteyen İngiltere ve Fransa'nın rekabet içerisine girmelerinin bir sonucu olarak 1798 yılında General Napolyon'un Mısır'ı işgal etme süreci ve sonuçları incelenmeye çalışıldı. Napolyon'dan sonra Mısır'a vali olan Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da gerçekleştirdiği reform hareketleri, Batı ekolünde yetişen Arap aydınları ve bunların ideolojik düşün-

celeri ile Mehmet Ali Paşa döneminde imtiyazlı statüye sahip olan misyonerlerin faaliyetlerinin milliyetçiliğin doğuşuna etkisi üzerinde duruldu.

Dördüncü bölümünde ise Hicaz bölgesinde ortaya çıkan ve Arap milliyetçiliğinin doğuşuna etki eden Vahhabi hareketi, Selefî ve Seküler Arap milliyetçileri tarafından kurulan cemiyetler, Mısır, Suriye ve Lübnan’da basın yayın faaliyetleri ve bunların milliyetçiliğe olan etkileri incelenmesi yapıldıktan sonra son olarak ise İngilizlerin Mısır’ı işgali ve Osmanlı’dan ayrılma süreci anlatılmaya çalışıldı. Sonuç bölümünde ise Arap milliyetçiliği üzerine genel bir değerlendirme yapılarak elde edilen sonuçlar ortaya konuldu.

Lisans ve Yüksek Lisans öğrenimim süresince fikirleriyle bugünlere gelmeme vesile olan danışman hocam ve rehberim sayın Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİÇİCİ’ye, tezi dil bilgisi açısından incelemesini yapan Öğr. Gör. Sakine HAKKOYMAZ’a, tez süreci boyunca yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen ve fikirleriyle tezi yazmamda büyük yardımı dokunan doktora öğrencisi Gökhan ARSLAN’a sonsuz saygı ve teşekkürü bir borç bilirim.

Tezi, maddi ve manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen babam Fuat ERKOÇ’a ve annem Ayten ERKOÇ’a armağan ediyorum.

MURAT ERKOÇ
GAZİANTEP 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ-----	İ
ABSTRACT-----	İİ
ÖN SÖZ-----	İİİ
İÇİNDEKİLER-----	VI
KISALTMALAR-----	X
BİRİNCİ BÖLÜM-----	1
I. GİRİŞ-----	1
İKİNCİ BÖLÜM-----	13
II. ARAPLAR VE TÜRKLER-----	13
A. İlk Dönem Arap Kaynaklarına Göre Arap-Türk İlişkileri-----	13
1. İslamiyet Sonrası Komşu Devletler ile Yapılan Siyasi İlişkiler-----	16
2. İlk Dönem Arap-Türk İlişkileri ve Türklerin İslamiyet'i Kabulü-----	18
B. Emeviler Dönemi-----	21
1. Emevi Devleti'nin Kuruluşu ve Arap-Türk İlişkileri (651-750)-----	21
2. Arap Toplumun'da Saltanat Sistemi-----	26
3. Mevali Politikası-----	28
C. Emevi Arapçılığına Karşı İsyan Hareketi: Muhtar B. Ebu Ubeyd Es-Sekafi Örneği ---	32
D. İslam Dünyasında Ortaya Çıkan Mezhep Grupları-----	36
1. Şii Mezhepler-----	37
a. Zeydiyye Mezhebi-----	37
b. İsmailiyye Mezhebi-----	37
2. Ehl-i Sünnet Olan Mezhepler-----	38
a. Hanefi Mezhebi-----	38
b. Şafii Mezhebi-----	38

c. Maliki Mezhebi -----	38
d. Selefi/Hanbeli Mezhebi -----	38
3. Ehl-i Sünnet Olmayan Mezhepler -----	39
a. Dürziler -----	39
b. Nusayriler -----	39
c. Aleviler-Bektaşiler -----	39
d. Şebekler-----	40
e. Ehl-i Hak / Yâresânlar / Kâkâ'îler -----	40
f. Yezidiler -----	40
g. Zikriler (Mehdeviyye) -----	41
h. Ahmediler (Kadıyanilik) -----	41
ı. İbadiler -----	41
4. Hristiyan Mezhepler -----	42
a. Katolik -----	42
b. Protestan -----	42
c. Ortodoks -----	42
d. Marunî -----	42
E. Abbasi Dönemi ve Arap-Türk İlişkileri (750-1258)-----	43
1. Abbasi İhtilali ve Abbasi Devleti'nin Kuruluşu -----	43
2. Arap-Türk İlişkilerinde Dönüm Noktası; Talas Savaşı (751) -----	48
3. Talas Savaşı Sonrası Arap-Türk İlişkileri -----	50
F. IX. Yy'dan İtibaren Arap Coğrafyasında Kurulan Türk Devletleri ve Arap-Türk İlişkileri-----	58
1. Tolunoğulları Devleti'nin Kuruluşu ve Arap-Türk İlişkileri (868-905) -----	58
2. İhşidiler Devleti'nin Kuruluşu ve Arap-Türk İlişkisi (935-969) -----	61
3. Büyük Selçuklu Dönemi Arap-Türk İlişkileri -----	64
4. Eyyubiler Dönemi Arap-Türk İlişkileri -----	69
5. Memlük Dönemi Arap-Türk İlişkileri -----	71
G. Osmanlı-Memlük İlişkileri (1358-1517)-----	73
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM -----	76
III. OSMANLI DEVLETİ'NDE AYRILMA SÜRECİNDE MISIR'DA ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ -----	76
A. Ortadoğu'nun Siyasi, Coğrafi ve Sosyal Yapısı-----	76
B. Mısır'ın Siyasi ve Coğrafi Konumu -----	77
C. Osmanlı-Fransa İlişkileri ve Napolyon'un Mısır'ı İşgali (1798-1801) -----	84
D. Mehmet Ali Paşa Dönemi-----	89

1. Mehmet Ali Paşa'nın Vali Olma Süreci ve Mısır'ın Özerk Olması -----	89
2. Mehmet Ali Paşa Dönemi'nde Mısır'ın Modernleşme Süreci -----	93
3. Askeri Modernleşme Süreci Nizam-ı Cedid Ordusunun Kurulması-----	93
4. Eğitim Reformu ve Basın Yayın Hayatı'nın Gelişmesi -----	94
5. Tarım, Ticaret ve Sanayi Reformları -----	96
E. Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu-----	97
1. Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişim Süreci-----	97
2. Misyonerler Okulların Arap Milliyetçiliğinin Doğuşuna Etkisi -----	102
3. Selefî Arap Aydınlarının Arap Milliyetçiliğinin Doğuşuna Etkisi-----	111
a. Rifa'a Rafi Et-Tahtavi (1801-1873) -----	112
b. Cemalettin Afgani (1838-1897)-----	115
c. Muhammed Abduh (1849-1905)-----	117
d. Abdurrahman El-Kevakibi (1854-1902)-----	119
f. Muhammed Reşid Rıza (1935-1865) -----	121
4. Seküler Arap Aydınlarının Arap Milliyetçiliğinin Doğuşuna Etkisi -----	122
a. Nasif El-Yazıcı (1800-1871)-----	122
b. Ahmed Faris El-Şidyakı (1805-1887)-----	123
c. Butros El-Bustani (1819-1883)-----	124
d. İbrahim El-Yazıcı (1847-1905) -----	125
DÖRÜNCÜ BÖLÜM -----	127
IV. ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ-----	127
A. Vahhabi Hareketinin Arap Milliyetçiliğine Etkisi-----	127
B. Ortadoğu'da Yayımlanan Gazete ve Dergilerin Basın Yayın Hayata ve Milliyetçiliğe Etkisi-----	130
C. Arap Cemiyetlerin Arap Milliyetçiliğinin Oluşmasına Etkisi -----	134
1. II. Meşrutiyet'in İlanından Önce Kurulan Arap Cemiyetleri -----	135
a. Cem'iyet El-Fünun ve'l Ulum (İlim ve Sanat Cemiyeti) -----	135
b. El-Cemiyetü's-Şarkıyye (Şark Cemiyeti)-----	135
c. Rabitatü'l Vatan'il Arabi (Arap Vatani Birliği)-----	135
d. Cemiyet'ün Nehdetü'l Arabiye (Arap Kalkınma Cemiyeti) -----	135
e. Suriye Diriliş Cemiyeti -----	135
f. El- Cem'iyet El- Umumiye El-Suriye (Suriye Umumi Cemiyeti)-----	136
g. Beyrut Gizli Cemiyeti -----	136
h. El Külliyyetü's Suriyye li Protestaniyye (Suriye Protestan Birliği) -----	136
ı. Cem'iyet El-Thavri El-Osmani (Osmanlı İnkılap Cemiyeti) -----	136
2. II. Meşrutiyetin İlanından sonra kurulun Arap Cemiyetleri-----	137
a. Resmi Cemiyetler -----	137
i. El-İhaül Arabi ve'l Osmani (Osmanlı Arap Kardeşlik Cemiyeti)-----	137

ii. El Munteda El Edebi El- Arabi (Arap Edebiyatçılar Kulübü) -----	137
i. Hizb El Lamerkeziye El-İdari El Osmani (Osmanlı İdaresi Âdem-i merkeziyet Partisi)-----	138
iv. Şam ve Basra Islahat Cemiyetleri -----	139
b. Gizli Cemiyetler -----	139
i. El Kahtaniyye-----	140
ii. El Ahd Cemiyeti (Yemin Cemiyeti)-----	141
ii. Cem'iyet El-Arabiyye El-Fetat Cemiyeti (Genç Araplar Cemiyeti)-----	142
D. İngiltere'nin Mısır'ı İşgali ve Osmanlı Devleti'nden Ayrılma Süreci-----	143
SONUÇ-----	151
KAYNAKÇA -----	155
İNDEKS-----	173
ÖZGEÇMİŞ -----	177
VİTAE-----	177

KISALTMALAR

Atatürk Araştırma Merkezi:	A.T.A.M
Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi:	A.Ü.D.T.C.F
Birleşik Arap Emirliği:	B.A.E.
Bakınız:	bkz.
Cilt:	C.
Çeviren:	Çev.
Diyanet İşleri Başkanlığı:	D.İ.B.
Düzenleyen:	Düz.
Erişim Tarihi:	e.t.
Hazreti:	Hz.
İslam Ansiklopedisi:	İ.A.
Millî Eğitim Bakanlığı:	M.E. B.
Sayfa:	s.
Sayı.	S.
Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi:	T.D.V.İ.A.
Türk Tarih Kurumu:	T.T.K.
Ve diğerleri:	vd.
Yayın:	Yay.
Yüzyıl:	yy.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. GİRİŞ

1789 Fransız İhtilali'nin bir sonucu olarak ortaya çıkan ve çok uluslu devletlerin siyasi ve sosyal yapısını derinden etkileyen millet ve milliyetçilik kavramlarının dünyadaki önemi Fransız İhtilali ile arttı. İhtilal sonrası Fransa Kralı'nın tahtını kaybetmesi üzerine egemenliğin kimin hakkı olduğunu sorgulayan halk, egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu anlamaya başladı.¹ Egemenliğin krallara değil tam aksine halka ait olduğu düşüncelerinin yayılmasından sonra XIX. yy'dan itibaren din, dil, ırk ve kültür gibi kavramların Doğu ve Batı'da ön plana çıkması, beraberinde bağımsızlık mücadelelerini de getirdi.

İlk olarak milliyetçilik kavramını açıklamadan önce millet kelimesinin tanımını yapmamız gerekmektedir. Millet kelimesi, genel olarak aynı topraklar üzerinde yaşayan aynı dile, dine, kültüre, geleneğe ve göreneğe sahip insanların bir arada yaşamasıdır şeklinde yorumlansa da düşünürlerin ve tarihçilerin ittifak içerisinde olmadıkları bir meseledir. Öyle ki millet kavramını tanımlamaya çalışan tarihçilerin birbirlerinden farklı olarak çeşitli görüşler ileri sürmeleri, bizlere millet tanımının yapılmasının ne denli güç olduğunu göstermektedir. Farklı ırk ve kültüre sahip olan insanların bir araya gelerek oluşturdukları millet kelimesi üzerinde düşünür ve tarihçilerin tanımları şu şekildedir:

Ziya Gökalp'e göre Millet, "*kendisine mahsus bir harsa malik olan zümre demektir.*"² Yusuf Akçura'ya göre ise "*Millet, ırk ve dilin esasen birliğinden dolayı içtimai vicdanda birlik hâsıl olmuş bir cemiyeti beşeriyedir.*"³ Anthony Douglas Smith'e göre Millet, "*tarihî bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihî belleği, kitlevi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğunun adıdır.*"⁴ W. Connor için "*ortak ideoloji, ortak müesseseler ve adetlerin yanında toprak unsurunun ön plana çıktığı*" bir kavramdır. E. Gellner'e göre ise "*düşünceler, çağrışım-*

¹ ÖZBEY, Ali Ulvi, "19. Yüzyıl Arap Milliyetçiliğinde Misyonerlerin Etkisi: Suriye Örneği", *Tarih Okulu Dergisi*, İzmir 2018, C. 35, S. 11, s. 65.

² GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, Varlık Yay. 1968, 7. Baskı, s. 22.

³ AKÇURA, Yusuf, Türk Yılı 1928, *TBMM. Kütüphanesi Açık Erişim Sistemi*, Ankara 2019, s. 291. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2> (e.t. 28.08.2019)

⁴ SİMİTH, Anthony Douglas, *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sinan Şen, İstanbul, İletişim Yay. 1. Baskı, 1994, s. 32.

lar, davranış ve iletişim biçimleri anlamına gelen kültürel paylaşım ve aynı millete mensup insanların bir arada yaşama hissi” olarak nitelemiştir. Anderson göre ise “Millet kelimesini hayal edilen siyasi bir topluluk”⁵ olarak nitelerken E. Hobsbawm ise “kendilerini bir millet olarak gören toplumların bu halleri ile millet”⁶ olarak kabul edildikleri olarak tanımlamıştır.

Hilmi Ziya Ülken ise millet kavramını şu ifadeleriyle tanımlamaya çalışmıştır:

*“Milletin çeşitli tanımları onun bünyesinin çok karmaşık ve unsurlarının yer yer değişen şartlara göre farklı olmasından ileri gelir. Irkçı, iktisatçı, coğrafyacı hatta dilci millet tanımları hep tek yönlü ve bazı durumlar da yanlıştır. Çünkü ileri sürülen bu görüşler milletin temelini değil, yalnız oldukça değişik şartlarını meydana getirirler. En sağlan olan dil birliğinin dahi bulunmadığı haller vardır. Bunun için Milleti kültür ve gelenek birliği diye tanımlamak doğru olur.”*⁷

Aslında bu görüşler içerisinde özellikle Anderson’un millet kavramı üzerine yaptığı tanım, XIX. yy’da Doğu ve Batı’da bağımsızlık mücadelesi içerisine giren toplumların ideolojik düşünce yapısını yansıtmaktadır. Nitekim Balkanlar’da ve Ortadoğu’da halkın tek hayali, bağımsızlıklarını elde ederek aynı dile, dine, ırka ve kültüre sahip insanları tek vatan, tek bayrak ve tek millet altında toplamak oldu.

Millet tanımı yapılırken üzerinde durulan diğer bir husus ise dildir. M. Guibernau, millet kavramını dil faktörüne vurgu yaparak şu sözlerle ifade etmiştir: *“anlamama” veya “anlaşılmama”, yani “yabancı” olmanın temel sorunu iletişim kurma yetersizliğidir ve bu durum bir milletin dışında kalmak için yeterlidir.*” Yine milletin oluşmasında temel unsur dil olarak gören E. Balibar ve İ. Wallerstein’da dilin insanları birbirine bağlayan bir faktör olduğuna dikkat çekmişlerdir.⁸

Anthony Douglas Smith ise “*Milli Kimlik*” adlı kitabında genel olarak milleti oluşturan unsurları maddeler halinde şu şekilde sıralamıştır:

- 1) “*Tarihî bir toprak/ülke, ya da yurt*
- 2) *Ortak mitler ve tarihî bellek*
- 3) *Ortak bir kitlesel kamu kültürü*
- 4) *Topluluğun bütün fertleri için geçerli ortak yasal hak ve görevler*
- 5) *Topluluk fertlerinin ülke üzerinde serbest hareket imkânına sahip oldukları ortak bir ekonomi.*”⁹

Millet üzerine yapılan tanımları incelediğimiz zaman düşünürler, her ne kadar ihtilaf halinde olsalar da genel itibariyle milletin tanımını yaparken dil, soy, ırk,

⁵ ANDERSON, Benedict, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, İstanbul, Metis Yay. 2. Baskı, 1995, s. 20.

⁶ OKUTAN, Çağatay, “Arap Milliyetçiliği”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 56 S. 2, s. 158-159.

⁷ ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul, Milli Eğitim Yay. 1969, s. 205.

⁸ OKUTAN, “Arap Milliyetçiliği”, s. 159.

⁹ SMITH, Milli Kimlik... s. 32.

kültür, gelenek ve görenek çerçevesinde görüş sunmuşlardır. Nitekim bunlardan birisi eksik olduğu zaman belirli bir bölgede yaşayan halk sınıfına millet dememiz mümkün değildir. Çünkü millet, aynı dili kullanan aynı ırka mensup olan insanları ifade etmek için kullanılır. Nitekim millet tanımını yaparken dil faktörünü ön plana alan M. Guibernau'nun da ifade ettiği gibi bireyin toplum içerisinde yabancılaşması ancak o toplumun diline sahip olmaması ile mümkündür. Bu sebeple Fransız İhtilali'nden sonra öne çıkan millet kavramını benimseyen ve aynı mihenk taşına sahip olan halk sınıfı, XIX. yy'dan itibaren Doğu ve Batı dünyasının siyasi ve sosyal yapısını derinden etkileyerek ilerleyen süreçler de ortaya çıkacak olan bağımsızlık mücadelelerinde temelini atılmasını sağladı.

Millet kavramının tanımını yaptıktan sonra milliyetçilik kelimesinin tanımını yapmadan önce milliyetçilik üzerine yapılan çalışmaların ilk olarak ne zaman başladığını üç döneme ayırarak anlatmamız gerekmektedir. Bunlardan ilki, 1914 yılına kadar olan dönemdir. Bu döneme kadar milliyetçilik üzerine yapılan çalışmalar, sistematik bir şekilde yapılmadığı gibi daha çok milliyetçilik üzerine araştırmalar yapan Mill, Renan ve Acton gibi filozoflar eleştirildi.

İkinci dönem ise, birinci dünya savaşı sonrası yapılan milliyetçilik çalışmalarıdır. Bu dönemde tarafsız bir şekilde çalışmalar yaparak milliyetçilik üzerinde aktif rol oynayan Carlton Hayes, Louis Snyder ve Hans Kohn gibi tarihçiler, olayları tasnifleyerek kronolojik bir şekilde anlatmaya çalıştılar.

Üçüncü dönem ise, İkinci Dünya Savaşı sonrası Afrika ve Asya kıtasında bağımsız devletlerin ortaya çıkması üzerine yapılan çalışmalardır. Bu dönem de Alpter, Halpern, Geertz ve Emerson gibi Amerikalı siyasetçiler özellikle Afrika ve Asya kıtası üzerine yaptıkları çalışmalarla milliyetçilik üzerine büyük katkılar sağladılar.¹⁰

Milliyetçilik üzerine yapılan ilk dönem araştırmalarının izahını yaptıktan sonra Fransa'da feodal sisteme karşı halk tarafından başlatılan ihtilal hareketi neticesinde ortaya çıkan ve etkisini kısa bir zaman dilimi içerisinde Doğu ve Batı coğrafyasında özellikle Osmanlı devleti gibi çok uluslu yapıya sahip olan devletlerde gösteren milliyetçiliğin tanımını yapacak olursak milliyetçilik, XIX. yy. Avrupa'sının

¹⁰ HAŞLAK, İrfan, "Milliyetçilik ve Modernleşme: XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Örneği", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara 2002, C. 3, S. 2, s. 49-50.

temel taşlarını yerinden eden siyasi ve sosyolojik bir harekettir. Milliyetçilik, genel anlamıyla belirli bir coğrafyada ortak kültüre veya etnik kökene mensup olan insanların siyasi, sosyal, kültürel ve dini düşünce yaklaşımlarıyla milli bilinci uyandırarak devletlerinin güçlenmesini hedefleyen ideolojik bir harekettir.¹¹ Milliyetçilik kavramı, millet kavramında olduğu gibi tanımlanması oldukça güç olsa da milliyetçilik için günümüzde en çok şu tanımlar yapılmıştır.

- 1) "Milletlerin oluşma ya da gelişme süreci;
- 2) Bir millete ait olma duyarlılığı ya da bilinci;
- 3) Bir milletin dili ve simgelerle temsili;
- 4) Bir milleti temsil eden toplumsal ve siyasal hareket;
- 5) Hem genel hem de özel bir millet öğretisi ve/veya ideolojisi."¹²

Milliyetçilik üzerine yapılan genel tanımları ifade ettikten sonra şimdi de düşünürlerin milliyetçilik kavramı üzerine yaptıkları tanımlara göz atalım:

Baskın Oral'a göre milliyetçilik, "toplumsal sadakatin odağı olarak millet birimini alan ve bunu ulusal devlet içinde örgütlemek isteyen bir tutunum ideolojisi ve toplumsal harekettir."¹³ Umut Özkırımlı'ya göre milliyetçilik, "her şeyden önce bilincimize bir şekil veren, dünyayı adlandırmamızı sağlayan bir söylem; başka bir deyişle, toplu kimliklerimizi belirleyen, günlük konuşmalarımızı, davranış ve tutumlarımızı yönlendiren bir görme ve yorumlama, bir algılama biçimidir."¹⁴ İngiliz tarihçi Eric Hobsbawm milliyetçiliği, "esasen politik birim ile milli birimin uyumlu olması gerektiğini savunan bir ilke"¹⁵ anlamında kullanmıştır. Bazı düşünürler milliyetçiliği, "kendilerini aynı milletin üyesi sayan kişilerin, bir arada ve aynı sınırlar içerisinde, bağımsız bir şekilde hayat sürmek ve üyesi oldukları toplumu yüceltmek ve yükseltmek isteğidir."¹⁶ olarak tanımlanırken bazıları ise "geniş tabanlı modern topluma uydurulmuş mecazi bir akrabalık olarak tanımlanan bir ulus-devlet ideolojisidir."¹⁷ olarak tanımlamıştır.

Milliyetçilik akımı, genel olarak Fransız İhtilali ile ortaya çıktığı kabul edilse de ne zaman ortaya çıktığı hakkında farklı görüşler ortaya atıldı. Bazı düşünürler, milliyetçiliğin milletler var olduğu andan itibaren olduğunu ancak belirgin hal almaya başlaması, Fransız İhtilali ile olduğunu söylemelerine karşın bazıları ise milliyetçiliğin XIX. yy'dan itibaren ortaya çıktığı ve geliştiği yönündedir. Bunların dışında kimi milliyetçilik akımlarını XVII. yy'da monarşi'ye karşı ayaklanan İngiliz

¹¹ ÖZCAN, Azmi, "Milliyetçilik", TDVİA, İstanbul 2005, C. 30, s. 84.

¹² ERTAN, Temuçin F., ÖRS, Orhan, "Milliyetçiliğin Müphemliği: Milliyetçilik Nedir?", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Ankara 2018, S. 62, s. 41.

¹³ AYHAN, Halis, "Doğuş Ve "Öteki" Ekseninde Arap Milliyetçiliği: Vahada Bir Serap", s. 209-222. <http://www.gyk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01>, e.t. (28.08.2019).

¹⁴ ÖZKIRIMLI, Umut, Milliyetçilik Kuramları, İstanbul, Sarmal Yay. 1999, 1. Baskı, s. 12.

¹⁵ ERTAN, Temuçin F. "...Milliyetçilik Nedir?", s. 45.

¹⁶ ERTAN, Temuçin Faik, Başlangıçtan Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Ankara, Siyasal Kitapevi, 3. Baskı, 2014, s. 239.

¹⁷ ERTAN, Temuçin F. "...Milliyetçilik Nedir?", s. 43.

direnışine, kimisi XVIII. yy'da yenedünya seçkinlerinin İber sömürgeciliğine karşı başlatılan direniş mücadelesine, kimisi ise Fransız İhtilali'ne Almanya'nın tepki göstermesi ile başladığını ileri sürmüştür.¹⁸

Anderson ise “*Hayali Cemiyetler*” adlı eserinde bu görüşlerin dışında milliyetçiliğin doğuşuna farklı bir yorum getirerek milliyetçiliğin doğuşunu, matbaanın yaygınlaşmasından sonra Latince diline olan önemin artmaya başlamasıyla birlikte Latince okuyanların sayısında yaşanan büyük artışa bağlamıştır. Çünkü bu durumdan istifade eden kapitalistlerin daha çok para kazanabilmek için bütün Avrupa'da yayın evleri kurarak yerel diller de kitaplar basmaya devam edip dile yeni bir sabitlik kazandırmaları, öznel millet kavramları için son derece mühim rol oynayan kadimlik ideolojisinin oluşmasına neden oldular. Bu da kendi dillerinde yazılan eserleri okuyan halkta milli şuurun oluşmasını sağladı.¹⁹

Şüphesiz ki Anderson'un bahsetmiş olduğu kapitalistlerin dil üzerindeki faaliyetleri, XIX. yy'da özellikle Ortadoğu'da Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkmasına doğrudan etki eden sebepler arasında yer aldı. Nitekim ilerleyen konularda daha ayrıntılı bir şekilde işleyeceğimiz Napolyon'un Mısır seferi sonrası özellikle eğitim alanında gerçekleştirdiği reform hareketleri, kapitalistlerin çalışmaları ile benzerlik göstermektedir. Mısır'ı hâkimiyeti altına alan Napolyon, Mısır'a gelirken beraberinde Malta adasından Arap alfabesinden oluşan bir matbaa ile gelerek kapitalistlerin yaptığı gibi Mısır'da Fransızca eserleri Arapça'ya tercüme ettirmesi, Batı'nın ideolojik düşünce yapısını başta Mısır olmak üzere Suriye ve Lübnan'a yerleştirilmesini sağlayarak söz konusu olan bölgeler de milliyetçilik hareketlerinin başlamasına neden oldu.

Anthony Douglas Smith ise bu görüşlerin dışında milliyetçiliğin, Sanayi devriminden sonra Batı Avrupa'da ortaya çıktığını ifade etmiştir. Sanayi devrimi ile Avrupa sanayisinde makine gücüne dayalı olarak üretimde büyük artışların yaşanması, bir taraftan Avrupa'nın modernleşmesini sağlarken diğer taraftan insan gücüne olan ihtiyacın azalmasına yol açtığı için toplum içerisinde milliyetçilik ideoloji-

¹⁸ YENAL, Serkan, “Arap Milliyetçiliği Düşüncesinin Oluşumu”, *Akademi Ortadoğu: Altı Aylık Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2013, C. 7, S. 14, s. 203.

¹⁹ ANDERSON, *Hayali Cemiyetler*, s. 52-60.

sinin zuhur etmesine neden oldu.²⁰ Sanayi devriminden sonra ticaret hacminin artmasına paralel olarak insan gücüne olan ihtiyacın azalması, geçimini tarımsal üretim ile sağlayan halkın köyden kente göç etmesine neden olduğu için kentte yaşayan insanların millet ve milliyetçilik kavramlarını benimsemelerine yol açtı.

Her ne kadar millet ve milliyetçilik üzerinde ihtilaflar söz konusu olsa da XIX. yy Avrupa'nın siyasi ve sosyal yapısını derinden sarstığı için bu bağlam da Fransız İhtilali, bu iki kavram için dönüm noktası oldu. Fransız İhtilali ile çok uluslu yapıya sahip olan devletlerin sınırları içerisinde yaşayan ve egemenliğin sadece halka ait olduğunu düşünmeye başlayan halk sınıfı, milli kimliğe bürünerek bağımsızlıklarını elde etmek için büyük bir mücadele içerisine girdiler. Halk sınıfının tek hayali, aynı dile ve kültüre sahip olan insanların kendi sınırları içerisinde kendi kendilerini yönetmek isteği olmuştur. Millet ve milliyetçiliğin tanımını yaptıktan sonra bu iki kavramın belirgin hal almasında önemli rol oynayan Fransız İhtilali hakkında da bilgiler vermemiz gerekmektedir.

İhtilal, siyasi olarak *“Devletin temel kanunu olan Anayasanın, kendi içinde belirtilen kanun yollarından yapılacak değişiklikler yerine, birdenbire ve hukuk dışı yollardan ortadan kaldırılmasıdır.”*²¹ anlamına gelmektedir. Diğer bir anlamı ile devrim, var olan düzeni ortadan kaldırarak yerine yeni düzene dayalı bir sistem inşa etmektir. Fransa'da meydana gelen ve tesiri sadece Fransa'yı değil bütün Avrupa devletlerini siyasi, sosyal ve kültürel açıdan derinden etkileyen devrim hareketi, Fransa'da egemen olan feodal sisteme başkaldırarak yerine cumhuriyetin kurulmasını sağladı. Fransa'da devrimin ortaya çıkmasına neden olan iç ve dış etkenlere baktığımız zaman:

Avrupalı devletler içerisinde en güçlü olanlarından birisi olarak kabul edilen Fransa, Avrupa devletlerinin büyük kısmında olduğu gibi mutlakiyet ile yönetildi. Fransa'da kral, ülkenin siyasi, sosyal, ekonomik, hukuk ve askeri yapısını elinde bulundurduğu için mutlak söz sahibidir. XVIII. yy'a gelindiği zaman her ne kadar ulusal bir devlet olsa da feodalitenin izlerini taşımaya devam etti.²²

²⁰ ŞAHİN, Köksal, “Bir İdeoloji Olarak Milliyetçilik”, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, Kırgızistan 2017, S. 12, s. 3.

²¹ SARICA, Murat, *Fransız İhtilali*, İstanbul, Gerçek Yay. 2. Baskı, 1981, s. 1.

²² UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul, Filiz Kitapevi, 4. Baskı, 1995, s. 8.

Ortaçağlardan itibaren ortaya çıkan ve büyük topraklar elde ederek yaşamış oldukları coğrafyalar da bağımsız bir şekilde hareket eden derebeyler,²³ Fransa başta olmak üzere Avrupa'nın birçok yerinde servetlerine servet katarak burjuvazi sınıfını ezdiler. Feodalizmin baskısı, 1789 yılına kadar ulus kimliğinden yoksun olan burjuvazi sınıfın da millet olma duygusunun oluşmasına ve tüm dünyayı etkileyecek olan devrim hareketlerinin başlamasına neden oldu.

Şüphesiz Fransa'da ihtilalin meydana gelmesindeki en önemli sebeplerin başında sosyal tabakada yaşanan sınıfsal ayrım gelmektedir. Çok farklı sosyal tabakalardan meydana gelen Fransa toplumunun önde gelen sınıfını Asilzadeler, din adamları, askerler, bürokratlar ve aydınlar oluşturdular. Asilzadeler de kendi içerisinde soylu aileden gelen asilzadeler ve daha sonra para ve rütbe yolu ile soyluluk elde eden asilzadeler olmak üzere ikiye ayrıldı.²⁴

Soylular, Ruhbanlar ve Burjuvazi (Halk) sınıfı olmak üzere üçe ayrılan Fransa toplumunda soylular, en yüksek memuriyete ve ordudaki önemli mevkilere sahip oldukları için devlete vergi vermekten muaf tutulmuşlardır. Yine burjuvazi sınıfının ekip biçtiği tarım arazileri de kendilerine aittir. Bunlar dışında soylu oldukları halde aç ve sefalet içerisinde eski feodalitenin kalıntılarıyla taşralarda yaşayan soylu sınıfı da vardı. Bu asilzadeler yüksek asilzadeler gibi servetlerini genişletmek yerine mevcut sınıflarını kaybetme korkusundan dolayı servetlerinin çoğalmasını istemediler.²⁵

Asilzadelerden sonra Fransa toplumu içerisinde imtiyazlı bir yapıya sahip olan ve kendi içerisinde sıkı bir şekilde örgütlenen diğer bir grup ise ruhban sınıfıdır. Kendilerine ait bir meclise sahip olan ruhbanlar, bu meclisi beş yılda bir toplayarak krala yapılacak olan yardımları ve kendilerini ilgilendiren çeşitli konuları görüştüler. Fransa topraklarının %6'sına sahip olarak büyük servet sahip olan kiliselerin rahipleri, asilzadeler gibi kendi içlerinde mensup oldukları soya göre zengin ve fakir olmak üzere ikiye ayrıldılar. Zengin ve soylu bir aileden gelen rahipler, Fransa

²³ DEREBEYLİK hakkında detaylı bilgi için bkz. ÜLGİN, Pınar, "Ortaçağ Avrupa'sında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış", *Mukaddime Dergisi*, Ankara 2010, S. 1, s. 1-17.

²⁴ KARAMAN, Mehmet Ali, "Fransız İhtilali'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri", *Sdü Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta 2018, S. 44, s. 63.

²⁵ ARSLAN, Abdullah, "Fransız Devrimi ve 1789 Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirisi", *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Dergisi*, s. 10-27.

<http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/makaleler/birikimlerIV/144.pdf> (e.t. 30.08.2019).

kralının dalkavukluğunu yapan ve din işleri ile ilgilenmeyen kişilerden oluşurken fakir olan ve normal tabakadan gelen rahipler ise din işleriyle uğraştılar.²⁶

Fransa toplumunun üçüncü ve son tabakasını ise bankacılar, tüccarlar ve sanayicilerden oluşan burjuvazi halk sınıfı oluşturmuştur. Burjuvazi sınıfı da kendi içerisinde büyük ve küçük olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Büyük burjuvazi sınıfı, doktorlar, memurlar ve öğretmenlerden oluşurken küçük burjuvazi sınıfı ise köylülerden oluşmuştur.²⁷ Burjuvazi sınıfı, asilzade ve ruhban sınıfları gibi herhangi bir imtiyaza ve siyasi hakları sahip olmadıkları halde vergi vermekle yükümlü olan tek sınıftır. Fransa’da soyluların ve rahiplerin baskılarına maruz kalan burjuvazi sınıfının yaşanan gelişmeler karşısında başkaldırması kaçınılmaz oldu.

Devrimin ortaya çıkmasına neden olan diğer bir etken ise ekonomidir. XVIII. yy’da Fransa ekonomisinin bozulmasındaki en önemli sebep, devlet yönetiminin israfı ve katılmış olduğu savaşların uzun yıllar sürmüş olmasıdır. Devlet, bütçe açığını kapatabilmek için halka ağır vergiler yükledi. Yukarıda izah ettiğimiz gibi sosyal tabakada vergi veren tek sınıf, geçimini sağlamakta büyük sıkıntı çeken burjuvaziler olduğu için yeni vergilerin yüklenmesi halk sınıfının büyük sıkıntı içerisine girmesine neden oldu. Dönemin önemli isimlerinden olan Anne Robert Jacques Turgot, devletin içerisine girdiği bunalımı tespit edip dönemin Fransa Kralı’na bir mektup yazarak, Fransa’nın ekonomik durumunu özetlemeye çalışmıştır. Anne Robert, mektubunda devletin mali durumunu şu sözleri ile ifade etmiştir:

“Lütfkârlığınızı bizzat lütfkârlığınız aleyhine silahlandırmak mecburiyeti vardır. Saray mensuplarınıza dağıttığınız paranın nereden geldiğini düşünmeli ve paraları çok defa en sert tedbirlere müracaat edilerek ellerinden alınanların sefaletiyle semahatınıza en ziyade müracaat edenlerin vaziyeti mukayese olunmalı. Bundan ma’ada vergi tahsil edenlerin kazancına iştirak asil sınıfın manevi tereddidine bir menba’ teşkil ediyor. Bu, halka karşı zulümdür. Vergi tahsilinde yapılan suiistimaller ortadan kaldırılmalı, vergi teklifi eşit bir tarzda yapılmalıdır. Bu halkı ağır yükten kurtarır ve varidatı da azaltmaz. Fakat bu tedbirlerle birlikte saray masraflarında da büyük tasarruflar yapılmalıdır.”²⁸

Devrim hareketlerinin ortaya çıkmasına neden olan diğer bir etken ise Montesquieu, Voltaire, Jean - Jacques Rousseau ve Denis Diderot gibi aydınların Fransa’da mevcut düzene karşı olan görüşleri ile halkı etkilemiş olmalarıdır. Zaten İhtilalin

²⁶ SARICA, Murat, Fransız İhtilali, s. 8.

²⁷ POLAT, Bengül Salman, “Fransız İnkılabı’nın Türk Modernleşme Sürecine Etkileri”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Ankara 2005, C. 6, S. 1, s. 150.

²⁸ KARAMAN, “Fransız İhtilali’nin...”, s. 64.

Avrupa'nın herhangi bir yerinde değil de Fransa'da meydana gelmesinde bu aydınların Fransa'da yaşamış olmasıdır. Şimdi bu aydınların görüşlerine bakalım.

Montesquieu (1689-1755): 1747 yılında çıkarttığı “*Kanunlar Ruhu*” adlı eseri, Fransız İhtilalini birinci dereceden etkilemiştir. Montesquieu, bu eserinde iktidarı meydana getiren yasama, yürütme ve yargıyı birbirinden ayırarak Fransa'daki mevcut monarşi sisteminin sarsılmasına neden oldu.²⁹ Bu eserinde Fransa'nın sosyal durumuna yer vererek dini kurumları ve mutlak monarşiyi eleştirmiştir.

Voltaire (1694-1778): İngiliz felsefesini Fransa'ya getirip Fransa'nın aydınlanmasını sağlayarak İhtilalin meydana gelmesinde ön ayak oldu.³⁰ Görüşlerinde vicdan ve düşünce özgürlüğünden yana olan Voltaire, eserlerinde kiliseyi ve mevcut sistemi eleştirerek krallığın tanrısal haklara dayanmadığını göstermeye çalışmıştır.³¹

Jean - Jacques Rousseau (1712-1778): 1746 yılında çıkartılan “*Toplumsal Sözleşme*” adlı eseriyle Fransız İhtilalini birinci dereceden etkileyen Rousseau, bu eserinde özgürlük, eşitlik, mülkiyet, adalet ve kanun meselelerine değinerek mutlak monarşiyi eleştirmiştir. Rousseau'ya göre insan özgür olarak hür doğar ve özgürlük var olmanın erdemidir. Yine bu eserinde adaletin Tanrı'dan geldiğini ve adaletin kaynağının sadece Tanrı olduğunu vurgulamıştır.³² Rousseau, görüşlerinde mutlak monarşi yerine eşitlik ve adalet ilkesine dayalı yeni bir cumhuriyetin kurulması gerektiğini ifade etmiştir.

Denis Diderot (1713-1784): Yayımladığı ansiklopedi eserinde dönemin siyasi ve sosyal konuları üzerine düşüncelerini yazarak Fransa halkının aydınlanmasından önemli rol oynamıştır.

Fransız İhtilali'ne neden olan iç sebeplerin izahını yaptıktan sonra dış etkenlere baktığımız zaman İhtilale neden olan dış etkenlerden biri 1215 Magna Carta'dır.

a) Magna Carta: 1215 yılında İngiltere'de İngiliz monarşisi tarafından onaylanan ve altmış üç maddeden oluşan bu ferman, kilise, feodal beyler, kiracılar, ticaret ve tüccarlar, hukuk ve yargı, kraliyet memurları, krallık ormanları gibi konuları ala-

²⁹ SARICA, Murat, Fransız İhtilali, s. 23.

³⁰ GÖKBERK, Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1985, s. 355.

³¹ UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih* (1789-1994), IV, s. 11.

³² GÜRBÜZ, Ahmet, “J. J. Rousseau ve Toplum Sözleşmesi Kuramının Değeri”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara 2003, C. 2, S.4, s. 1-10.

rak sadece kralların yetkilerini kısıtlamayı değil beraberinde İngiliz halkına da bazı hak ve özgürlükler de getirdi. Hukuk sistemi içerisinde, evrensel hukuk sisteminden çağdaş anayasal düzene geçiş aşamasında atılan ilk adım olduğu için önemli bir yere sahip olan Magna Carta, Fransız devriminin ortaya çıkmasına doğrudan etki etti.³³

b) Aydınlanma Çağı: Şüphesiz Avrupa’da Rönesans ve Reform hareketlerinin yaşanması Avrupa’nın düşünce yapısını temelinden sarstı. “Yeniden diriltme” “Yeniden Doğuş” anlamlarına gelen Rönesans hareketi ile Avrupa’da bilim, edebiyat, sanat ve felsefe gibi alanlarda yenilikler yapılmasının yanı sıra insanın düşünce yapısına ve özgürlüğüne de işaret edildi. Latince “bir şeye yeniden şekil verme” anlamına gelen Reform ise, XVI. yy’da Katolik kilisesini eleştirmek ve Kitab-ı Mukaddes’i temel alarak Hristiyanlığın aslına dönülmesi gerektiğini savunan bir harekettir.³⁴ Avrupa’da Reform hareketlerinin ortaya çıkmasına Katolik kilisesinde görev yapan ve fakir halkı ezerek zenginleşen rahipler neden oldu.

b) İnsan Hakları Bildirgesi: 1776 yılında Amerika’da yayınlanan İnsan hakları bildirgesinde Tanrı’nın bütün insanlara kimsenin ellerinden alamayacağı hakları bahşederek onları eşit yarattığı ifade edilerek özgürlüğe ve adalete vurgu yapıldı.³⁵ Fransız İhtilali’nin doğuşuna etki eden bildirgenin bir maddesinde insan eşitliğine şu şekilde temas edilmiştir:

“Biz şu hakikatleri kendiliğinden geçerli görürüz ki, tüm insanlar eşit ve yaratıcıları tarafından bahşedilen belirli vazgeçilmez haklara sahip olarak yaratılmışlardır. Bunlar arasında hayat, hürriyet ve mutluluğu arama hakkı da vardır. Bu hakları korumak için insanlar arasında hükümetler oluşturulur. Bunlar tüm iktidarlarını yönetilenlerin rızasından alırlar ve bu hükümetlerden her çeşidi bu amaçlar açısından tahrip edici hale geldiği zaman, insanların bunları değiştirme, ortadan kaldırma ve yeni bir hükümet kurma hakkı vardır.”³⁶

Yukarıda izah ettiğimiz bütün sebepler, ihtilalin ortaya çıkmasına neden oldu. 1774 yılına geldiği zaman Fransa ekonomisi iflasın eşiğine kadar gelmiştir. Dönemin Fransa kralı XVI. Louis ise ülkesinin içerisine düştüğü buhrandan kurtarabilecek bir kabiliyete sahip değildir. Bu nedenle ülke ekonomisinin kötü gidişatını durdurabilecek bir çözüm bulabilmek için 1614 yılından beri kapalı olan soylular, papazlar ve

³³ DEREKÖY, Sefa, “Magna Carta (Büyük Ferman) Bir Magna Sancta (Büyük Kutsal) Mı?”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Samsun 2018, C. 11, S. 56, s. 158-159.

³⁴ WAARDENBURG, Jacques, “Reform,” *TDVİA*, İstanbul 2007, C. 34, s. 530.

³⁵ GÜNDÜZ, Aslan, “İnsan Hakları”, *TDVİA*, İstanbul 2000, C. 22, s. 323.

³⁶ ÜNAL, Şeref, *Temel Hak Ve Özgürlükler ve İnsan Hakları Hukuku*, Ankara, Yetkin Yay. 1997, s. 32.

burjuvazi sınıfının temsil ettiği Etats Generaux meclisini 1789 yılında yeniden toplamıştır. Meclis yaklaşık altı hafta açık kalmasına rağmen herhangi bir netice alınmamıştır.³⁷

Bunun üzerine halkın %96'sını meydana getirdiklerini söyleyen burjuvazi sınıfı, 17 Haziran 1789 yılında Etats Generaux meclisini yok sayarak kendi “*Ulusal Meclis*” lerini ilan ederek İnkılap yolunda ilk adımın atılmasını sağladılar. Bu meclis ayrıca kendilerinin rızası olmadan vergi toplanmasına izin verilmeyeceğini de duyurmuştur. Halk sınıfı tarafından kurulan bu meclisi dikkate almayan Kral XIV. Louis'in ulusal meclisin toplanmasına engel olabilmek için Versailles Sarayındaki toplantı salonunu kapattırması, ulusal meclis üyelerinin birbirlerine daha çok kenetlenmelerini sağladı.³⁸

Yaşanan gelişmeler karşısında Paris halkı, 14 Temmuz 1789 yılında ayaklanarak kral'a karşı suç işlemiş mahkûmları barındıran ve kralın simgesi olan Bastille hapisanesini basarak mahkûmların serbest bırakılmasını sağladılar. Bastille hapisanesinin basıldığı haberini alan köylüler, yıllardır kendilerini sömüren derebeylere karşı harekete geçti. 14 Temmuz'da başlayan halk hareketi kısa süre de bütün Fransa'ya yayıldı.³⁹ Kurucu Meclis, 4 Ağustos 1789 yılında feodalite sistemini ortadan kaldıran bazı temel kararlar almıştır. Buna göre:

- 1) “Fransa'da derebeylik sistemi kaldırılacaktı,
- 2) Papazlar ve soylular feodal hakları ile aldıkları vergilerden kendi istekleri ile vazgeçeceklerdi,
- 3) Herkesten eşit vergi alınacaktı, memuriyetler ve rütbeler herkese eşit olarak açık bulunacaktı.”⁴⁰

Kurucu Meclis, ikinci olarak 28 Ağustos 1789 yılında İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi yayındı. Bu bildiriye göre:

- 1) “Bir anayasa ile monarşinin yetkilerinin sınırlandırılması,
- 2) Vergilerin düzene konması ve azaltılması,
- 3) Gümrük duvarlarının indirilmesi Basın özgürlüğü.”⁴¹

Söz konusu olan maddelerin yürürlüğe girebilmesi için 1791 yılında bir anayasa oluşturuldu. Böylece artık Fransa'da soyluluk, derebeylik, sınıfsal ayırım, vergi

³⁷ UÇAROL, Rıfat, Siyasi Tarih (1789-1994), IV, s. 14.

³⁸ UÇAROL, Rıfat, Siyasi Tarih (1789-1994), IV, s. 15.

³⁹ ARSLAN, Abdullah, “Fransız Devrimi...”, s. 23.

⁴⁰ UÇAROL, Rıfat, Siyasi Tarih (1789-1994), IV, s. 16.

⁴¹ SANDER, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, Ankara, İmge Yay. 1989, 1. Baskı, s. 90.

adaletsizliği, feodal rejim, irsi yargı sistemi ve bunlardan doğan unvanlar, isimler ve ayrıcalıklar olmayacaktır. Bundan sonra Fransa topraklarında yaşayan hiç kimse hukuki yönden herhangi bir ayrıcalığa sahip olmayacak ve kanun önünde herkes eşit olacaktır. Bu anayasa göre egemenlik tektir, bölünmez, parçalanmaz, devredilmez, zaman aşımı ile kaybedilmez ve ulusa aittir.⁴²

1789 yılında Fransa’da ulus kimliğine bürünen burjuvazi sınıfı tarafından gerçekleştirilen İhtilal hareketi neticesinde Fransa’ya yerleşen ve anayasa haline getirilen millet, milliyetçilik, egemenlik, eşitlik ve adalet gibi kavramlar, kısa süre de bütün Avrupa’da yayılma sahası bularak başta çok uluslu yapıya sahip olan Osmanlı Devleti’nde, Balkanlar ve Ortadoğu’da milliyetçilik hareketlerinin başlamasına neden oldu. Millet ve milliyetçilik kimliğine bürünen Balkan ve Ortadoğu halkı, batılı güçlerinde desteğini alarak bağımsız devlet olabilmek için büyük mücadele içerisine girdiler. Fransız İhtilali’nin getirmiş olduğu havadan istifade eden batılı güçler ise stratejik açıdan büyük öneme sahip olan Osmanlı sınırları içerisinde olan faaliyetlerine büyük hız kazandırdılar. Nitekim tarih boyunca coğrafi konumu sebebi ile birçok medeniyete ev sahipliğı yapan Ortadoğu, artık batılı devletler için açık pazar haline dönüştü. Batılı güçler, özellikle hâkimiyet sahalarını 1798 yılında General Napolyon’un Mısır seferinden sonra Ortadoğu’ya çevirmeye başladılar.

⁴² GÖZE, Ayferi, *Siyasi Düşünceler ve Yönetimler*, İstanbul, Beta Yay. 1989, 5. Baskı, s. 569.

İKİNCİ BÖLÜM

II. ARAPLAR VE TÜRKLER

A. İlk Dönem Arap Kaynaklarına Göre Arap-Türk İlişkileri

Tarihte Doğu'da ve Batı'da büyük medeniyetler kuran Türkler hakkındaki en yakın bilgilere Çin ve Arap kaynaklarında ulaşabilmekteyiz.⁴³ Konumuz gereği Arap kaynaklarına baktığımız zaman genellikle Arap-Türk ilişkileri bağlamında daha çok İslam ordusu tarafından Orta Asya'ya düzenlenen fetih hareketleri ile başlayan ilişkiler hakkında bilgiler vermektedir. Ancak bu durum, Hz. Peygamber dönemi veya öncesinde Türklerin Araplarla hiçbir surette temasa geçmedikleri veya onlar hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadıkları anlamına gelemez. Nitekim İslamiyet öncesi dönemlerde Türklerle Sasaniler arasında meydana gelen savaşlarda Arapların Türklere karşı Sasanilerin yanında saf tuttuğu cahiliye dönemi Arap şairleri tarafından yazılan şiirlerde ifade edilmiştir.⁴⁴ Nitekim Cahiliye devri Arap şairlerinden olan “Nâbiğatü'z-Zübyânî, Hasan b. Hanzala, Şemmah b. Dırar şiirlerinde Türklerin cesaret ve kahramanlıkları üzerinde durmuşlardır.”⁴⁵

Cahiliye dönemi Arap edebiyatçıları tarafından kaleme alınan şiirlerde Türkler için “*Türki*” ifadesi kullanılmıştır. Hâlbuki Türkler, VI. yy'a kadar Sakalar ve Hunlar diye anılırken Göktürkler dönemi ile birlikte “*Türk*” ismiyle anılmaya başladılar. Arap şairlerinin de şiirlerinde Türk kelimesini kullanmaları, Türklerin Türk ismiyle anılmalarına neden olduklarını söyleyebiliriz.⁴⁶

İslamiyet öncesi ve sonrası Arap şairler tarafından kaleme alınan şiirlerde Türklerin acımasız insanlar oldukları ifade edilmesine rağmen nadir de olsa “*Kura'd Dayf*” gibi şiir kaynaklarında Horasan, Hemedan, Cürcan, İsfahan, Taberistan ve

⁴³ CİVELEK, Yakup, “Eski Arapça Kaynaklarda Türkler”, Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sakarya 2016, s. 2. <https://www.altayli.net/?s=yakup+civelek> (e.t. 02.09.2019).

⁴⁴ DADAN, ... Hz. Peygamber Döneminden Emeviler'in Sonuna Kadar, s.81

⁴⁵ ŞEŞEN, Ramazan, “Eski Araplara Göre Türkler”, *Türkiye Mecmuası Dergisi*, İstanbul 1969, C. 15, s. 13.

⁴⁶ ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Türklerin İslamiyet'i Kabulü”, *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Makale Bilgi Sistemi*, Adana 2005, s. 239.

civarında yaşayan Türklerin kahramanlıklarını öven şiirlerin yazıldığı bölümler de mevcuttur. Ancak genel itibariyle Arap şiirlerinde, Arapların Türklere karşı besledikleri büyük bir nefretin olduğunu anlamaktayız.⁴⁷ Öyle ki:

“Eski Arap şiirlerinden, uydurma hadislerden ve haberlerden anlaşıldığına göre Araplar Türkleri kahraman fakat acımasız ve İslâm dininin geleceği açısından tehlikeli görüyorlardı. Onlara göre Türkler bir gün Arapların elinden iktidarı alacak ancak kâfir oldukları için Allah'ın gazabına uğrayıp mahvolacaklardı. Bu hadis ve sözler insanları Türklerden korkutmak ve uzaklaştırmak amacıyla söylenmiştir. Nitekim Cahiz⁴⁸ daha sonra Türklerin İslâm'ın yardımcısı, kalabalık ordusu ve halifelerin en yakın adamları olduklarını söyleyerek Türklere haksızlık edildiğini itiraf etmiştir.”⁴⁹

Yine Mes'udi, Türklerden bahsettiği “Aca'ib ed-dünya” adlı eserinde Türkler hakkında şu ifadeleri kullanmıştır.

“Türklere gelince, onlar Yafes'in neslinden gelirler ve birçok kollara ayrılırlar. Bir kısmı şehirlerde ve kalelerde, bir kısmı dağlarda ve kırlarda çadırlar içinde otururlar. Kır ve çöl hayatı yaşayanlar sadece avcılıkla uğraşırlar. Avlanamayan hayvanın damarını kesip kanını içer, etini kebab yapıp yer. Türkler akbaba, karga vs. yırtıcı hayvanların etlerini yerler. Kendilerine has dinleri yoktur. Kimi Mecusi, kimi Yahudi'dir. Hükümdarlarının çoğu Bulgar memleketlerinde otururlar. En büyük hükümdarlarına Hakan denir. Onun tacı, tahtı ve kemeri altındandır. Türkler ipek elbiseler giyerler. Rivayetlere göre, onların Hakanı halka pek görünmemiş, görüldüğü takdirde onu önünde kimse duramazmış. Türkler sihir, şiddet ve intikam sahibidirler. Hükümdarlarının muayyen bir günü vardır. O gün, hükümdar adına büyük bir ateş yakılır. Hükümdar, yukarıdan ateşe bakarken kâhinler bu ateşe karşı bazı şeyler söylerler. Bunun üzerine ateşten yukarı doğru büyük bir çehre yükselir. Eğer bu çehre yeşil ise yağmura ve bolluğa beyaz ise kuraklığa, kırmızı ise kan dökülmesine, sarı ise hastalıklara ve vebaya, siyah ise hükümdarın ölümüne ve uzak yola çıkmaya delalet eder. En son takdirde, hemen sefere veya harbe çıkılır.”⁵⁰

Arap toplumunda bu şairler, gerek kabileler arası gerekse komşu devletlerle yapılan savaşlarda karşı tarafı psikolojik açıdan yıpratılabilmek için onları aşağılayan ve kendilerini metheden cümleler sarf ederek savaşın seyrini değiştirdikleri için her zaman önemli bir yere sahip oldular. İşte bu şairler, Türkler ile Araplar arasında yapılan savaşlarda Türklerin dirençlerinin kırılmasına neden olan aşağılayıcı methiyeler

⁴⁷ CİVELEK, “Eski Arapça Kaynaklarda Türkler”, s. 4.

⁴⁸ CAHİZ, “Arap Edebiyatının ve Mutezilenin en seçkin simalarından olan Ebu Osman Amr b. Bahr b. Mahbüh el-Cahiz, 766-776 seneleri arasında Basra'da doğdu. Basra, ilim ve kültür hayatının çok canlı bir merkezi durumundaydı. Hayatı hakkında çok malzeme bulunan Cahiz'in, gençlik yıllarında çok iyi bir eğitim gördüğü ve devrinin meşhur âlimlerinden ders alarak geniş bir kültüre sahip olduğu söylenmektedir. Hayatının sonuna doğru felç olan Cahiz, hastalığının artması ve hayli yaşlanmış olması nedeniyle Basra'ya çekilmek zorunda kalmış Muharrem ayında Ocak 869 yılında yaklaşık olarak 95 yaşlarında iken vefat etmiştir. Cahiz, Arap edebiyatında en çok eser veren müellifler arasında zikredilmektedir. Cahiz'in eserleri ansiklopedik mahiyette olup, konularına göre bunlar kesin sınırlarla tasnif etmek güçtür. Onun eserleri Dil ve Edebiyat, Kelam ve Mezhepler Tarihi, Tarih ve Siyaset, Ahlak, Sanat ve Ticaret gibi ana konular altında toplanabilir.” AKDOĞAN, Bayram, “Cahiz ve Musikinin Tesiri Hakkındaki Makalesi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 2001, C. 42, S.1, s. 247-256.

⁴⁹ ÖZAYDIN, “Türklerin İslamiyet'i Kabulü”, s.

⁵⁰ EL CAHİZ, Ebu Osman Amr b. Bahr, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev. Ramazan Şeşen, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. 2. Baskı, 1988, s. 32-33,

dizmekten geri durmadılar. Mesela Emevi dönemi şairlerinden Şemerdel b. Şureyk bu şairlerden birisidir.⁵¹

Bunların dışında İslam tarihi hakkında birinci elden kaynak niteliğinde olan ve hadis âlimleri tarafından sahih olarak kabul edilen bazı hadis-i şerifler de Hz. Peygamberin Türkler ile ilgili söylediği hadislerin varlığı ilk dönem Arap-Türk ilişkisi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu hadisler de Hz. Peygamber devrinde Arabistan'ın Madain isimli bölgesinde Türklerin çadır kullandıkları hatta Hz. Peygamber'in Hendek Savaşı için hendeklerin kazıldığı esnada Türklerle ait olan bu çadırlardan birinde kaldığı ifade edildi. Nitekim Müslim, Hz. Peygamber'in Türk çadırların birinde itikâfa girdiğini rivayet etmiştir.⁵² Yine Hz. Peygamber, Türkler ile ilgili bir hadisinde şöyle buyurmuştur.

*“Siz küçük çekik gözlü, kırmızı yüzlü, basık burunlu, çehreleri sanki örs üzerinde dö-külmüş ve üzeri derilerle kaplanmış sağlam kalkanlar gibi bir kavim olan Türklerle sa-vaşmadıkça, kıyamet kopmayacaktır. Siz kıldan örülmüş çorap giyen bir kavimle sa-vaşmadıkça kıyamet kopmayacaktır.”*⁵³

Sonuç olarak ilk dönem Arap-Türk ilişkilerini incelediğimiz zaman Araplar da İslamiyet öncesi dönem de Türklerle karşı bir nefretin var olduğu kanısına varmak-tayız. Nitekim putperest olan bir kavmin Türkleri kâfir olarak nitelendirmesi, Arapla-rın ne denli asabiyetçi bir toplum anlayışına sahip olduklarına göstermektedir. Hatta Hz. Ömer'in Türkler hakkındaki şu ifadeleri bu durumu daha da kuvvetlendirmek-te-dir. Hz. Ömer Türkler için *“Bu, eziyeti çok, ganimeti az bir düşmandır.”*⁵⁴ sözü ile Türkleri aşağılamaya çalışmıştır. Arapların Türklerle karşı ideolojik düşünceleri, Emeviler dönemiyle daha da belirgin bir hal almaya başlayacaktır. Nitekim Osmanlı devleti zamanında *“Millet-i Necibe”* olarak kabul görseler de asırlardır toplum içeri-sinde var olan ve her fırsatta hayata geçirmeye çalıştıkları asabiyetçilik anlayışları, XIX. yy'da Batılı güçlerin Arap dünyasına hegemonyalarının yerleştirmelerine ön ayak oldular.

⁵¹ CİVELEK, “Eski Arapça Kaynaklarda Türkler”, s. 6.

⁵² ŞEŞEN, “Eski Araplara Göre Türkler”, s. 15.

⁵³ Buharî, “Cihad” 95, 96, “Menâkıb” 25, Müslim, “Fiten” 62, Ebu Davud, “Melahim” 9, Tirmizî, “Fiten” 40, Nesâî, “Cihad” 42,

⁵⁴ ŞEŞEN, “Eski Araplara Göre Türkler”, s. 15

1. İslamiyet Sonrası Komşu Devletler ile Yapılan Siyasi İlişkiler

Sasani ve Bizans Devleti arasında uzun yıllar süren savaşlar neticesinde Sasanilerin Bizans'ın hâkimiyeti altında bulundurduğu Suriye ve Mısır topraklarını ele geçirerek İstanbul önlerine kadar gelmesi, Bizans Devleti'nin zayıflamasına yol açtı. Sasani Devleti, Bizans'a karşı yapılan bu savaşlar da büyük başarı elde etse de her iki taraf birbirlerini askeri ve ekonomik açıdan oldukça zayıflatmıştır. Müslümanlar ise iki devlet arasında meydana gelen olayları yakından takip ederek içerisine düştükleri durumdan istifade edip söz konusu olan bölgelere İslamiyet'i yayarak hâkimiyetleri altına almak istediler. Bu nedenle Hz. Peygamber, Sasanilere ve Bizans'a davet mektupları göndermesine rağmen beklediği cevabı alamaması üzerine İslam ordusunu ilk önce Bizans'ın üzerine sevk etti. Bizanslılar ile yapılan Tebuk (629) ve Mute (630) gazveleri İslami fetih hareketleri neticesinde atılan ilk adım oldu.⁵⁵

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Araplar, hem toplum içinde muhtemel olayların çıkmasına mahal vermemek hem de Hz. Peygamber döneminde başlayan fetih hareketlerinin sekteye uğramasını engellemek için Hz. Peygamberin halefi olarak dini bir lidere ihtiyaç duydular. Bu maksatla oluşturulan istişare heyeti, Müslümanların dini lideri olarak Hz. Ebubekir'i (632-634) Halife olarak tayin etti. İki yıllık görevi süresince “*Ridde Savaşları*” adı verilen toplumsal meseleler ile uğraşmasına rağmen İslam ordusunu Sasani ve Bizans'ın üzerine sevk ederek fetih hareketlerinin devam etmesini sağladı.

Hz. Ebubekir'den sonra halife olan Hz. Ömer (634-644) dönemin de de fetih hareketleri hız kesmeden devam etti. Doğu da Sasaniler Devleti ile yapılan 635 Celula⁵⁶, 637 Kadisiye⁵⁷ ve 642 yılında yapılan Nihavend Savaşlarında⁵⁸ İslam ordu-

⁵⁵ YAZICI, Nesimi, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. 1992, s. 2.

⁵⁶ CELULA SAVAŞI, “Bağdat'ın bir nahiyesi olan Celûlâ Dicle nehrinin doğu tarafında aynı adı taşıyan ırmağın kenarında, Sevâd ile İran arasında ve Horasan yolu üzerinde kurulmuştur. Hânîkîn'den yaklaşık 40 km. Medâin'den de 180 km. uzaklıktadır. Celûlâ Hz. Ömer zamanında Sâsânîler'e karşı Müslümanların kazandıkları büyük bir meydan muharebesi dolayısıyla meşhur olmuştur. Kâdisiye Savaşı'nda yenilen ve Medâin şehrini Müslümanlara teslim etmek mecburiyetinde kalan Sâsânî kuvvetleri, Hulvân'a sığınan Kisrâ Yazdicerd'in teşvikiyle Celûlâ'da toplanmışlar, etrafına hendek ve siperler kazarak ve barikatlar kurarak şehri tahkim etmişlerdi. Kisrâ, Hulvân ve Cibâl'den asker ve silâh göndermek suretiyle bu ordusuna destek sağlamaya çalışıyordu. Düşmanın hazırlıklarını öğrenen Irak cephesi başkumandanı Sa'd b. Ebû Vakkâs, nasıl hareket edeceğini bir mektupla Halife Hz. Ömer'e sordu. Halife verdiği cevapta kendisinin yerinde kalmasını ve onların üzerine bir ordu göndermesini emretti. Bunun üzerine Sa'd b. Ebû Vakkâs 12.000 kişilik bir orduyu, yeğeni Hâşim b. Utbe b. Ebû Vakkâs'ın bazı kaynaklarda Amr b. Mâlik kumandasında Celûlâ'ya sevk etti. Celûlâ Savaşı'yla Müslümanlar bir taraftan bu şehri ve Hulvân'ı ele geçirirlerken diğer taraftan

sunun Sasani Devleti'ne son vermesi, İran toprakları üzerinde egemen olan Bizans'ın da Mısır ve Suriye'deki egemenliğinin sona ermesine neden oldu Suriye'deki egemenliğinin sona ermesine neden oldu.

Hız. Ömer'den sonra halife olan Hız. Osman (644-656) döneminde ise İslam ordusu, İran'ın içlerine kadar ilerleyerek, Hamedan, Kirman ve Esterabad'ı alarak İran üzerine yapılan fetihlerin büyük ölçüde tamamlanmasını sağlamıştır. İran toprakları dışında İrmîniye, Gürcistan, Dağıstan, Azerbaycan, Arrân, Tiflis ve Erdebil bölgeleri de Hız. Osman döneminde hâkimiyet altına alınan diğer bölgelerdir.⁵⁹

Hız. Osman döneminde fetihlerin yapıldığı diğer bir bölge ise Kuzey Afrika'dır. 647 yılında Amr b. el-Âs'ın yerine Mısır'a vali olarak tayin edilen Abdullah b. Sa'd, Afrika içlerine sefer düzenleyerek Trablusgarp ta yaşayan Rumları kontrol altına almayı başardı. Kara harekâtının yanı sıra deniz üzeri seferlerde gerçekleştiren Abdullah b. Sad, Zâtü's-Savâri savaşında Bizans'ı yenerek Ifrikiyye'yi ele geçirmeyi başardı. Ifrikiyye'nin ele geçirilmesinden sonra Bizans'ın Akdeniz'de bulunan Kıbrıs ve Rodos üslerini de ele geçirmek isteyen Abdullah b. Sa'd, Muaviye'nin desteği ile

da Kadisiye'den sonra Sâsânîler'e büyük bir darbe daha vurmak suretiyle Dicle Sevâdî'ndaki bölgelerin fethini tamamlama imkânını elde etmişlerdir." FAYDA, Mustafa, "Celula", *TDVİA*, İstanbul 1993, C. 7, s. 272-273.

⁵⁷ ⁵⁷ KADİSİYE SAVAŞI, "kaynaklar savaşın sebebi olarak Sâsânîler'in, imparatorluğu içine düştüğü buhrandan kurtaracağı umuduyla genç III. Yezdicerd'i tahta çıkardıktan sonra öncelikle Müslümanların fethettiği toprakları geri almayı planlamalarını ve Müslümanların da Sevâd arazilerindeki yerli halkın yapılan antlaşmalara uymamaya başlaması, hatta yer yer isyana kalkışması üzerine bunu vesile ederek kendilerinin Irak'ın içlerinde güvenli bir şekilde ilerleyebilmelerine engel oluşturan Sâsânî gücünü kırmayı hedeflemelerini göstermektedir. Kâdisiye Savaşı İslâm tarihinin en önemli zaferlerinden biridir. Müslümanlara büyük bir moral ve üstünlük hissi veren bu zaferle Irak'ın kapıları açılmış, İran'ın düşüşünün başlangıcı hazırlanmış, Sâsânîler'in başşehri Medâin'in fethi sağlanmış, diğer fetihlere hız kazandırılmış ve Müslümanların ele geçirdikleri bölgelerde sosyopolitik örgütlenmesi teşvik edilmiştir." YÜCESOY, Hayrettin, "Kadisiye", *TDVİA*, İstanbul 2001, C. 24, s. 136-137.

⁵⁸ NİHAVENT SAVAŞI, "İslâm tarihinde Hız. Ömer döneminde 21 (642) yılında Müslümanlarla Sâsânî ordusu arasında cereyan eden ve Müslümanların zaferiyle sonuçlanan savaş dolayısıyla meşhur olmuştur. Sâsânî Hükümdarı Kısra III. Yezdicerd, Kâdisiye Savaşı'nda (15/636) İslâm ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğramış, ertesi yıl başşehir Medâin'in Müslümanların eline geçmesine engel olamamış, Celûlâ Savaşı'ndan (16/637) sonra Cerîr b. Abdullah el-Beceli'nin Hulvân'a yürümesi üzerine İsfahan'a kaçmıştı. (19/640) Bu gelişmelerin ardından Rey, Kûmis, İsfahan, Hemedan ve Mâh halkları, Müslümanları ülkelerinden çıkarmak amacıyla III. Yezdicerd'in öncülüğünde Nihavende toplandılar. Sâsânîler'in hazırlıklarını Kûfe Valisi Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan haber alan Hız. Ömer, Kûfe ve Basralılardan oluşan birlikleri Nihavende gönderdi. Nihavent savaşı İslâm tarihinde önemli bir dönüm noktası oldu. Sâsânîler mağlûbiyetin ardından bir daha toparlanamadılar." SARIÇAM, İbrahim, "Nihavend", *TDVİA*, İstanbul 2007, C. 33, s. 98-99.

⁵⁹ YİĞİT, İsmail, "Osman", *TDVİA*, İstanbul 2007, C. 33, s. 438.

Akdeniz de yapılan savaşta Bizans'ı yenerek bölgenin kontrolünün tamamen Müslümanların eline geçmesini sağladı.⁶⁰

Hız. Osman'dan sonra halife olan Hız. Ali (656-661) dönemine baktığımız zaman seleflerine göre Cemel ve Sıffin gibi toplumsal olaylarının meydana gelmesi, fetih hareketlerinin sekteye uğramasına yol açtığı için bu dönem de mevcut topraklar muhafaza edilmeye çalışıldı. Bu sebeple Hız. Ali döneminde diğer devletler ile dikkat değeri herhangi bir gelişme yaşanmadı.

Hulefe-i Raşidin döneminde yoğunlaşan fetih hareketleri neticesinde Arap coğrafyasının mevcut sınırlarının genişlemesi Arapların, sosyal, kültürel ve ekonomik yönden gelişmesine katkı sağladığı gibi Araplar da millet olma duygusunun oluşmasına da doğrudan etki etti. Bu nedenle cahiliye döneminden beri kabilecilik sistemiyle yönetilen Araplar, Emevi ve Abbasi gibi İslam Devletleri kurarak millet olma yolunda önemli adımların atılmasını sağladılar.

2. İlk Dönem Arap-Türk İlişkileri ve Türklerin İslamiyet'i Kabulü

Arap-Türk ilişkileri ve Türklerin İslamiyet'i kabul sürecine gelmeden önce Türklerin ilk ana yurduna baktığımız zaman düşünürlere göre:

*"Tarihçiler, Çin kayıtlarına dayanarak, Altay dağlarını Türklerin anayurdu kabul ederken (J. Klaprothe, 1824; J.v. Hammer, 1832; W. Schott, 1836; M. A. Castren, 1856; A. Vambery, 1885; E. Oberhummer, 1912), san'at tarihçileri Tanrı dağları - kuzey-batı Asya sahasını (J. Strzygowsky, 1936,) bazı kültür tarihçileri İrtiş-Urallar arasını (İ. Zichy, 1938), veya Altaylar-Kırgız bozkırları arasını (O. Menghin, 1937), veya Baykal Gölü'nün güney-batısını (W. Koppers, 1937) göstermişler, bazı dil araştırmacıları üzAltaylar'ın doğusunun (W. Radloff, 1891; L. Ligeti, 1940), veya Ringan silsilesi bölgesinin (G. J. Ramstedt, 1928), veya 90. boylam'ın doğusunun (K. H. Menges, 1968) Türk anayurdu olması gerektiğini düşünmüşlerdir."*⁶¹

şeklinde yorumlanmıştır.

Ancak zamanla bu bölgelere yapılan saldırıların yoğunlaşması üzerine bağımsızlıklarını kaybetmek istemeyen ve sürekli göçebe bir hayat sürmek zorunda kalan Türkler, göç ettikleri yerlere kendi inanışlarını ve kültürlerini beraberinde götürdükleri gibi göç ettiği bölgenin kültürünü ve inanç yapısını da benimseyerek bölgenin kültürel açıdan zenginleşmesini sağlamışlardır. Bu durum Musevilik, Hristiyanlık,

⁶⁰ APAK, Adem, "Hız. Osman Dönemi Fetihleri" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Bursa 2000, C. 9, S. 1, s. 1-6.

⁶¹ KAFESOĞLU, İbrahim, "Türk Milli Kültürü" İstanbul, Ötüken Yay. 41. Basım, 2017, s. 48.

Şamanizm, Budizm, Manihaizm, Zerdüştlük gibi dinlerin Türk toplumu arasında yayılmasına imkân sağladı.⁶²

Ancak bu dinlerin Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgeler de olumsuz tesiri görülme de yoğun olarak yaşamadıkları yerler de tam aksini göstererek bazı Türklerin asimile olmalarına ve bunun sonucunda milli kimliklerini kaybetmelerine neden oldu. Mesela Doğu Avrupa’da ve Balkanlar’da Hazarlar, Peçenekler, Uzlar, Kumanlar, 864 yılında Ortodoksluğu kabul eden Bulgarlar ile 1000 yılında Hristiyan olan Macarlar, Türklüklerini kaybeden bazı Türk boylarıdır.⁶³ Moğolistan-Tuna boyları arasında geniş bir sahaya yayılarak birçok din ve kültürün etkisi altında kalan Türkler, yaşadıkları bölgeler de Şamanizm⁶⁴ kültürü yaygın olduğu için bu kültürün etkisi altında kalmalarına rağmen Gök-Tanrı⁶⁵ dinini muhafaza etmeye çalıştılar.⁶⁶

Asıl konumuza gelecek olursak Türklerin Gök Tanrı inancın da olan kaza kader, cennet-cehennem, tek tanrıya inanma gibi özelliklere sahip olan İslam dinini kabul etmesi bir anda gerçekleşen bir olay değil aksine yüzyıllarca devam eden bir

⁶² BOZKUŞ, Türklerin İslamiyet’i Kabulü, s. 82.

⁶³ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s. 303.

⁶⁴ ŞAMANİZM, “ata ruhlarına ve doğa varlıklarına tapınmaya dayanan eski bir inançtır. Bunun ne zaman ortaya çıktığı, ne gibi değişikliklerden geçtiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak eski Çin Kaynaklarından öğrenildiğine göre, Şamanlığın önce Orta Asya Türkleri arasında ortaya çıktığı, daha sonra da diğer Türk boyları arasında yayıldığı anlaşılmaktadır. Bugün Şamanizm diye adlandırılan geleneklerin din adamlarını ifade etmek üzere kullanılan Şaman kelimesinin etimolojik kökeni üzerinde de çok durulmuştur. Bu terimin Tunguzca’dan Rusça yolu ile Batı dünyasına geçtiği bilinmektedir. Aslen Sanskritçenin bir koluna bağlı olduğu sanılan kelimenin, Hint – Avrupa dillerinden Tohar’ca (Samane/Budist rahip) ve Sogdça’daki (Saman) transkripsiyonları keşfedilince, bu terimin Hint Avrupa menşesine dayandığı iddiası kuvvet kazanmıştır. Çünkü bu kelime Tunguzca’ya yabancı görünmekte ve Şamanlığın güneyden kuzeye doğru yayılışında Budizmin tesiri sezilmektedir. Fakat Tunguzların komşuları ve Türk boylarından biri olan Sahalar etiledikleri de gerçektir. Bazı bilim insanları bu sözcüğün köken olarak, Türkçe ’deki karşılığı olan "Kam" sözcüğü ile fonetik bakımdan aynı olduğunu ileri sürmüşlerdir.” MÖMİN, Samire, “Şamanizm ve Günümüz Kalıntıları Uygur Toplumundaki Tabular Üzerine”, Ulak bilge Sosyal Bilimler Dergisi, Ankara 2013, C. 1, S. 1, s. 81.

⁶⁵ GÖK TANRI İNANCI, “Tarihî Türk topluluklarının hepsinde görülen bir inanç sistemidir. Bu inanç, başka inançlarla hiçbir şekilde karışmaksızın bozkır Türk topluluğunun asıl dini olmuştur. Asya’nın doğusundan Avrupa’nın içlerine kadar her yerde Türk topluluklarının dinî sistemlerine esas karakterini vermiştir. Öyle ki bu sistemde Tanrı, en yüksek varlık olarak inancın merkezinde bulunur. Değişmez bir arketip olarak Tek Tanrı inancını oluşturur. Gök Tanrı, sadece bir Gök hiyerofanisi değildir. Ondan da öte semavî, yüksek, aşkın ve kudret gibi özellikler taşıyan bir “Yüce Varlık”tır. Yüce Varlık, taşıdığı bu özelliklerle Tek Tanrı inancına temel teşkil eden “tam ve özgün bir görünüm” arz eder. Tek Tanrı bu görünümde, Semitik zatî bir tanrı özelliğinden ziyade, aşkın varlık ve mutlak gerçeklik niteliği gösterir. Nihayetinde bu nitelik “Teklik” demek olup, her din gibi “Tek Tanrı inancını” kendi tarihsel, kültürel ve toplumsal bağlamında izhar etmiştir.” DALKILIÇ, Emre, Hikmet Tanyu’da Gök Tanrı İnancı Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2007, s. 1.

⁶⁶ MERÇİL, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, TTK, Yay, 2013, 8. Basım, s. 15.

süreçtir.⁶⁷ Yeni yapılan bazı araştırmalara göre Türkler içerisinde Hanefi dinini ilk olarak, Hz. Peygamberin çocukluk döneminde bazı Türk kabilelerinin Mekke'ye gelip Hz. Peygamberin mensup olduğu Haşim oğullarına sığınanların kabul ettiği yönündedir. Yine Hz. Peygamber dönemi ve sonrası Sahabe, Tabiin ve Tebea Tabiin içerisinde Türk asıllı Müslümanların mevcut olduğunu hatta İslamiyet'in yeni doğduğu dönemde ilk kadın şehit Sümeyye'nin de Türk asıllı bir cariye olduğu ileri sürülmüştür.⁶⁸ Yapılan bu araştırmalar, bizlere Türklerin İslamiyet ile ilk karşılaşmalarının Hz. Ömer döneminde olmadığını göstermektedir. Aslında Hz. Peygamberin Hendek Gazvesi için şehrin dışına hendekler kazılırken bir Türk çadırında kaldığı ve burada itikâfa girdiği rivayeti, bu verileri güçlendirmektedir. Ancak Türklerin büyük kitleler halinde İslamiyet'e girmesi şüphesiz Talas Savaşı ile gerçekleşti.

Hz. Ömer döneminde 642 yılında yapılan Nihavent Savaşı'nda Sasani Devletinin yıkılmasıyla başlayan ve yaklaşık yarım asır boyunca süren Arap-Türk ilişkileri,⁶⁹ Türkleri kitleler halinde İslamiyet'i kabul etmeye sevk etti. Türklerin, İslamiyet'i kabul etmesinde etkili olan hususları İslamiyet öncesi dini anlayışları, İslamiyet'in kabul edilmesiyle meydana gelen dini ve sosyal gelişmeler ile Şii-Batini inançlar arasındaki benzerlikler şeklinde sıralayabiliriz.⁷⁰

Hz. Ömer döneminde gaye edilen “İlahi Kelimetullah” (Allah'ın ismini dünyanın dört bir yanına ulaştırmak) anlayışının birer sonucu olarak doğu coğrafyasını hâkimiyet altına alarak Orta Asya'ya yönelen İslam ordusu, Ahmet b. Kays komutasında Horasan ve Toharistan havzasına girerek neredeyse bütün Horasan'ı hâkimiyeti altına almayı başardı. Horasan'da Ahmed b. Kays önderliğinde yapılan fetih hareketlerinden büyük başarılar elde eden İslam ordusunun Sâsânî hükümdarı Yazdecird'in öldürülmesinden istifade ederek ilerlemeye devam etmesi, Araplarla Türkleri, ilk defa Horasan-Mâverâünnehir sınırında karşı karşıya getirdi.⁷¹ Sahabenin önde gelenlerinden olan Ebu Hureyre ve Selman b. Farisi tarafından Türk sınırı olarak bilinen

⁶⁷ TAFLOĞLU, Serkan, “Modern Türk Tarihçiliğinde Türklerin Müslüman Oluşu”, Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi, Niğde 2012, C. 4, S. 16, s. 35.

⁶⁸ KİTAPÇI, Zekeriya, Türklerin Müslüman Oluşu, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Makale Bilgi Sistemi, Adana 2006, s. 263.

⁶⁹ MERÇİL, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s. 15.

⁷⁰ BOZKUŞ, Metin, Türklerin İslamiyet'i Kabulü ve Aleviliğin Türkler Arasında Yayılması, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Yay. 2010, I. Baskı, s. 83.

⁷¹ AKYÜREK, Yunus, “Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bursa 2013, C. 22, S. 1, s. 86.

Hazan Kağanlığına (H.642-652) gerçekleştirdikleri fetih hareketi,⁷² uzun yıllar sürececek olan Arap-Türk çatışmalarının ilk kıvılcımlarının atılmasına neden oldu. İslam ordusu, Azerbaycan ve Ermenistan'ı hâkimiyet altına aldıktan sonra Türklerin yoğun olarak yaşadığı Hazarlar üzerine başlattığı akınlar, Hz. Osman dönemine kadar devam etti.⁷³

Hz. Ömer'in vefatından sonra daha önce Müslüman Araplar tarafından ele geçirilen Toharistan ve Horasan da Araplara karşı Türkler tarafından ayaklanmalar meydana gelmesine rağmen bazı bölgelerin tekrardan ele geçirildiği tarih kitaplarında ifade edildi. Türk topraklarında Araplara karşı ayaklanan Türk halkının direncini kırmak ve bu toprakları yeniden kontrol altına almak isteyen Hz. Osman, 651 yılında Abdullah b. Amir komutasındaki orduyu, ayaklanmanın patlak verdiği bölgelere göndererek bölgenin yeniden kontrol altına alınmasını sağladı.⁷⁴ Yapılan savaşlar neticesinde Türkler, Arapların boyunduruğu altına girerek kitleler halinde İslamiyet'i kabul etmeye başladılar.

B. Emeviler Dönemi

1. Emevi Devleti'nin Kuruluşu ve Arap-Türk İlişkileri (651-750)

Muaviye'de Emevi Devleti'ni kurma düşüncesi ilk olarak Hz. Osman'ın kanını bahane ederek Hz. Ali'ye biat etmemesiyle ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Hz. Ali'ye tabi olmayan Muaviye, kendisini Hz. Osman'ın yakın akrabası olduğu için hukuken onun kanını dava etme hakkına sahip olduğunu söyleyerek Şam halkından biat almaya başladı. Hz. Ali, Cemel vakasından sonra Muaviye'yi kendisini tabi olmaya davet etmesine rağmen Muaviye'nin yeni halifenin oluşturulacak istişare meclisi tarafından seçilmesi gerektiğini söylemesi, iki tarafın Sıffin Savaşı'nda karşı karşıya gelmesine neden oldu.⁷⁵

Başından beri silsileler halinde olan ve yaklaşık üç ay süren Sıffin Savaşında savaşı kaybedeceğini anlayan Muaviye, Amr. b. As'ın teklifi üzerine askerlerine mızraklara Kur'an-ı Kerimlerin takılmasını emrederek iki taraf arasındaki husumetin

⁷² ESİN, Emel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş Türk Kültürü El-Kitabı*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978, C. 2, s. 144.

⁷³ APAK, "Emeviler Dönemi Türk Arap İlişkileri...", s. 3.

⁷⁴ DADAN, Ali, *Taberi Tarihindeki Türklerle ilgili Rivayetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi (Hz. Peygamber Döneminden Emeviler'in Sonuna Kadar)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006, s. 30.

⁷⁵ YİĞİT, İsmail, "Emeviler", *TDVİA*, İstanbul 1995, C. 11, s. 104.

Kur'an'a havale edilerek çözülmesi gerektiği talebinde bulunması, sayıları yaklaşık 12.000 civarında olan Hz. Ali grubunun ikiye bölünmesine yol açtı. Bu durum, ilerleyen dönemlerde Arap toplumunun dini ve siyasi yapısını derinden sarsacak olan Haricilerin⁷⁶ ortaya çıkmasına neden oldu. Hakem olarak tayin edilen Amr b. As ve Musa el-Eşari'nin yaptıkları görüşmeler, Müslümanları karşı karşıya getiren ve aylarca süren Sıffin savaşının sona ermesini sağladı.

Ancak Sıffin savaşının devam etmesini isteyen bir kısım Haricinin Hz. Ali'ye karşı düşmanca hareket etmeye başlaması, Muaviye'yi Mısır başta olmak üzere Hz. Ali'ye bağlı olan yerleri ele geçirmek için harekete geçti. Mısır ve birçok yeri egemenliği altına alan Muaviye, Hz. Ali'nin bir Harici tarafından şehit edilmesinden sonra Suriye halkının da biatını alarak yaklaşık 97 sene sürecek olan Emevi Devleti'ni kurmayı başardı.⁷⁷

Irak'ta Hz. Ali'nin vefatından sonra yapılan oylama neticesinde Halife olarak Hz. Hasan⁷⁸ seçilmesine rağmen Hz. Hasan, yüzlerce sahabeyi karşı karşıya getiren Sıffin olayının tekrerrür etmemesi için istifa ederek halifeliği Muaviye'ye bırakmayı kabul etti. Böylece Muaviye, 661 yılında ülkenin tamamına hâkim oldu.

Muaviye her ne kadar Şam bölgesinde kendi idaresini kursa da Hz. Hasan'ın istifasına kadar para karşılığı kendisine destek veren Şam yönetiminden başka bir destekçi bulamadı. Hz. Hasan'ın istifasından sonra Irak'ı tehlikesiz bölge kılarak Şam'ı merkez yapan Muaviye, Arapların Bizans ve İran ile iç içe yaşamasına neden

⁷⁶ HARİCİLİK, Hz. Ali dönemi ile birlikte Arap toplumu içerisinde belirgin hal almaya başlayan Haricilik, Hz. Peygamberin vefatından sonra halkın İslam dinine olan bakış açısının değişmeye başladığı dönemde dini ve siyasi görüşleriyle dini kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak Arap toplumunun düşünce ve ahlaki yapısını doğrudan etkileyen dini ve siyasi bir harekettir. Arap toplumunda Hariciliğin ne zaman ortaya çıktığı hakkında farklı görüşler olsa da genel görüşe Sıffin Savaşı, Hakem Olayı ve Küfe halkının Hz. Ali'den yüz çevirmelerinden sonra ortaya çıktığı yönündedir. YILDIZ, Harun, "Harici Düşüncesinin Gelişimi", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sam-sun 1999, C. 11, S. 11, s. 257. Bu fırkanın temsilcileri, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Muaviye'ye karşı Hz. Ali'yi desteklerken ilerleyen süreçler de Hz. Ali'den yüz çevirerek Hz. Ali'ye karşı savaşan kişilerdir. Başlangıçta tamamen siyasi bir hareket olan Haricilik, Arap toplumu içerisinde nüfus sağlayabilmek için Kur'an-ı Kerim'de yer alan bazı ayetleri kendi menfaatleri doğrultusunda kullanarak hareket etmeye başlamaları, dini bir harekete dönüşmelerini sağlamıştır. Hariciler, "Allah'tan başka hüküm verecek yoktur/ Hüküm Allah'ındır" sloganıyla hareket etmişlerdir. BULUT, Halil İbrahim, "Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları", *Usul İslami Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2009, C. 11, S. 11, s. 43.

⁷⁷ YİĞİT, "Emeviler", s. 105.

⁷⁸ Hz. Hasan ve Halifeliği süreci için detaylıca bkz. DEMİRCAN, Adnan, "Hz. Hasan ve Halifeliği", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa 1995, C. 1, S. 1, s. 81-106.

oldu.⁷⁹ Aslında Muaviye Küfe halkının biatını almakta zorlansa da Emevi Devletini kurarak Arapların devlet olma yolunda ilk adımı atması, ona Arap tarihinde önemli bir yere sahip olmasını sağladı.

Muaviye, Arap toplumu içerisinde düzeni sağlayamadığı halde 651 yılında kurduğu devletin sınırları:

“Buhara'dan Kayrevan'a, Güney Yemen'den İstanbul sınırlarına, oradan Hicaz bölgesine, Şam'a, Cezayir'e, Irak'a, Ermenistan'a, Mısır'a, Fas'a, Anadolu ve İran'a, Horasan ve Ceyhun nehrinin öbür yakasına kadar ulaşmaktaydı.”⁸⁰

Devletin mevcut sınırları, Doğudan Batıya geniş bir coğrafyaya sahip olmasına rağmen idari merkezden yoksun olduğu için söz konusu olan coğrafyalar da idareyi sağlamakta sıkıntılar yaşandı. Bunun dışında dini ve ahlaki değerlere bağlı kalmayan göçebe anarşisinin şiddetlenmesi de devletin sitemini bozan diğer bir etkenidir.⁸¹ Bu yüzden Muaviye, her şeyden önce kurucusu olduğu devletin merkezi yapısını sistemli bir hale getirmeye çalışmıştır. Aslında seçim yerine Muaviye'nin para karşılığı kendisini destekleyenlerin yardımıyla halife olduğu Arap toplumu, ideolojik yönden büyük bir bunalım içerisine düşmüştür. Bu yüzden Halife olduktan sonra her ne kadar Hz. Ali ve Hz. Hasan'ı bertaraf ederek toplumsal çatışmalara son verdiğini düşünse de tam aksine olayların durdurulamaz bir hale gelmesine neden oldu.

Devleti'nin merkezi bir yapıya sahip olmasını isteyen Muaviye, Suriye'yi merkez yaptıktan sonra diğer bölgelere valiler tayin etmeye başladı. Devlet'in önemli eyaletlerinden biri olan Mısır'a ise bu görevi halifeliği boyunca kendisine büyük destek veren Amr b. As'a verdi. Mısır fatihi olarak ta bilinen Amr b. As, ölene kadar Mısır'ı siyasi, idari ve ekonomik yönden özerk olarak yönetti.

Merkezi sistem de yaşanan aksaklıkları gideren Muaviye, Hz. Ali döneminde beri kesintiye uğrayan fetih hareketlerini yeniden başlattı. Suriye ve İran topraklarının kontrol altına alınmasından sonra Arap-Türk ilişkilerinde yaşanan şiddetli çatışmalar kaldığı yerden devam etti.⁸²

⁷⁹ ÜÇÖK, Bahriye, *İslam Tarihi Emeviler-Abbassiler*, Ankara, Ankara Üniversitesi ilâhiyat Fakültesi Yay. 1968, s. 28.

⁸⁰ AYCAN, “Emeviler Dönemi...”, s. 147.

⁸¹ LEWIS, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, Ağaç Kitapevi Yay. 2009, s. 91.

⁸² SAVRUN, “Tarihte Araplar...”, s. 239-240.

705 yılında Horasana vali olduktan sonra Hz. Ömer döneminden beri sürekli ayaklanmaya teşebbüs eden Horasan halkını ıslah etmek isteyen Kuteybe b. Müslim, Horasana düzenlediği seferlerde Türgeş Beylerinin büyük bir direnişi ile karşılaştı. Türgeşlerin bu direnişi karşısında Araplar, 745 yılında Göktürklerin yıkılışına kadar Türklere karşı savunma yapmak zorunda kaldılar. Göktürklerin 745 yılında yıkılmasından sonra Doğu'dan Çinlilerin, Batı da ise Arapların saldırısı, Türgeşlerin savunma gücünün kırılmasına yol açtı.⁸³ Horasanı yeniden ele geçiren Kuteybe bölge halkına hitaben: “Allah, dininin yüceltilmesi için bize bu toprakları helal kıldı.” sözleriyle Horasan seferini meşru kılmaya çalıştı.

Emeviler döneminde Arapların saldırılarına maruz kalan diğer bir bölge ise Hazar Denizinin Güneydoğusunda yer alan ve Türklerin yaşadığı Curcan bölgesidir. Bu bölge de ilk Arap-Türk ilişkisi, Hz. Ömer'in Curcan bölgesine Süveyd b. Mukrin komutasında İslam ordusunu göndermesiyle başladı. Cürcan Türk Bey'i Ruzban b. Sul, Mukrin'i hoş karşılayarak iki taraf arasında kan dökülmesine fırsat vermedi. Yapılan görüşmeler neticesinde Cürcan halkı vergiye bağlanarak iki taraf arasında barış sağlandı.⁸⁴

Ancak ilerleyen zamanlar da antlaşmaya riayet edilmemesi üzerine Hz. Osman döneminde Said b. As tarafından Curcan bölgesine ikinci bir sefer düzenlendi. Bu sefer de Curcan halkı, yıllık iki yüz bin dirhem ödemeye mahkûm edildi.⁸⁵ Ancak bu topraklar da İslamiyet, Emevi Halifesi Süleyman b. Abdülmelik zamanında Kuteybe b. Müslim'in ölümünden sonra Horasan valiliğine atanan Yezid b. el-Mühelleb tarafından tesis edildi. İlk önce Dehistan üzerine yürüyerek bölge halkını kılıçtan geçiren Yezid b. el-Mühelleb, Dehistan'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra Curcan bölgesine gelip şehri yağmalayarak Türk halkına karşı tüyleri ürperten büyük bir katliam gerçekleştirdi.⁸⁶ Böylece Curcan bölgesi, kılıç zoruyla İslamiyet'i kabul etmek zorunda kaldı.

Taberi'ye göre Yezid b. Mühelleb, Curcan bölgesini ele geçirdikten sonra Halife Süleyman b. Malik'e fethi müjdelemek için bir yazdığı mektupta şu ifadeler yer verdi. Şimdi Allah, müminlerin emiri için büyük bir fetih kapısı açarak Müslümanlar

⁸³ SAVRUN, “Tarihte Araplar...”, s. 240.

⁸⁴ KİTAPÇI, Zekeriya, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, Konya, Yedikubbe Yay. 2004, 1. Baskı, s. 237.

⁸⁵ KURTULUŞ, Rıza, “Curcan”, *TDVİA*, İstanbul 1993, C. 8, s. 131.

⁸⁶ KİTAPÇI, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 240.

için en güzelini tahsis etti. Rabbimize hamd olsun ki en güzel nimetini, müminlerin emirinin hilafetinde gösterdi. Allah, kerametini müminlerin emiri için açarak ona bahşettiği nimetleri arttırdı.⁸⁷

Emevi Devleti, kurulduğu andan itibaren valileri tarafından gerçekleştirilen sınır ötesi fetih hareketlerinde yaptıkları soykırımlarını meşru kılabilmek için sürekli ilahi güce dayandırma yolunu tercih ettiler. Nitekim Yezid b. Mühelleb, Curcan soykırımının ilahi bir zafer olduğunu gerek Halife'ye yazdığı mektupta gerekse Kur'an-ı Kerim'de geçen bazı ayetlerde göstermeye çalıştı. Aslında Emevi idarecileri, genel olarak Türklere karşı yaptıkları bütün saldırılar da gerekçelerini Tevbe suresi 5. ve Bakara Suresi 191. ayetleriyle göstermeye çalışmışlardır. Delil olarak gösterdikleri Tevbe Suresi 5. ayette şu ifadeler yer almaktadır:

*"Haram aylar çıkınca bu Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin. Eğer tövbe ederler, namazı kılup zekâtı da verirlerse, kendilerini serbest bırakın."*⁸⁸

Bakara suresi 191. ayette ise şu ifadeler yer almaktadır:

*"Onları nerede yakalarsanız öldürün. Sizi çıkardıkları yerden (Mekke'den) siz de onları çıkarın. Zulüm ve baskı, adam öldürmekten daha ağırdır. Yalnız, Mescid-i Haram yanında, onlar sizinle savaşmadıkça, siz de onlarla savaşmayın. Sizinle savaşarlarsa (siz de onlarla savaşın) onları öldürün. Kâfirlerin cezası böyledir."*⁸⁹

Bu ayetlere dayanarak Türkleri kâfir olarak gören Araplar, Türklerin katledilmesinin İslam dini açısından hiçbir surette mahsuru olmadığını göstermeye çalışsalar da bu durum tamamen ayetleri kendi menfaatleri doğrultusunda çarpıtmaktan başka bir şey değildir. Hatta Araplar, bölgeyi yağmalayıp Türk halkına karşı soykırım yaptıktan sonra bölge halkı tarafından İslam dini kabul edildiği halde başta halifeler olmak üzere valiler ve ordu komutanları tarafından zulme uğramaya devam ederek "Mevali" zihniyetine maruz bırakıldılar. Bu durum, devletin kuruluş süreci boyunca toplum içerisinde var olan huzursuzlukların yeniden şiddetlenmesine yol açtığı gibi devletin yıkılma sürecinin hızlanmasına ve Abbasi Devleti'nin kurulmasına neden oldu.

⁸⁷ et-Taberi, TBMM, Kütüphanesi, C. 8, s. 125-126.

⁸⁸ Tevbe 9/5.

⁸⁹ Bakara 1/ 191.

2. Arap Toplumun'da Saltanat Sistemi

Arap toplumunu İslamiyet öncesi ve sonrası iki dönem olarak incelediğimiz zaman İslamiyet öncesi dönemde kabilecilik sistemi⁹⁰ ile yönetilen Arapların bu sisteme yabancı olduklarını söyleyebiliriz. Ancak İslamiyet'in Arabistan yarımadasında yayılmasından sonra Hz. Peygamber dönemi ile başlayan fetih hareketleri neticesinde mevcut sınırlarını genişletmeye başlayan Araplar, Hz. Peygamber'in vefatından sonra fetih hareketlerine devam ederek devlet olma yolunda önemli adımların atılması sağladı. Nitekim Hz. Ali'ye karşı elde ettiği zafer ile Halifelik makamını elde ederek devletini kuran Muaviye, Araplarda millet olma duygusunun oluşmasını sağladı.

Emevi devletini kurduktan sonra devletin merkezi olarak teşkilatlanmasını sağlayan Muaviye, hanedanlığını devam ettirmek için oğlu Yezidi, veliaht olarak tayin ederek Arap kültür ve geleneğinde yeni bir dönemin başlamasını sağlamıştır. Her ne kadar saltanat sistemine geçiş dönemi Muaviye tarafından gerçekleştirilmiş olsa da Arapların bu tarihe kadar saltanat sistemine yabancı oldukları anlamına gelemez. Nitekim Hz. Hasan, Halifeliği Muaviye'ye bırakırken yeni halifenin sadece Müslümanlar arasında oluşturulacak şura meclisi tarafından seçileceği yönünde şart koymuş⁹¹ olmasından anlamaktayız.

⁹⁰ KABİLE, "Arapça bir kelime olup k-b-l kökünden gelip, sözlükte bir babanın çocukları, bir ağacın dalları, karşılıklı duran ve birbirine geçmiş kafatası kemiklerinin her birinin ismi gibi anlamlara gelmektedir." PARLAK, Yasemin, *Kabilecilik Anlayışının Hz. Ali Dönemi Siyasi Gelişmelerine Etkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2006, s. 6. Güneyli Araplar ve Kuzeyli Araplar olmak üzere iki kısma ayrılan Kabileler, hukuki üstünlüğe sahip olmayan sadece hakem görevini yerine getiren Reisler tarafından yönetilmiştir. PARLAK, ...*Siyasi Gelişmelere Etkisi*, s. 9. "Güneyli Araplar (Kâhtân, Kâhlân, Kelb, Himyer ve Yemenîler) Kuzeyli Araplar ise (Mudar, Ma'add, Kays, Kays-ı Aylân ve Suriyeliler) oluşmaktadır." GUZMAN, Roberto Marín, "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali", Çev. Ali AKSU-Sena KAPLAN, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas, 2014, C. 18, S. 1. s. 259. Kabileler, haram aylar (Zilkâde, Zilhicce, Muharrem, Receb) olarak kabul edilen bu aylar dışında siyasi ve ekonomik sebeplere dayanarak sürekli savaş halinde olmuşlardır. Her ne kadar haram aylar olarak kabul edilen bu aylarda panayırlar kurulup eğlenceler tertip edilse de bazı Arap kabileleri tarafından ihlal edilerek Ficar adı verilen savaşların yapılmasına neden olmuşlardır. Arap toplumunda bazı kabileler savaş halinde olduğu Kabileye karşı üstünlük kurabilmek amacıyla "hılf" adı verilen ittifaklar yapmışlardır. Her iki taraf arasında yapılan bu ittifaktan tek taraflı ayrılmak suç olarak kabul edilmiştir. İki kabile arasında yapılan ittifak her iki tarafın lehine olduğundan dolayı bu ittifakın bozulmaması için büyük bir çaba göstermişlerdir. Kabileler, kişilerin can ve mal güvenliğinden sorumlu oldukları için herhangi bir kabileye mensup olmayan kişilerin toplum tarafından dışlanıp ayıplanması, Kabile anlayışının Arap toplumu içerisinde önem kazanmasına neden olmuştur.

⁹¹ AYCAN, İrfan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler (41-132/661-750)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1999, C. 39, S. 1, s. 156.

Tarihçilere göre saltanat sistemine geçiş süreci, ilk olarak Küfe Valisi Muğire b. Şube'nin Küfe Halkı'nın da biatını alacağını sözünü vererek Yezidin⁹² Muaviye'den sonra halifelik makamına getirilmesi hususundaki fikirlerini Muaviye'ye sunması ile başladığı yönündedir.⁹³ Muğire'nin telkinleri karşısında Muaviye'nin kendisinden sonra veliaht olarak tain ettiği oğlu Yezide biat edilmesini sağlamak için valilerine mektuplar gönderip bulundukları şehrin ileri gelenleri ile Şam'a gelmelerini sağlaması, saltanat sistemi yolunda atılan ilk adımdır. Ancak Irak, Hicaz, Suriye ve Mısır'dan gelen heyet, veliahtlık sisteminin Arap toplumu için çok erken olduğunu vurgulayarak⁹⁴ Yezide biat edilmesi konusunda tereddüt ettiler. Aslında heyetin Yezid'e biat edilmesi hususunda çekimser olmalarındaki sebep, Yezidin kötü alışkanlıklara sahip olmasının yanı sıra bir lider de olması gereken vasıflara sahip olmaması ve devleti iyi bir şekilde idare edemeyeceği düşüncesidir. Yezide halkın biat etmesi için büyük bir çaba gösteren Muaviye, bu çabasının karşılığını şehrin bazı ileri gelenleri dışında halkın biatını sağlayarak aldı.⁹⁵

Muaviye'nin kendisinden sonra veliaht olarak Yezidi seçmesi tamamen siyasi bir hatadır. Muaviye, Arap toplumunda çıkması muhtemel olayların yaşanmasına fırsat vermemek için oğlunu veliaht olarak ilan etse de İslam tarihini derinden sarsacak olan Harre ve Kerbala gibi sahabe ve tabiinlerin katledildiği büyük olayların yaşanmasına neden oldu. Muaviye'nin Şam bölgesinde kendi halifeliğini ilan edene kadar geçen süre de dört halife de şura meclisi tarafından seçilmesine rağmen Muaviye'nin böyle bir ortamı oluşturmada imkânlar olduğu halde bu durumun aksine tamamen kendi hanedanlığının devam edebilmesi için Arap geleneğine ve kültürüne ters düşen yeni bir sistemin ortaya çıkmasını sağladı.

Saltanat sistemi, bizlere Arap toplumunun asırlar boyu süren dini ve siyasi çatışmaların yaşanmasına neden olan bir sistem olduğunu gösterdiği gibi Arapların

⁹² Ali Muhammed Sallabi Emeviler Dönemi I eserinde Muğire b. Şube'nin veliaht olarak Yezidin gösterilmesi hususuna dair bilgiler verirken istifade ettiği "İbn Ebi'd-Dünya, el-İşraf Fi Menazilil-Eşraf; Tarihu't-2, 6/220; Tarihu-z- Zehebi (H.61-80 olayları)" kitaplarında konu hakkında aktarılan rivayetlerin zayıf olduğunu, bu rivayetin senedini kabul etmek için bizlere cesaret vermediğini ve içimize sinmediğini söylemektedir. Ayrıca Ali Muhammed Sallabi, Taberi'nin Muaviye'nin oğlu Yezide biat edilmesi için halkı davet ettiğinde tarihlerin h. 56 (675) gösterdiği yani Muğire'nin ölümünden 6 sene sonra olduğunu ifade etmiştir.

⁹³ SALLABİ, Ali Muhammed, *Emeviler Dönemi I*, çev. Harun Ünal, İstanbul, Ravza Yay. 2006, s.691.

⁹⁴ İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi...", s. 156-157.

⁹⁵ Yezide biat edilmesi hakkında detaylı bilgi için bkz. SALLABİ, Ali Muhammed, *Emeviler Dönemi I*, çev. Harun Ünal, İstanbul, Ravza Yay. 2006, s. 691-711.

birden çok devletler kurmalarına rağmen demokratik bir yapıya sahip olmadıklarını göstermektedir.

3. Mevali Politikası

*"Sözlükte "koruyucu, yardımcı, sahip, dost; azat eden efendi; azat edilen köle" anlamlarına gelen Mevla kelimesinin çoğulu olan mevali Kur'an-ı Kerim'de "akraba" (Meryem 19/5), "dostlar" (el-Ahzab 33/5) ve "mirasçılar" (en-Nisa 4/33) manasında üç ayette zikredilir."*⁹⁶

Hür insanlardan sosyal, ekonomik ve hukuki açıdan aynı haklara sahip olmayan, özgürlükleri ellerinden alınan kişiler için kullanılan⁹⁷ Mevali terimi, daha çok kültürel açıdan zengin bir yapıya sahip olan Horasan da bulunan insanlar için kullanılmıştır.⁹⁸ Mevali, ilk olarak İslami fetihler ile İslamiyet'i kabul eden İranlılar, Türkler, Kuzey Afrikalılar, Endülüs'te Berberiler ve Mısır'da Kıptiler için kullanıldı. Mevali politikasındaki amaç, İslami fetihler sonrası mevcut sınırların genişlemesine müteakip İslamiyet'i kabul edenleri Araplardan ayırmaktır. Araplar, mevalileri, savaşlarda köleleştirilenlerin sahipleri tarafından serbest bırakılanlar ile *"mevali'l-muvalat"*, *"mevali'l-İslam"*, *"mevali'l-ahd"* ve *"mevali't-tibaa"* olarak da ifade edilen savaş esiri olmaksızın İslamiyet'i kabul edenler olmak üzere iki gruba ayırmıştır.⁹⁹

Mevali anlayışı, Arap toplumunda Emeviler dönemi ile belirgin bir hal almasına rağmen Emevilerden önce Arap edebiyatçıları tarafından kaleme alınan şiirlerde Arap olmayanlara karşı ağır ithamlarda bulunan ifadelerle yer verilmesi, yine İslamiyet öncesi cahiliye döneminde herhangi bir kabileye mensup olmayan kişilerin toplum tarafından hukuki statüye sahip olmadıkları gerekçesiyle dışlanıp hor görülmele-ri, Arapların bu anlayışı asırlardır devam ettirdiklerini göstermektedir. Aslında burada dikkat çekmemize neden olan husus, Arapların Mevali'yi sadece gayri Araplara değil aksine yeri geldiği zaman kendi ırkından olanlara karşı da uygulamış olmalarıdır. Yine bunların dışında Arap oldukları halde çöllerde yaşayan Bedeviler de Mevali'ye maruz kalmıştır. Nitekim Hadari Araplar, bedevi Arapları toplum içerisinde

⁹⁶ YİĞİT, İsmail "Mevali" *TDVİA*, Ankara 2004, C. 29, s. 424.

⁹⁷ HATALMIŞ, Ali, "İslam'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Adana 2013, C. 13, S. 2, s. 152.

⁹⁸ DUMAN, Çağdaş, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü ve Mevalilik Meselesi", *Türk Yurdu Dergisi*, Ankara 2013, S. 315, s. 3

⁹⁹ YİĞİT, "Mevali", s. 424.

soyutlayarak onlarla konuşulmasına dahi izin vermediler.¹⁰⁰ Mevali politikası, Arap toplumu içerisinde sadece zimmi adında toplanan gayrimüslimlere uygulanmadı.¹⁰¹

Gayri Araplar, Müslüman Araplar ile aynı dine mensup olmasına rağmen Araplar tarafından köle muamelesine maruz bırakıldıkları gibi statü bakımından asla denk kabul edilmediler. Mevali anlayışını o kadar ileri boyutlara taşımışlardır ki bir Arap, Türk ve İranlı kişilerin arkasından namaz kılamaz, onlarla gezemez ve evlenemez. Mesela Basra kadısı Bilal b. Ebi Bürde Mevali olan Abdullah b. Avn'ın Arap asıllı karısıyla yaptığı evliliği iptal etmiştir. Kadı, bununlada yetinmeyerek ilim ve irfan sahibi olan Abdullah b. Avn'ı bu evliliğinden dolayı kırbaçlattırıştır.¹⁰² Öyle ki dönemin Arap edebiyatçıları kaleme aldıkları edebi eserlerinde mevali olan biriyle evlenen Arab'ın cennette mutlu olup olmayacağını dahi sorguladılar.¹⁰³ Kerbela katliamından sağ kurtulandan birisi olan Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali Zeynelabidin Arapların Mevali evliliği üzerine benimsedikleri düşüncelerini şöyle anlatıyor. Araplardan kibir ve büyüklenmekleriyle öne çıkmış birilerine sorduk. Arap olmayan bir kişiyle evlenmek helal midir? yoksa haram mıdır? bize söyleyin. Bu soru üzerine onlardan bazıları helaldir derken bazıları ise haramdır dedi.¹⁰⁴

Yine Hz. Ali'nin Mevalilere verdiği şu nasihat, Emevi Arapçılığını bizlerin daha iyi bir şekilde anlamamızı sağlayacaktır. Ey mevali halkı, bunlar sizi Yahudi ve Hristiyan menziline görüyor. Bunlar sizin kızlarınızla evleniyor. Ancak size kendi kızlarıyla evlenmenize izin vermiyorlar. Sizden aldıklarınızı sizlere geri vermiyorlar. Ticaret yapın. Allah sizleri bereketli kılsın. Birgün Hz. Peygamber'den şöyle işittim. Rızık on bölüme ayrılır. Bunun dokuzu ticarettir.¹⁰⁵

Emeviler döneminde Mevali'ye olan zulüm sadece bunlarla sınırlı kalmamıştır. Öyle ki Araplar, yemek yerken Mevalileri ayakta bekleterek oturmalarına asla izin vermemişlerdir. Yine künye kullanmak Araplarda asaleti simgelediği için Mevalilerin kullanmalarına izin verilmedi. Bu sebeple Mevaliler, künye yerine alay ve

¹⁰⁰ BOZ, Ali, *Abbasiler Döneminde Türkler ve ve Afşin (Haydar b. Kavus)un Hayatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2010, s. 6.

¹⁰¹ LEWIS, *Tarihte Araplar*, s. 98.

¹⁰² ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, *Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmam Azam Ebu Hanife*, İstanbul, Yeni Boyut Yay. 22. Baskı, 2014, s. 152.

¹⁰³ LEWIS, *Tarihte Araplar*, s. 98-99.

¹⁰⁴ EBU ZEHRE, Muhammed, *İmam Zeyd Hayatı ve Asrı*, Kahire, Darül Fikri El-Arabi Yay. 2005, s. 93.

¹⁰⁵ KÜLEYNİ, Ebu Cafer Muhammed b. Yakub, *El-Kafi*, Tahran, Darül Kitabul İslami Yay. 1948, C. 5, s. 319.

tahkir içeren lakaplarla anılmışlardır. Mesela Tabiün Devri'nin en büyük ilim ve fikir önderlerinden biri olarak kabul edilen Mevali Hasan el Basri'yi aşağılamak niyetiyle “*Siyah Sarıklı*” diye anmışlardır.¹⁰⁶ Bunların dışında gayri Arap bir anneden doğan Mevali'nin liderlik vasıflarına sahip olmadığı gerekçesiyle idarede görev yapmalarına hiçbir surette izin verilmedi.¹⁰⁷

Mesela Hz. Ömer de her ne kadar adaleti ile ün salmış olsa da bazı fikirleri ve davranışları onun asabiyetçi bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.¹⁰⁸ Yaşar Nuri Öztürk, İmam-ı Azam Ebu Hanife adlı eserinde Hz. Ömer'in fetih hareketleri neticesinde elde edilen ganimetleri Araplar ile Mevaliler arasında paylaştırıldığı zaman paylaşımı şu şekilde yapılmasını isteyerek Mevali politikasını uyguladığını öne sürmüştür: “*Fetihler, bu toprakların asli sahipleridir; onlar bu toprakları bileklerinin gücüyle kazanmışlardır. Dolayısıyla onların alacağı pay, ikincil unsur olan Mevali'den daha fazla olacaktır.*”¹⁰⁹

Yine Yaşar Nuri Öztürk'ün bahsi geçen eserinde Muğire b. Şube'nin neden olduğu olayı örnek göstererek Hz. Ömer'in Mevali anlayışını göstermeye çalışmıştır. Birgün Basra valisi Muğire b. Şube, Ümmü Cemil binti Amr adında evli bir kadınla zina ederken yakalanmıştır. Bu olaya dört kişi şahitlik ettiği halde Hz. Ömer, Muğire'nin Arap olmasından dolayı bu kişilerin şahitliğini kabul etmeyerek Muğire'nin recm edilmesini önledi. İlginçtir ki bu olaydan sonra Hz. Ömer, Muğire'ye “*Seni her gördüğüm zaman gökten başıma taş yağmasından korkuyorum.*” diyerek suçluluk psikolojisi içerisinde olmuştur. Bu olay İbn Sa'd, İbn Hallikan ve İbn Asakir gibi tarihçiler tarafından aktarılmıştır. Bu olayın bir benzerini sahabenin büyüklerinden olan Abdullah b. Mes'ud'un bir kadınla zina eden Kureyşli bir adamı kırbaçlatmasında görüyoruz. Hz. Ömer'in Kureyşli adamı kırbaçlattıran İbn Mes'ud'a şu sözleri Hz. Ömer'de Arapçılığın ne denli olduğunu göstermektedir. “*Duyduğuma göre, Kureyş'ten bir adamı kırbaçlatmışsın.*”¹¹⁰

Her ne kadar Hz. Ömer dönemindeki bu anlayış Emeviler dönemi öncesi benimsenmiş olsa da Arap toplumunun milliyetçi bir havaya bürünmesinde ve mevalinin belirginleşmesinde İslam devletinin mevcut sınırlarının genişlemesi ve farklı kül-

¹⁰⁶ ÖZTÜRK, Arapçılığa Karşı Akılcılığın, s. 151.

¹⁰⁷ ÜÇÖK, İslam Tarihi Emeviler-Abbassiler, s. 51.

¹⁰⁸ BARTHOLD, W. *İslam Medeniyeti Tarihi*, Düz. M. Fuat Köprülü, Ankara, DİB, Yay. 6. Basım, 1984, s. 99.

¹⁰⁹ ÖZTÜRK, Arapçılığa Karşı Akılcılığın, s. 83.

¹¹⁰ ÖZTÜRK, Arapçılığa Karşı Akılcılığın, s. 84.

türe sahip insanların bir arada yaşama imkânı bulmasının yanı sıra halkı adaletle idare ederek mevali anlayışından yüz çeviren ve Hulefe-i Raşidin olarak da kabul edilen Halife Ömer b. Abdülaziz (717-720) dönemi dışında Emevi idarecilerinin izlemiş olduğu siyasi anlayışın neden olduğunu söyleyebiliriz.

Hiz. Muhammed döneminden beri Muaviye'ye kadar Arap toplumunda mevaliler olsa da Emevi Devleti'nin kurucusu Muaviye ile daha belirgin bir hal almaya başladı. Çünkü Muaviye, kendi hanedanlığına çok önem verdiği için devletin en üst kademelerine soyundan gelen kişileri getirmeye özen gösterdi. Emevi idarecileri izledikleri bu yolda kendilerine muhalefet eden insanları yıldırma ve kendi iktidarlıklarının devamını sağlayabilmek için dini kendilerine alet etmekten dahi geri durmadılar. Emevi idarecileri yapılan bu zulme muhalefet edenlere ise cevapları şu şekilde oldu:

“Allah'ın Takdiri” çerçevesinde temellendirmeye çalışıp, “Rabbim beni bu göreve ehil görmeseydi, onu bana bırakmazdı. Bizde bulunmasını Allah çirkin görseydi değiştirirdi. Ben Allah'ın hazinesinin sahibiyim, Allah'ın verdiği verir, onun yasakladığını yasaklarım.”¹¹¹

Emeviler dönemi boyunca devam eden bu anlayış, Arapları hiç sevmeyen Abbasi Halifesi Mansur¹¹² dönemi ile önemini kaybetmeye başladı. Horasanlıların gayretleri neticesinde başa gelen Me'mun döneminde Araplara karşı alınan tedbirleri devam ettiren kardeşi Mutasım da Arap kökenli valileri azlederek onların tahsilatlarını kesmesi, Arapların siyasi etkinliklerinin kırılmasına yol açtı.¹¹³ Abbasiler dönemine gelindiğinde mevali statüsünde olan gayri Arapların sayılarının giderek artmaya başlaması, kabilecilik anlayışının ortadan kalkmasına da beraberinde getirdi.¹¹⁴

¹¹¹ AYDINLI, Osman, “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 2003, C. 2, S. 3, s. 6.

¹¹² MANSUR, “(23 Ağustos 714) Humeyme'de dünyaya geldi. Doğum tarihiyle ilgili olarak (708-719) yılları arasında değişen başka rivayetler de vardır. Abdullah b. Muâviye tarafından İzec şehrine vergi tahsil etmek üzere gönderildi. Ancak Mansur, topladığı vergileri Abdullah'a göndermeyip Basra'ya kaçınca yakalanıp hapse atıldı. Bir süre sonra hapisten kurtulup Humeyme'de görevli olan kardeşi İmam İbrâhim'in yanına gitti ve halife oluncaya kadar orada kaldı. Halife Ebü'l-Abbas es-Seffâh kardeşi Mansûr'u birinci, yeğeni İsâ b. Mûsâ'yı ikinci veliaht tayin etmişti. Mansûr Mekke'de iken Ebü'l-Abbas es-Seffâh vefat etti (754). İsâ b. Mûsâ, Mansûr'a bir mektup gönderip durumu bildirdiği gibi Enbâr'da bulunan Hâşimîler'den de biat aldı. 758, 765, 766 ve 769 yıllarında hacca giden Halife Mansûr 775 yılında tekrar hacca giderken yolda rahatsızlandı ve Bi'rimeymûn denilen yerde vefat etti (7 Ekim 775). Kabrinin belli olmaması için 100 ayrı mezar yeri kazıldı. Daha sonra Bi'rimeymûn'e yakın bir yerde veya Cennetü'l-muallâ'da defnedildi.” BOZKURT, Nahide, “Halife Mansur”, *TDVİA*, Ankara 2003, C. 28, s. 5-6.

¹¹³ BARTHOLD, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 99.

¹¹⁴ YİĞİT, “Mevali”, s. 424.

C. Emevi Arapçılığına Karşı İsyân Hareketi: Muhtar B. Ebu Ubeyd Es-Sekafi Örneği

Hız. Peygamberin vefatından sonra Arap toplumunu derinden sarsan birtakım siyasî ve sosyal olayların meydana gelmesin de bazı şahsiyetlerin rolü oldukça büyük oldu. Bu şahsiyetlerden birisi de Kerbela olayından sonra öne çıkan Muhtar b. Ebu Ubeyd Es-Sekafi'dir. Saif kabilesine mensup olarak Taif şehrinde 622 yılında doğan Es-Sekafi, babası Ebu Ubeyde'nin ölümünden sonra genç yaşlarında Medain topraklarına gelerek burada Medain valisi olan ve Cemel vakasında Hız. Ali ile aynı safta yer alan amcası Sa'd b. Mes'ud ile yaşamaya başladı. Muhtar Es Sekafi'nin Ehli Beyt ile olan akrabalık bağlarını kurmaya başladığı dönem, Hız. Ali'nin amcası Urve b. Mes'ud'un kızı Ümmü Said ile evlilik yapmasına tekabül etmektedir.¹¹⁵ Muhtar Es Sekafi'nin Hız. Ali ile görüştüğü hakkında sadece bir rivayet olsa da Ehli Beyte olan bağlılığı, sadece akrabalık bağı ile değil bilakis çocukluğunun ve gençliğinin Ali taraftarlarının olduğu ortam da geçmesi ile de doğrudan orantılıdır.¹¹⁶ Ancak gariptir ki Muhtar Es Sekafi, her ne kadar Ehli Beyt taraftarı olsa da kaynaklar onun Muaviye ile mücadele eden Hız. Hasan'ı tutuklatarak Muaviye'ye teslim etmeye kalkıştığını da rivayet etmiştir.¹¹⁷

Emevilerin kuruluş döneminde siyasetten uzak durarak Küfe'ye yerleşen Muhtar Es Sekafi'nin Arap dünyası üzerinde ki ilk tesiri, I. Yezid zamanının da Hız. Hüseyin adına biat almaya gelen Müslim b. Akil'in 680 yılında Küfe valisi Ubeydullah b. Ziyad tarafından öldürülmesine gösterdiği tepkiden sonra hapse atılmasıyla başladı. Eniştesi Abdullah b. Zübeyir'in yardımıyla serbest bırakılan Muhtar, Kerbela olayında Yezid'in emriyle şehit edilen Hız. Hüseyin'in intikamını alacağını söyleyerek Emevi idarecilerine karşı harekete geçti.¹¹⁸ Keşsi, Muhtar Es Sekafi'yi Hız. Hüseyin'in intikamını almaya teşvik eden ve yaptığı faaliyetlerde kendisine destek veren kişinin Hız. Ali'nin kölesi Keysani olduğunu rivayet etse de İslam kaynakları

¹¹⁵ KURNAZ, Yasin, "Muhtâr Es-Sekafi'nin Ehl-i Beyt ve Benî Hâşim Bireyleri İle İlişkileri", *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Aksaray 2009, C. 6, S. 11, s. 125.

¹¹⁶ KOCADAĞ, Yaşar, *Keysaniyye'nin Doğuşu, Gelişimi ve Düşünceleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004, s. 14.

¹¹⁷ Hız. Hasan'ın tutuklatılma meselesi için bkz. et-Taberi, Muhammed Ebulfadl İbrahimi, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Beyrut, C. 5, s. 159.

¹¹⁸ YİĞİT, İsmail, "Muhtar es-Sekafi", *TDVİA*, İstanbul 2006, C. 31, s. 54.

tam aksini söyleyerek Keysani'nin 657 yılında Sıffin savaşında öldürüldüğünü rivayet etmektedir.¹¹⁹

Yezid b. Muaviye'nin ölümünden sonra halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyir'e biat eden Muhtar, her ne kadar Ehli Beytin intikamını alacağını iddia etse de aslında Arap toplumu ve Ehli Beyt üzerinde nüfus elde edebilmek için Ehli Beyti istismar ettiği açık bir gerçektir. Muhtar Es Sekafi, başlattığı bu harekette Ehli Beytin desteğini alabilmek için Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye ile ilişki kurarak ondan biat aldığını söyledi. Aslında hareketin temel çıkış noktası, ileride Şia akidesini oluşturacak olan “*Mehdi*” ve “*Vasi*” gibi kavramlar ile düşüncelerin şekillenmeye başlamasıdır. Bu maksat ile Küfe'den Medine'ye hareket eden Muhtar Es Sekafi, burada bizatihi Muhammed b. Hanefiyye ile görüşerek onu Ehli Beytin intikamını alacağından haberdar etti¹²⁰

Muhtar Es Sekafi, tarafından başlatılan bu hareketin dini bir hareket olarak kabul edilmesinde Şiilerin siyasi hareketini dini bir harekete dönüşmesini sağlamasıdır. Her ne kadar Muhtar Es Sekaf'ın Sebe'iyye Şii mezhebinin kurucusu olan Abdullah b. Sebe¹²¹ ve taraftarları ile olan ilişkilerinin ne durumda olduğu hakkında bilgiler mevcut olmasa da Muhammed b. Hanefiyye'yi Mehdi olarak ilan etmesi, Şiiler de imam akidelerinin oluşmasını sağladı.¹²²

Muhtar es-Sekafi, Emevilere karşı başlattığı harekette en çok güvendiği Abdullah b. Zübeyir'den beklediği desteği göremeyince Mekke'den hareket merkezi olarak seçtiği Küfe'ye doğru yöneldi. Muhtar es-Sekafi'nin hareket merkezi olarak Küfe'yi tercih etmesinde Hz. Hasan'dan sonra Ehli beyt taraftarlarının Irak ve Hicaz bölgesinde Emevi devletine karşı sürekli ayaklanmalara teşebbüs ettikleri için devletin siyasi bir buhran içerisine girmesine neden olmalarının yanı sıra Küfenin sosyal-politik yapısı ve en önemlisi Küfe de Muslim b. Akil tarafından Ubeydullah b. Ziyad'a karşı başlatılan isyan hareketinde göstermiş olduğu başarısı etkili oldu.¹²³

¹¹⁹ ŞENZEBEK, Aytakin, “Muhtâr Es-Sakafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysânî Fikirlerin Ortaya Çıkışı”, *Marîfe Dini Araştırma Dergisi*, Konya 2015, C. 15, S. 2, s. 345.

¹²⁰ VAROL, Bahaüddin, “Hicri I. Asırda Ehl-i Beyt İmajı”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2003, S. 16, s. 119.

¹²¹ Abdullah b. Sebe için bkz. FİĞLALİ, Ethem Ruhi, “*Abdullah b. Sebe*”, *TDVİA*, İstanbul 1988, C. 1, s. 133-134.

¹²² KOCADAĞ, ... *Gelişimi ve Düşünceleri*, s. 23.

¹²³ ŞENZEBEK, “Muhtar Es-Sakafî'nin Hayatı...”, s. 353.

Muhtar es-Sekafi, Kufe'ye gelir gelmez burada Emevi idarecileri tarafından toplumda soyutlandıkları için yönetimden mustarip olan ve aynı şekilde Abdullah b. Zübeyir tarafından da ihmal edilen Mevalilere yönelmesi üzerine Abdullah b. Zübeyir'in valisi tarafından tutuklanmasına neden oldu. Ancak Abdullah b. Ömer tarafından yeniden serbest bırakıldı. Muhtar Es Sekafi, hapisten çıktıktan nüfusunu arttırmak için Hz. Ali'nin kumandanı Eşter'in oğlu İbrahim'i, kendi tarafına çekebilmek için ona Muhammed b. Hanefiyye'nin ağzından bir mektup yazmıştır. Muhtar Es Sekafi, söz konusu mektupta İbrahim'e şunları söylemiştir:

Bismillahirrahmanirrahim.

*"Muhammed el-Mehdi'den İbrahim b. Malik el-Eşter'e. Selamün aleyke. Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a hamd ederim. Ben, sizlere vezirim ve kendi vekilim olarak seçtiğim güvenilir dostumu gönderiyorum. Ona düşmanlarımla savaşmasını ve Ehli Beytimin kan davasını gütmesini emrettim. Sen kendin, aşiretin ve sana itaat edenler olmak üzere ona destek olun. Bana yardım eder, davetime icabet edip vezirimi de desteklersen şüphesiz bu senin için benim nezdimde bir fazilet olarak tescil edilecektir. Bu yolda sana silah desteği sağlanacak ve bütün savaşan ordular emrine verilecektir. Ayrıca Küfeden Şamlıların en uzak beldelerine kadar ele geçirdiğin bütün şehirler ve bunların yönetimi senin emrinde olacaktır. Buna uyulacağına dair Allah adına söz veriyorum. Şayet bunu yaparsan Allah katında da daha üstün ikramlara nail olacaksın. Yok eğer yüz çevirirsen helak olur ebediyen iflah olamazsın. Vesselamu aleyk."*¹²⁴

İbrahimin desteğini alarak Küfe halkını Ehli Beytin intikamını almaya, haksız yere kan akıtanları engellemeye ve zulme uğrayan mazlumları müdafaa etmeye davet ederek onların isyan etmesini sağladı. Her şeyden önce Muhtar Es Sekafi, Küfe halkının yarısından fazlasını oluşturan ve bu isyanın ortaya çıkmasında kendisine büyük destek veren Mevalilerin, Araplarla eşit haklara sahip olmasını sağladı.¹²⁵ Öyle ki Mevalilere yaklaşarak onlara bol ihsanlarda bulundu.

Ancak Küfe'de Muhtar Es Sekafi'ye biat edilmesine rağmen ona tam olarak güvenemeyen Küfe halkı, Muhtar Es Sekafi tarafından Mehdi olarak kabul edilen ve onun emini ve veziri olduğunu söyleyerek ondan biat aldığını iddia ettiği Muhammed b. Hanefiyye'nin yanına giderek durumu açıklığa kavuşturmak istediler. Küfeden gelenlere Muhammed b. Hanefiyye, Allah'a yemin olsun ki Allah'tan düşmanlarımızı karşı dilediği kişiye yardım etmesini temenni ediyorum şeklinde cevap vermesi, Küfe halkının Muhtar Es Sekafi'ye olan inançlarının artmasını sağladı.¹²⁶

¹²⁴ GÜNEŞ, Hüseyin, "Muhtâr Es-Sekafî Hareketi Karşısında Muhammed B. Hanefiyye'nin Yeri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Nevşehir 2015, S. 75, s. 190.

¹²⁵ YİĞİT, "Muhtar es-Sekafi", s. 54.

¹²⁶ KOCADAĞ, ... *Gelişimi ve Düşünceleri*, s. 33.

Irak'ta elde ettiği bu güç sayesinde isyan hareketinin başarılı bir şekilde sonuçlanmasını sağlayıp Irak, Basra ve çevresini kontrol altına alarak bölgelere valiler göndermeye başlayan Muhtar Es Sekafi, Küfe'yi ele geçirdikten sonra halka yapmış olduğu konuşmasında ilginçtir ki İbnü'l Hanefiyye'den hiçbir şekilde bahsetmedi. Hal bu ki isyan hareketine İbnü'l Hanefiyye'nin biatını alarak başladığını iddia etmişti. Öyle ki Muhtar Es Sekafi, Hanefiyye'den bahsetmediği halde isyan hareketine başlarken sürekli yardım talebinde bulunduğu halde kendisine beklediği desteği sağlamayan Halife Zübeyir ile yeniden irtibatı sağlayarak ona Irak ve çevresinde yaptığı faaliyetleri Abdullah b. Zübeyir adına yaptığını bildirerek sadakatini dile getirmeye çalıştı. Hatta Muhtar Es Sekafi, Zübeyir'e olan bağlılığını bildirirken diğer taraftan Vadi'l Kura'ya kadar gelen Şam ordusuna karşı birlikte hareket etmek istediğini söylemiş ve bu maksatla Şurahbil b. Vers komutasındaki orduyu Zübeyir'e yardım etmesi için göndermiştir.

Abdullah b. Zübeyir, Muhtar Es Sekafi'ye karşı güveni olmadığı için gelen ordunun ne maksatlı geldiğini öğrenebilmek için Ayyaş b. Sehl komutasındaki orduyu şehrin dışına göndererek orduyu karşılamasını istemedi. Ayyaş b. Sehl, burada ordunun Halife Zübeyir'e yardım etmek için değil aksine Medine'yi ele geçirip Hicaz'da Muhtar Es Sekafi'nin hâkimiyetini sağlamak için geldiklerinin farkına varması üzerine bir yemek esnasında hepsini gafil avlayarak öldürdü.¹²⁷ Yaşanan bu hadise karşısında Zübeyir'e olan düşmanlığı iyice artan Muhtar Es Sekafi, İbnü'l Hanefiyye'ye Medine'ye saldırılması için öneri de bulunduğu halde beklediği desteği göremese de¹²⁸ Şiilerin ve mevalilerin desteğini alıp Küfede hâkimiyetini kurduktan sonra Irak, İran, Horasan ve Kafkas gibi yerlere ordularını sevk ederek Kerbela olayına müdahil olanların peşine düşüp onların yakalanmalarını sağlayıp hepsini idam etti.¹²⁹

İslam Tarihi'nin önemli şahsiyetlerinden ve ünlü hatiplerinden biri olarak kabul edilen Muhtar es-Sekafi, Küfe'de mevali ve Hz. Ali taraftarlarını birleştirerek olaylara Arap olmayanları dâhil etmesi, hareketin başarılı bir şekilde gerçekleşmesini sağladığı gibi Emeviler'in yıkılışına da doğrudan etki etti. Nitekim Hz. Ali taraftarla-

¹²⁷ GÜNEŞ, ...*Muhammed B. Hanefiyye'nin Yeri*, s. 191-192.

¹²⁸ WELLHAUSEN, Julius, *İslamiyet'in İlk Devrinde Dinî - Siyasî Muhalefet Partileri*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, TTK Yay., 1989, s. 132.

¹²⁹ ÇUHACIOĞLU, Abdulkadir, "Muhtâr es-Sekafî; Hadis Vaazı ve Nübüvvet İddiası," *İntizar, Üç Aylık İnanç ve Düşünce Dergisi*, İstanbul 2014, C. 1, S. 2, s. 68.

rı arasında Muhtar Es Sekafi tarafından benimsenen bu hareket, Horasan'da Abbasi ihtilaline ve sonunda Emevi Devleti'nin yıkılmasına neden oldu.

Görüşleri mezhep lideri kimliğine sahip olduğunu gösteren Muhtar es-Sekafi hakkında rivayet edilen bütün kaynaklar onun sırasıyla Harici, Zübeyri ve Şii olduğunu daha sonra Hz. Hüseyin'in intikamını almaya çalışırken çeşitli gizli ilimlerden bahsederek birtakım görüşlerin ortaya çıkmasına neden olduğunu nakletmiştir. Hatta bazı kaynaklar, onun meleklerden vahiy aldığını, kâhin gibi gelecekte haber verdiğini, meydana gelecek hadiseleri önceden söylediğini gerçekleştmediği takdir de Allah'ın dilemediğini ileri sürdüğünü aktarmaktadır.¹³⁰

Hileler kurarak halka kendisinin nebi olduğunu göstermeye çalışan Muhtar Es Sekafi, bir keresinde gelecekte haber aldığını iddia ederek gökten bir ateşin geleceğini ve Esmâ'nın evini yakacağını iddia etti. Bu iddianın gerçekleşebilmesi için Esmâ'nın evini ateşe verip bunun Allah'tan geldiğini söyleyerek halka Peygamberliğini kabul ettirmeye çalıştı.¹³¹ Her ne kadar Peygamberlik iddiasında bulunmadığını kendisinden önce gelen Peygamberlerin daha hayırlı olduğunu dile getirse de yaptıkları ve fikirleri onun bu söylemlerinin tam aksini yansıttı.

İslam tarihinde ilk defa Mehdilik iddialarını ortaya atanlardan biri olan Muhtar Es-Sekafi'nin ideolojik düşünce yapısı, ölümünden sonra Muhtariyye, Haşebiyye, Keysaniyye ve Galiyye gibi Şii mezheplerin ortaya çıkmasına neden oldu.¹³² Bu bağlamda özellikle Hariciliğin belirgin bir hal almaya başladığı dönemde Muhtar es-Sekafi'nin ideolojisi, Arap toplumunun ideolojik yapısı açısından dönüm noktası oldu. Muhtar es-Sekafi'nin görüşleri ilerleyen zamanlarda hem dini hem de siyasi açıdan birtakım sosyal olayların yaşanmasına da yol açtı. Hala günümüz de Irak ve İran başta olmak üzere Ortadoğu'nun birçok yerinde Mezhepsel çatışmalar devam etmektedir.

D. İslam Dünyasında Ortaya Çıkan Mezhep Grupları

Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan Ortadoğu, bu özelliği ona kültürel açıdan zengin bir yapıya sahip olmasını sağladığı gibi İslam dini ile birlikte diğer dinlere mensup olan insanların bir arada yaşamasına da fırsat tanıdı. An-

¹³⁰ YİĞİT, "Muhtar es-Sekafi", s. 54.

¹³¹ KOCADAĞ, ... *Gelişimi ve Düşünceleri*, s. 23.

¹³² YİĞİT, "Muhtar es-Sekafi", s. 55.

cak bu durum, birçok mezhebin ortaya çıkmasına ve bunun sonucunda Ortadoğu’da kanlı savaşların yaşanmasına yol açtı. Ortadoğu’yu büyük bir kaosa sürükleyen mezhep grupları şunlardır:

1. Şii Mezhepler

a. Zeydiyye Mezhebi

İsmi Hz. Ali Zeynelabidin’in torunu olan Zeyd’den alır. Hazar Denizi’nin güneyinde, bugünkü İran’ın Gülistan, Gilan ve Mazenderan vilayetlerinin yer aldığı bölgede Şia’nın bir alt kolu olarak Zeyd b. Ali’nin ayaklanmasıyla ortaya çıktı. Zeydiler, gsahabenin Hz. Peygamber döneminde İslam’a bağlılıkla hizmet ettiklerini ancak Hz. Peygamber’in vefatından sonra sahabeler içerisinde en faziletli olanın ise Hz. Ali olduğu yönünde mutabıktırlar.¹³³ Zeydiyye mezhebi, fikirlerinde ılımlı bir düşünceye sahip olmasının yanı sıra siyasi ve itikadi bir fırkadır. Mezhep, zaman içerisinde itikadi bir yapıya kavuşarak kendine özgü öğretisiyle ayrı bir mezhep haline geldi.¹³⁴

b. İsmailiyye Mezhebi

Şianın aşırı tutucu ve gizli bir kolu olan İsmailiyye mezhebi, Cafer es-Sadık’ın ölümünden sonra büyük oğlu İsmail’in adına ortaya çıktı.¹³⁵ Şia’nın en önemli kollarından birisi olarak kabul edilen İsmailiyye mezhebi, yaklaşık on iki asır boyunca varlığını devam ettirdi. Batı islam dünyasında ortaya çıkan Şii Fatımiler dönemine kadar kurulan ve Ehl-i sünnet itikadını benimseyen devletlerin himayesinde çeşitli eziyetler gören İsmailiyye mezhebi, Fatımiler döneminde devletin resmi mezhebi oldu.¹³⁶

¹³³ ÜMİT, Mehmet, “Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kıbrıs 2015, C. 1, S. 1, s. 93.

¹³⁴ GÖKALP, Yusuf, “Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Adana 2007, C. 7, S. 2, s. 56.

¹³⁵ İsmailiyye Mezhebi için bkz. ÖZ, Mustafa, ŞEKA, Muhammed Eş, “İsmailiyye”, *TDVİA*, İstanbul 2001, C. 23, s. 128-133.

¹³⁶ DEFTERİ, Ferhad, “Gazzali ve İsmailiyye”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, çev. Naim Döner, Diyarbakır 2016, C. 8, S. 1, s. 527.

2. Ehl-i Sünnet Olan Mezhepler

a. Hanefi Mezhebi

Kurucusu İmam-ı Azam Ebu Hanife'ye izafe edilen ve itikadı inançta mezhepleri Maturiyedilik olan Hanefi mezhebi, Ehl-i Sünnetin fıkıh ekolünün bir kolu olarak Türkistan, Afganistan, Hindistan ve Pakistan'da yayıldı.¹³⁷

b. Şafii Mezhebi

Kurucusu İmam Muhammed Şafi'ye izafe edilen ve itikadı inançta mezhepleri Eş'arilik olan Şafii Mezhebi, Ehli Sünnetin fıkıh ekolünün bir kolu olarak Güneydoğu Asya'da Endonezya, Filipinler, Malezya, Mısır'ın güneyinde yer alan Ürdün, Sudan, Etiyopya, Somali ve Yemen bölgesinde yayıldı.¹³⁸

c. Maliki Mezhebi

Medine merkezli olarak ortaya çıkan Maliki Mezhebi, kurucusu olan İmam Malik b. Enes'e izafe edilmiştir. İtikadı mezhep olarak Eş'ari olan Malikilik mezhebi, Afrika'nın kuzeyinde ve batısında Tunus, Cezayir, Libya, Fas, Moritanya, Mali, Senegal, Kuveyt, Bahreyn ve Suudi Arabistan'ın doğusunda ve Umman'da yayıldı.¹³⁹

d. Selefi/Hanbeli Mezhebi

Hanefi, Şafii ve Maliki mezhebinden sonra kurulan Hanbeli mezhebi, kurucusu olan Ahmed b. Hanbel'e izafe edilmiştir. İtikadı olarak Eş'ari olan Hanbelî mezhebi, Suriye ve Irak bölgesine nazaran daha çok Suudi Arabistan, Katar ve Birleşik Arap Emirliği bölgesinde yaşayanlar tarafından kabul gördü. Hanbelî mezhebi içerisinde daha sonra günümüz de faaliyetlerini sürdürmeye devam eden Vahhâbîlik ortaya çıktı.¹⁴⁰

¹³⁷ ELÇİBEY, Ebulfez, “Hanefîlik ve Onun Esas Yönleri”, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Ankara 2013, C. 1, S. 3, s. 1.

¹³⁸ ARIKAN, Adem, “İslam Dünyasının Mezhep Haritası ve Nüfus Dağılımı”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Çorum 2018, C. 29, S. 2, s. 352.

¹³⁹ ARIKAN, Adem, “İslam Dünyasının...”, s. 352.

¹⁴⁰ ARIKAN, Adem, “İslam Dünyasının...”, s. 352.

3. Ehl-i Sünnet Olmayan Mezhepler

a. Dürziler

Fatîmî hanedanlarının tabi oldukları Şiiilerin altıncı imamı olan Cafer-i Sadık'ın ölümünden sonra ortaya çıkan ve İsmailîliğe bağlı olarak gelişen Dürziler, inanç kaynağı olarak Dürzî Risalelerini kabul etmişlerdir. Dürzilere göre bu risaleleri, Allah'ın nurundan yaratılmış hudutların ve aynı zaman da cismanî varlıkların meydana getirdiğine inanmaktadırlar.¹⁴¹ Dürzilerin inanç temelleri, eski Mısır, Mecûsilik, Yeni Eflatunculuk, Yahudilik, Hristiyanlık, İslam ve İsmaililik inançlarına dayanır.¹⁴²

b. Nusayriler

Muhtemelen IX. yy'da Basra'da doğan Nusayrilik, on iki imamın onuncusu olan Ali el-Hâdî en-Nakî ile on birinci imam Hasan el-Askerî zamanında Kûfe ve Sâmerâ'da yaşamış olan Muhammed b. Nusayr tarafından kuruldu.¹⁴³ Nusayriler, Suriye, Lübnan, ve Türkiye'nin güneyinde Adana, Hatay ve Mersin'de yaşamaktadırlar. Hz. Ali'yi ilah olarak gören Nusayrilerin bu özelliği dışında diğer bir özellikleri ise Hızır ve türbe inancı, tenasüh, tevil ve takiyye anlayışlarına sahiptirler.¹⁴⁴

c. Aleviler-Bektaşiler

“*Hacı Bektaş-ı Veli*” yi pir olarak gören Aleviler ve Bektaşiler her ne kadar aynı kökten geldiklerini söyleseler de bazı konular da ihtilaf halinde olmaları bunların iki farklı grup olduklarını göstermektedir.¹⁴⁵ Alevilik, sözlükte Ali'ye mensup anlamına gelen Aleviyye ve Aleviyyun'dur. Hz. Ali soyundan gelen Hz. Hasan, Hüseyin, Ömer, Abbas ve Muhammed b. Hanefiyye'nin soyundan gelenler için kullanılan bu terim, ilk defa İslam tarihinde hilafet meselesinde ortaya çıkan anlaşmazlıkta kullanılmıştır. Alevilik, Hz. Ali'den beslenen Şia koluna ait Zeydiyye, İsnâ' aşeriyye

¹⁴¹ BAĞLIOĞLU, Ahmet, “Dürzîliğin Temel Kaynakları: Dürzî Risâleleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ 2003, S. 8, s. 179.

¹⁴² TAN, Muzaffer, “Geçmişten Günümüze Dürzilik”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, Isparta, 2012, C. 5, S. 2, s. 62.

¹⁴³ ÜZÜM, İlyas, “Nusayrilik”, *TDVİA*, İstanbul 2007, C. 33, s. 270.

¹⁴⁴ ASLAN, Cahit, “Nusayriler'de “Amcalık” Kurumu ve İşlevleri”, *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Hatay 2018, C. 1, S. 2, s. 203.

¹⁴⁵ AZAR, Birol, “Benzerlik ve Farklılıklar Ekseninde Alevi Bektaşî İnançları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ 2005, C. 10, S.2, s. 81.

gibi mutedil Şîîler'in yanında Batîniyye, Beyânîyye ve İsmâîliyye mezhepler tarafından anlam kazanmıştır.¹⁴⁶

XIII. yy'dan itibaren başladığı kabul edilen Bektaşîliğe baktığımız zaman ilk müritlerinin Türkmen ve Moğol göçebelerinin arasında olduğu bilinmektedir. Bektaşîliğin gelişim süreci iki evrede gerçekleşmiştir. Bunlardan birincisi, XIII. yy'dan başlayıp XV. yy'a kadar olan süreç, ikinci olarak ise resmi olarak XVI. yy'da Balım Sultan tarafından kurularak gelişmeye başladığı dönemdir. Anadolu'nun İslamlaşma süreci, Bektaşîliğin gelişmesi ve Türkler arasında kabul görmesinde etkili oldu.¹⁴⁷

d. Şebekler

Irak'ın Musul kentinin doğusunda yaşayan ve mezhebi açıdan Şii olan Şebekler, Allah'a ve Rasulüne inandıkları halde oruç, namaz, zekât ve hac ibadetlerini kabul etmeyerek yerine getirmemektedirler. İçkiye çok düşkün olan Şebekler, dualarında Elif, Allah; mim, Muhammed; Ayın, Ali diye dua ederek Hz. Ali'yi yükseltmeye çalışmaktadırlar.¹⁴⁸

e. Ehl-i Hak / Yâresânlar / Kâkâ'îler

Başkaları tarafından Ali-ilâhîler ya da Aliyyullâhîler diye de adlandırılan ve İran'da Yaresanlar olarak bilinen Ehl-i Hak zümreleri, Irak'ta Kâkâ'îler olarak bilinmektedirler. Halepçe, Süleymaniye, Kerkük ve Kelar, civarında, İran'da ise Urmiye'nin kuzeyinde Makû'ye de yaşamaktadırlar.¹⁴⁹

f. Yezidiler

Yezid ismi konusunda farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre ismini İran'da Yezd şehri sakinlerinde aldığı yönündedir. Diğer bir görüşe göre Muaviye'nin oğlu Yezide olan bağlılıklarını göstermek için bu ismi aldıkları ileri sürülmüştür.¹⁵⁰ Yezidilik hakkında çok fazla bilgiye sahip olunmamasının nedeni Yezidiliğin bir sır mezhebi olması ve bu mezhebin yayılmasının yasak olmasıdır. Bunun nedeni ise cemaat-

¹⁴⁶ OCAK, Ahmet Yaşar, "Alevî", *TDVİA*, İstanbul 1989, C. 2, s. 368-369.

¹⁴⁷ YILMAZ, Gülay, "Bektaşîlik ve İstanbul'daki Bektaşî Tekkeleri Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Antalya 2015, C.9, S. 5, s. 98.

¹⁴⁸ ZEYNEL, Ali, *Kakaiyye Hareketi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal İlimler Enstitüsü, Ankara, 2004, s. 16.

¹⁴⁹ BÜYÜKKARA, Mehmet Ali, "İslam Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu'daki Coğrafik Dağılımı ve Tahmini Nüfusları", *e-makâlât Mezhep Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2013, C. 6, S. 2, s. 345-346.

¹⁵⁰ TAŞGIN, Ahmet, "Yezidiyye", *TDVİA*, İstanbul 2013, C. 43, s.525.

lerinde olmayan kişilerin kendi dinleri hakkında bilgi sahibi olmalarını istememişlerdir. Yezidiler, Irak, Suriye, Türkiye, Ermenistan ve Gürcistan'da yaşamaktadırlar.¹⁵¹

g. Zikriler (Mehdeviyye)

Günümüzde Pakistan'ın Belucistan eyaletinde Turbet ve Gwader şehirleri civarında yaklaşık 750 bin kadar nüfusa sahip olarak varlıklarını devam ettirmektedirler.¹⁵²

h. Ahmediler (Kadiyanilik)

XIX. yy'da Hindistan'da ortaya çıkan mezhep, başlarda mezhebin kuran kişinin doğduğu yer ile anılırken daha sonra Hz. Peygamberin Ahmed ismine dikkat çekmek için kurucusu olan gulam Ahmed tarafından Ahmed ismi verildi. Ahmediye ismiyle dünyanın pek çok yerinde yayılma imkânı buldu.¹⁵³ Görüşlerinde Ehl-i sünneti savunduğu için taraf bulan Kadiyaniler, Hz. Peygamberden sonra nübüvvetin sona ermediğini ve peygamberlerin gelmeye devam edeceğini söyleyerek peygamberlik iddiasında bulunan kişileri Müslüman olarak kabul etmemişlerdir. Ahmediler, günümüzde Pakistan başta olmak üzere Avrupa, Asya, Pasifik ve Amerika'da faaliyetlerine devam etmektedirler.¹⁵⁴

ı. İbadiler

Günümüzde haricilerin en önemli kolu olarak faaliyetlerini sürdüren İbadiler, İslamiyet'in ilk dönemlerinde ortaya çıktı. İbadiler, Haricilerin diğer kollarına göre daha ılımlıdır. Basra kenti olmak üzere Libya, Tunus, Fas, Cezayir, Sudan, Mali ve Madagaskar gibi Afrika'nın bazı bölgeleri ile Arap yarımadasının güneyinde yer alan Uman coğrafyasına kadar yayıldı.¹⁵⁵

¹⁵¹ ÇELİK, Şakire, "Yezidilerinin Yaşam Pratikleri ve Kimlik Algısı", *Mukaddime Dergisi*, Ankara 2011, S. 4, s. 162.

¹⁵² BÜYÜKKARA, "İslam Kaynaklı Mezheplerin...", s. 346.

¹⁵³ YÖNEM, Ahmet, "Kadiyânîlik Bağlamında Mehdilik", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya 2011, C. 13, S. 24, s. 175.

¹⁵⁴ FİĞLALİ, Ruhi Ethem, "Kadiyanilik", *TDVİA*, İstanbul 2001, C. 24, s. 137-139.

¹⁵⁵ YILDIZ, Harun, "İbadilik Araştırmalarında Önemli Bir İsim: Tadeusz Lewicki" *İslami İlimler Dergisi*, Çorum 2010, C. 10, S. 1, s. 58.

4. Hristiyan Mezhepler

a. Katolik

Hristiyanlık dini Ortodoks, Katolik ve Protestan olmak üzere üç mezhebe ayrılmıştır. Günümüzde bu üç mezhep içerisinde en büyüğü Katoliklerdir. Katolik mezhebi, geleneğe bağlılığı, merkeziyetçiliği ve dogmatik tutumuyla diğer mezheplerden farklılık göstermektedir. Katolik mezhebinde üç çeşit gelenek söz konusudur. Bunlar; İlahi geleneği, Tanrı veya Mesih anlayışıdır.¹⁵⁶

b. Protestan

Başkaldıran anlamına gelen ve XVI. yy'da Martin Luther önderliğinde başlayan reform hareketleriyle başlayıp Ulrich Zwingli ve John Calvin gibi Hristiyan din adamları sayesinde geliştirilen Protestanlık, Hristiyanlık dininde ortaya çıkan kiliseler ve cemaatler topluluğunu ifade etmektedir.¹⁵⁷ Protestanlık, hak eşitliği ve düşünce özgürlüğü gibi kavramların topluma kazandırılmasını sağladı.¹⁵⁸

c. Ortodoks

XI. yy'da İstanbul ve Roma piskoposların birbirlerini aforoz etmeleri ile faaliyetlerine başlayan, günümüzde sayıları dört yüz bine ulaşan ve Katolik ve Protestanlardan sonra Hristiyanlık dininin en büyük üçüncü mezhebi olan Ortodokslar, yoğun olarak Doğu Avrupa ve Anadolu coğrafyasında yaşamaktadırlar. Ortodoksları Katoliklerden ayıran temel öge birtakım ritüeller ve gelenekler üzerine yapılan yorumlardır. Mesela Ortodokslar teolojik kavramları mistik bir kurgu içerisinde bütünleştirirken, Katolikler ise rasyonel bir kurguya dayanmaktadır.¹⁵⁹

d. Marunî

Kökenleri itibari ile Arami-Süryani bir toplum olan Marunîler, bu adı IV. yy'ın ikinci yarısında yaşayan V. yy'ın başlarında öldüğü tahmin edilen rahip Aziz Mârûn (Maron) dan aldılar. Günümüzde toplam nüfusları 1,5 milyona ulaşan

¹⁵⁶ KARAHAN, Harun Dünder, "Hristiyan Mezheplerinde Vahiy Anlayışı", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Tokat 2018, C. 13, S. 13, s. 288.

¹⁵⁷ WAARDENBURG, Jacques, "Protestanlık", *TDVİA*, İstanbul 2007, C. 34, s. 351.

¹⁵⁸ TORUN, İshak, "Kapitalizmin Zorunlu Şartı Protestan Ahlâk", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Sivas 2002, C. 3, S. 2, s. 95.

¹⁵⁹ YILMAZ, Sinan, "Ortodoksluğun Tarihsel Gelişimi", s. 5, <https://www.academia.edu/> (e.t. 01.09.2019)

Mârûnîler, Lübnan başta olmak Suriye ve Mısır, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, bazı Güney Amerika ülkeleri ve Avustralya'da yaşamaktadır.¹⁶⁰

E. Abbasi Dönemi ve Arap-Türk İlişkileri (750-1258)

1. Abbasi İhtilali ve Abbasi Devleti'nin Kuruluşu

*"İsmi Hz. Muhammed'in amcası Abbas b. Abdülmuttalib b. Hâşim'den alan bu hânedana ilk atalarına nisbetle "Hâşimîler" de denilmektedir."*¹⁶¹ Abbasi Devleti'nin kuruluşu birdenbire gerçekleşen bir olay değildir. Abbasiler tarafından Emevi Devleti'ne karşı gerçekleştirilen ihtilal hareketi neticesinde Emevi Devleti'nin yıkılmasına neden olan hadise, Abbasi Devleti adında yeni bir devletin kurulmasıyla sonuçlandı. Bernard Lewis, bu ihtilalin Batıda meydana gelen Fransız ve Rus ihtilalleri gibi kesin bir dönüm noktası olarak nitelendirerek bu ihtilalin bir saray entrikası ya da bir hükümet darbesi olmadığını tam aksine Emevi Devleti'nin izlemiş olduğu siyasetten memnun olmayan halkın ileri gelenlerinin başlatmış olduğu bir propagandanın sonucu olarak geliştiğini ifade etmiştir.¹⁶² Emevilere karşı gerçekleştirilen propagandanın temeline baktığımız zaman ana etkenler şunlardır:

1) Emeviler Devleti kurulduktan sonra siyasetteki kişilerin mevali politikasını uygulayarak birçok toplumsal olaylara sebebiyet vermeleri,

2) Emevilerin Hz. Peygamber soyundan gelenlere karşı izlediği baskı politikaları,

3) Emevilerin kabileler arası mücadeleleri körükleyerek milliyetçilik fikirlerinin ortaya çıkmasına neden olmalarıdır.¹⁶³

Yine Halife Hişam'ın ölümünden sonra Arap yarımadasında kabileler arası mücadelelerinin yanı sıra Şii-Harici muhalefetinin toplumsal çatışmaları beraberinde getirmesi, Emevi idarecilerinin yetkilerinin toplumun büyük bir kesimi tarafından tanınmamasına yol açtığı için devleti yıkılma aşamasına getirdi.¹⁶⁴

¹⁶⁰ TAŞPINAR, İsmail, "Maruniler", *TDVİA*, Ankara 2003, C. 28, s. 71-72.

¹⁶¹ YILDIZ, Hakkı Dursun, "Abbasiler", *TDVİA*, İstanbul 1998, C.1. s. 49.

¹⁶² LEWİS, *Tarihte Araplar*, s. 111.

¹⁶³ YILMAZ, Nevin, *Abbasi İhtilali'nde Türkler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007, s. 29.

¹⁶⁴ YAZICI, İlk Türk İslam Devletleri Tarihi, s. 4.

Abbasi ihtilali öncesi Arap coğrafyasında yaşanan toplumsal çatışmaların temelinde baktığımız zaman Hz. Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan ve birçok insanı karşı karşıya getiren Halifelik meselesine kadar gitmemiz gerekmektedir. Nitekim bu durumu ilk dönemlerde halifeliğin Kureyş kabilesinin hakkı olduğunu iddia ederek halifelik makamının kendisine verilmesi gerektiği talebinde bulunan Hz. Ali'nin toplumsal meselelerin şiddetlendiği dönemde Halife olmayı reddetmesi üzerine ileri gelenlerin ısrarları karşısında kabul etmek zorunda kalmasıyla örneklendirilebiliriz.

Emevi Devleti, Muaviye tarafından halkın tam desteği alınmadan Cemel Vak'ası ve Sıffin Savaşı gibi Arap toplumunu derinden sarsan toplumsal çatışmalardan sonra kurulmuştur. Nitekim kuruluş döneminden yıkılış sürecine kadar geçen süre de özellikle Hz. Ali taraftarları yönetime karşı küçük çaplı muhalefet gösterebilir de devleti yıkacak güçte olmadığı için herhangi bir netice alınamadı.

Emevi Devleti'ne karşı oluşan muhalefetin körüklenmesine ve devletin yıkılış sürecinin hızlanmasına neden olan etkenlerden birisi de kuruluş dönemi itibari ile Emevi idarecileri tarafından uygulanan mevali politikasıdır. Emevi yönetiminden kurtulmak için çareler aramaya başlayan mevaliler, çareyi Hz. Ali'den sonra Şam yönetiminin iktidarlığını kabul etmeyen ve fırsat buldukça bunu fiili olarak göstermeye çalışan Abbasilerin ihtilal hareketiyle buldular.

Emevi Devleti'nin büyük bir kaos içerisine girdiği bu dönemde oluşan kaos ortamından istifade eden Abbasiler, daha önce Emevilere karşı başarısızlıkla sonuçlanan fiili hareketlerini dikkate alarak propagandayı daha dikkatli bir şekilde yürüterek halkı isyana teşvik etmeye başladılar. Emevilere karşı ayaklanmak için yıllardır fırsat kollayan Abbasiler, isyan için gerekli ortamın oluşmasını sağlayarak Muhammed b. Ali liderliğinde harekete geçtiler.¹⁶⁵

Muhammed b. Ali, ihtilale ilk olarak propaganda merkezi olarak Küfe ve Horasanı seçerek başladı. Küfe'nin ihtilal merkezlerinden birisi olarak tercih edilmesinde Hz. Ali döneminden beri Şiiliğin merkezi olan bölge halkının Hz. Ali ve soyu-

¹⁶⁵ YOOLDOOZ, Mohammed Asef, *Abbasi Daveti Süreci ve Abbasi Devleti'nin İlk Asrında Mevali*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2012, s. 33. Ayrıca Muhammed. B. Ali hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. BOZKURT, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*, Ankara, Ankara Okulu Yay. 1999, ss.18-21

nu destekleyerek Emevi idarecilerine itaat etmemiş olmalarıdır. Zaten Muaviye ile yaşanan Sıffin Savaşı'ndan beri Emevilere karşı yıllardır düşmanlıkları söz konusu olan Şiiler, Halifeliğin Hz. Ali ve taraftarlarının hakkı olduğunu söyleyerek Emevi Devleti'ni tanımadıkları gibi onlara karşı harekete geçmek için sürekli fırsat kolladılar.

Küfe'den sonra ihtilal merkezi olarak Horasan'ın tercih edilmesinde bölgenin Şam'a uzak olması ve bölge halkının güvenilir olmasının yanı sıra Emevi zihniyetinin baskılarına maruz kalan ve artık Emevi iktidarını istemeyen bir halk sınıfının mevcut olmasıdır.¹⁶⁶ İhtilale Horasan'ı propaganda merkezi olarak seçerek başlayan Muhammed b. Ali, Horasan halkı için su sözleri kullandı:

“Küfe ve çevresi, Ali ve evladı taraflarıdır, Basra ve çevresi Osman ahlakındadır. Bir şeye engel olmama inancındadırlar. Allah'ın maktul kulu ol, katil kulu olma derler. Ceziremi' haricidir. Oradakiler ahlaken Hristiyan Müslümandırlar. Suriyeliler, Emevilere itaatten başka bir şey bilmezler. Mekke ve Medine'ye Ebu Bekir ve Ömer hâkim olmuştur. Fakat bir de Horasan'a bakın. Orada kalabalık bir toplum ve sağlam bir kuvvet var. Orada sağlam göğüsler, basit arzuların parçalamadığı, atıyelerin bölemediği temiz kalpler var. Onlar güçlü vücutlara, omuzlara ve pazılara sahip gür sesli bir ordudur. Ben doğuyu, dünyanın ve halkın ışığının doğduğu yeri uğurlu sayıyorum. Muhammed b. Ali ihtilal hareketinde şu sloganı kullanmıştır. Muhammed ailesinden kimden razı olursanız”¹⁶⁷

Muhammed b. Ali'nin bu sloganı tercih etmesinde bölge halkının Hz. Peygambere olan sevgisinden istifade ederek onların desteklerini sağlayabilmek için kullandığı ihtimali ağır basmaktadır.¹⁶⁸ Yine Muhammed b. Ali'nin bu sözleri Hz. Ali taraftarlarının gönüllerini hoşnut edip desteklerini sağlayabilmek için söylediği ihtimali de söz konusudur. Bu söz hem Ehli Beyt'i hem de Abbasoğullarını kapsadığı¹⁶⁹ için toplumsal çatışmaların yaşandığı dönemde ihtilalin başarıya ulaşmasında mihenk taşı oldu. Muhammed b. Ali, bu hareketi sayesinde Hz. Ali ve Abbasoğulları taraftarlarının yanı sıra mevaliler dâhil halkın büyük çoğunluğunun desteğinin alınmasını da sağladı.

Muhammed b. Ali, ihtilalin merkezi olarak seçilen Küfe ve Horasan'da yaşayan halkı Emevi yönetimine karşı bilinçlendirip onların ayaklanmalarını sağlayabilmek için Arap Dili ve Edebiyatını iyi bilen, hadis ve fıkıh alanında ilim sahibi olan

¹⁶⁶ YOOLDOOZ, ...İlk Asrında Mevali, ss.35

¹⁶⁷ BOZKURT, Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali, s. 37-38.

¹⁶⁸ BOZKURT, Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali, s. 40.

¹⁶⁹ SARIÇAM, İbrahim, “İslam Öncesinden Abbasilere Kadar Emevi Haşimi İlişkileri”, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 2015, 4. Baskı, s. 373.

ve halka iyi bir şekilde hitap edebilen Nakipler ve Dailer'i gönderdi. Muhammed b. Ali'nin Nakipler ve Dailer'i bölgeye göndermesinde en önemli sebep, bu kişilerin ilim irfan sahibi oldukları için halk tarafından sözlerine itibar edileceğini ve görüşlerinin kabul göreceğini düşünmesidir. Bu kişiler Muhammed b. Ali'nin kendilerine verdiği görevi büyük bir gizlilik ve sır içerisinde yerine getirmekle mükellef oldular.¹⁷⁰

Dailer ve Nakipler, bölge halkına Emevi idarecilerinin izlemiş olduğu politikaların yanlış olduğunu, Arap kültüründe mevali anlayışının olmadığını, İslam dininin bütün insanları eşit olarak kabul ettiğini, idarecilerin politikalarının İslam'a aykırı olduğunu dile getirerek halkı yönetime karşı ayaklanmaya davet ettiler. Horasan halkı genelde Nakip ve Dailer'e maddi ve manevi destek vermesine rağmen halkın içinde bazı kişiler, Nakip ve Dailer'i ihbar ederek valiler tarafından yakalatılıp işkence yaptırılarak öldürülmelerine neden oldular.¹⁷¹

Muhammed b. Ali'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu İbrahim b. Muhammed tarafından Horasan yöneticiliğine kölesi Ebu Müslim'in atanması ihtilalin farklı bir havaya bürünmesine neden oldu. Faaliyetlerine Horasan'da hızlıca başlayan Ebu Müslim, kısa zaman içerisinde güçlenerek ihtilal için uygun bir zamanın oluşmasını sağladıktan sonra¹⁷² ertesi yıl Horasan'da 747 yılında Ramazan ayında isyan hareketini başlattı. Ebu Müslim,¹⁷³ isyan hareketini başlatırken isyan hareketinin meşrutiyet kazanması için Hac suresinin 39. Ayetin de geçen şu ayetleri okumuş-

¹⁷⁰ YILMAZ, *Abbasi İhtilali'nde Türkler*, s. 43.

¹⁷¹ SARIÇAM, *İslam Öncesinden Abbasilere*, s. 373.

¹⁷² AYDOĞAN, Güner, *Emevi ve Abbasi Devletlerinde Türkler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2012, s.37.

¹⁷³ EBU MÜSLİM, hakkında araştırmacılar ihtilaf göstermektedirler. “Onun hür olduğu ve isminin İbrahim b. Osman İbn Beşşar b. Südüs b. Cevdezdihi olduğunu belirtirler. Künyesinin ise Ebu İshak olup İsfahan asıllı olduğunu belirtirler. Ebu Müslim'in babası onu İsa b. Musa es-Serrac'ın yönetimine bırakmıştır. İmam İbrahim ile karşılaşınca Ebu Müslim'e şöyle demiştir: İsmi değiştir, kitapta bulunanlar üzerine ismini değiştirmeden bu iş tamam olmaz. İmam İbrahim ona Abdurrahman b. Müslim ismini verip künyesini de Ebu Müslim olarak değiştirdi. Hemen ardından İmam İbrahim onu Necmoğullarından Ümran binti İsmail ile evlendirmiştir. Bu yaygın görüşün aksine Ebu Müslim'in bir kul olduğunu söyleyenler de vardır. Bukayr b. Mahan yukarıda zikredildiği üzere hapsedilince burada Yunus Ebu Asım ve İsa b. Ma'kil el-Iclî ile tanışma fırsatı buldu. İsa'ya hizmet eden, onun mevlası Ebu Müslim'i de orada görme fırsatı bulmuştu. Hapisten çıktıklarında Bukayr b. Mahan onları davet etti. Bukayr davetlilerine bu gulâmın kim olduğunu sordu. Onlar da “mamluk” yanıtını verince kime aittir dedi. Bunun üzerine sana aittir dediler. Değerini sorduğunda ise dilediğin ne ise o dediler. Bunun üzerine dört yüz dirhem verip Ebu Müslim'i aldı ve ardından da İmam İbrahim'e gönderdi.” OTENKAYA, Yusuf, “Emevilere Karşı Abbasi Muhalefetinin İlk Evreleri”, *Erciyes Üniversitesi History Studies International Journal Of History*, Kayseri 2017, C. 9, S. 2, s. 182.

tur.¹⁷⁴ “Kendileriyle savaşanlara (müminlere) zulme uğramış olmaları sebebiyle (savaş konusunda)izin verildi. şüphe yok ki Allah, onlara yardıma mutlaka kadirdir.”

Bu olay, İşlamiyet ile birlikte Arap toplumu içerisinde meydana gelen olaylarda Kur’an-ı Kerim ayetlerinin çıkarlar için bir kez daha alet edildiğini göstermektedir. Ancak Ebu Müslim her ne kadar bu hareketi ile Kur’an-ı Kerim’i kendi çıkarları doğrultusunda kullansa da bu hareketi ihtilalin başarılı bir şekilde sonuçlanmasını sağladı.

Ebu Müslim, Horasan merkezli başlayan bu ihtilalde Batı Toharistan ve Merv halkının desteğini sağladığı gibi Araplar arasında meydana gelen kabile mücadelelerinde de istifa de ederek Cudayoğulları ve Yemenli kabileler gibi Emevi soyuna dışman olan kabileleri yanına alarak hareket sahasını genişletmesiyle ihtilalin Arap coğrafyası üzerinde geniş sahalara yayılmasına imkân sağladı. Ebu Müslim, Emevi halifesi Hişam b. Abdulmelik’e yazmış olduğu mektupda ihtilal hareketini Abbas oğlu İbrahim adına yaptığını bildirdi.¹⁷⁵

Abbasi Devleti’nin kurucularından kabul edilen İbrahim b. Muhammed’in Emevi Halifesi Hişam b. Abdulmelik tarafından öldürüldüğü haberi alınması üzerine Abbasi hareketini kuvvetli bir şekilde destekleyen Ebu Cehm, Musa b. Kab, Selem b. Muhammed, Nehir b. Hasan ve Muhammed b. Sül Küfeye doğru harekete geçerek burada kardeşi tarafından veliaht olarak seçilen Ebu’l-Abbas es-Saffah’a (749-754) Halife olarak biat etmelerinden¹⁷⁶ sonra Ebu’l Abbas, Küfe halkına 749 yılında Halifeliliğini bildirdi. Ancak Ebu’l Abbas kendisine halife olarak biat edilmesine rağmen meşrutiyetini Emevi Halifesinin ölmesi sonucu elde edebildi.

Ebu Müslim’in Horasan’da başlattığı ihtilal hareketine sadece tek bir kabile, halk sınıfı veya katmanı tarafından değil aksine her kesim ve her çevreden insan zümresi ve siyasi yer aldı. Öyle ki bu ihtilal de Sünni, şii, Bâtını, Keysaniye fırkası mensuplarıyla Sistan Haricileri, Zerdüştiler ve Hürremiler bu ihtilal de omuz omuza mücadele verdiler.¹⁷⁷

¹⁷⁴ SARIÇAM, İşlam Öncesinden Abbasilere, s. 375.

¹⁷⁵ AYDOğAN, ... Devletlerinde Türkler, s. 37-38.

¹⁷⁶ YILMAZ, Abbasi İhtilali’nde Türkler, s. 48.

¹⁷⁷ BULUT, Faik, *Horasan Kimin Yurdu?*, İstanbul, Berfin Yay. 3. Baskı, 2014, s. 159.

Emevi yönetimine karşı gerçekleştirilen bu ihtilalin en ilginç olanı ise isyan alameti olarak halkın siyah kıyafetler giymiş olmasıdır. Hatta Batılı bir tarihçi, kara elbiseler giyenleri “*Kara Şeytan*” olarak tanımladığı gibi isyanın meydana geldiği yerlerde Emevi destekçisi olan bazı Araplar, ayaklanan halka ağır ithamlarda bulundular.¹⁷⁸ Ebu Müslim’in büyük gayreti neticesinde Rey, Merv, Nişabur, Kumis ve Hamedan Şehirleri Abbasi Devleti’nin kontrolüne geçti.¹⁷⁹ Yaklaşık dört yıl süren ihtilalden sonra 750 yılında Emevi Devleti yıkılıp yerine Abbasi Devleti kuruldu. Böylece Arap toplumunda yeni bir dönem ve yeni bir sistem başladı.

2. Arap-Türk İlişkilerinde Dönüm Noktası; Talas Savaşı (751)

Emevi Devleti’nin iktidarlığı boyunca uygulanan mevali politikasına Abbasi yöneticilerinin yüz çevirmesi, Araplarla Türklerin yakınlaşmasını sağladığı için Arap-Türk ilişkilerine farklı bir boyut kazandırdı. Nitekim daha önce de bahsettiğimiz gibi Abbasi devleti kurulmadan önce Abbasilerin, Arap coğrafyası içerisinde yaşayan bütün insanları bir bütün olarak görmesi, Emevi Devleti’nin yıkılmasına ve yerine yeni bir devletin kurulmasını sağladı.

Abbasi Devleti iktidara geldiği zaman Batı Türkistan’a kadar hâkimiyet sahasını genişletmek isteyen Çinliler, Emeviler döneminden beri Türkler’e karşı saldırılarını devam ettirmektedir. Çinliler, Türgişler’in Göktürk Devleti’nin yıkılmasından sonra Çinlilerin saldırılarına karşı koyacak bir durumda olmamasından istifade ederek Türkler’e karşı saldırılarını yoğunlaştırdı. Çinliler, Türgişlere karşı yaptığı savaşları kazanıp Türkleri ağır bir yenilgiye uğratarak Fergana ve Taşkenti hâkimiyeti altına almayı başardı. Bunun yanı sıra Çinliler, Toharistanlıların kendi istekleri ile Çin egemenliğini kabul etmesi üzerine sınırlarını Toharistan havzasına kadar genişletme imkânı buldular.¹⁸⁰

Batı Türkistan’da Çinliler ile Türkler arasında büyük mücadelelerin yaşandığı bu dönemde Araplar, Hz. Ömer dönemiyle hız kazanan ve Emevi Devleti’nin kurulmasından sonra da devam eden fetih hareketlerinde yer altı kaynakları ve ticari açıdan oldukça zengin bir yapıya sahip olan Maveraünnehir bölgesini ele geçirmek için büyük bir çaba gösterdiler. Öyle ki Araplar, Emeviler döneminde Kuteybe b. Müslim

¹⁷⁸ BULUT, Horasan Kimin Yurdu?, s. 159.

¹⁷⁹ YOOLDOOZ, ...İlk Asrında Mevali, s. 54.

¹⁸⁰ AVCIOĞLU, Doğan, *Türklerin Tarihi*, İstanbul, Tekin Yay. C. 3, 1. Basım, 1979, s. 1166.

tarafından gerçekleştirilen fetih hareketlerinde Maverâünnehir sınırına kadar dayandılar.

Nitekim Abbasi Devleti kurulduktan sonra İslami fetih hareketlerini devam ettirerek Maverâünnehir bölgesi doğusuna fetihler gerçekleştirmek istediği görülmektedir. Ancak Araplar, gerçekleştirmek istedikleri fetih hareketlerinde ihtilal sırasında Türklerin kendilerine verdiği desteği bir kez daha beklemiş olsalar da bu bekleyiştikten herhangi bir sonuç alamadılar. Hatta Çin egemenliğini kabul eden bazı Türk beyleri, Araplara karşı Çinlilerden yardım istemekten dahi geri durmadı. Mesela eski makamını elde etmek şartıyla Çin egemenliğini kabul ederek Araplara karşı Çinlilerden ilk yardım isteyen Türk beylerinden birisi Fergana İhşiddir.¹⁸¹

Türklerin Abbasilere ihtilal boyunca yardım etmesi onlara karşı besledikleri derin muhabbetten dolayı değil aksine Emeviler döneminde Orta Asya'ya yönelik yoğunlaşan seferlerde Arapların saldırılarına ve tecavüzlerine maruz kalmış olmalarıdır.

Talas Savaşı öncesi Çinlilerin Türklere olan zulmü şiddetli bir şekilde devam ederken Çinli komutan Kao Sien-tche'nin Taşkent Bey'i Bagatur Tudun'u öldürmesinin yanı sıra Çin ordusunun Taşkent ahalisine zulmetmesinden sonra Karluklar başta olmak üzere diğer Türk boyları birlikte hareket ederek Çinlilere karşı mukavemet göstermeye çalışsalar da siyasi bir sistemden uzak oldukları için hareket başarısız bir şekilde sonuçlandı. Yaşanan bu gelişmeler karşısında Tudun'un oğlu Çin'in boyunduruğu altına girmek yerine Horasan valisi Ebu Müslim'den yardım istemek zorunda kaldı.¹⁸² Maverâünnehir bölgesinin zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarını ele geçirebilmek için meydana gelen gelişmelerden istifade etmek isteyen Abbasi Devleti, Türklerin yardım talebini olumlu karşıladı.

Ebu Müslim Türklerin yardım talebi üzerine Ziyad b. Salih'in komutasındaki Arap ordusunu Çinliler üzerine gönderdi. Çin kaynaklarına göre Abbasi ordusu ve Türk boyları Çin'in hâkimiyeti altında bulunan Kuça, Karaşar, Hotan ve Kaşgar eyaletlerine baskın düzenlemeyi hedeflediler.¹⁸³ Güneyden gelen Araplar ile kuzeyden gelen Türkler, Atlas'ta Talas nehri yakınlarında Çin ordusuyla 751 yılı Temmuz

¹⁸¹ AYDOĞAN, ... *Devletlerinde Türkler*, s. 44.

¹⁸² KELEŞ, Bahattin, "Talas Savaşı'nın Türklerin İslamiyet'i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2016, S. 225, s. 87.

¹⁸³ AVCIOĞLU, Türklerin Tarihi, s. 1167.

ayında karşı karşıya geldi.¹⁸⁴ Çin ordusu, Araplara karşı sayı bakımından üstün bir durumdadır. Ancak bu tarihe kadar Araplar ile Çinliler arasında herhangi bir savaş yapılmadığı için Arapların Çin ordusu karşısında oldukça zorlandı. Savaşı bir tepede seyreden Karluk Bey'i, Arapların Çin ordusuna karşı galip gelmekte zorlandığını görmesi üzerine süvarileri ile birlikte Çin ordusuna karşı harekete geçti.

Türklerin ve Arapların ortak saldırısı karşısında zor durumda kalan Çin ordusu, savaş sonunda büyük kayıplar vererek savaşı kaybetti. Yaklaşık 5 gün süren savaş neticesinde Çin ordusu tamamen yok edildi.¹⁸⁵ Böylece Türkistanda hâkimiyet kurmak isteyen Çin'e imkân verilmediği gibi Maverâünnehir bölgesinin İslamlaşma sürecinin hızlanmasına da zemin hazırladı.

Savaş esnasında Türklerin askeri potansiyel yapısından etkilenen Araplar, Türklerin bu potansiyelinden istifade edebilmek için Türkleri idare ve ordu yönetiminde önemli mevkilere getirmeye başladılar. Bu durum Emevi Devleti kurulduğu andan itibaren büyük savaşlara neden olan Arap-Türk ilişkilerinin normalleşme sürecinin başlamasına zemin hazırladı.

Talas Savaşı sonrası Çin'e karşı elde edilen zaferde büyük rol oynayan Türklerin değerinin artması bu tarihe kadar Abbasi yönetimi içerisinde söz sahibi olan İranlıların da devlet içerisindeki güçlerinin zayıflamasına yol açtı.¹⁸⁶ Talas Savaşı, Türk Tarihi'nde sosyal, siyasi ve kültürel alanda büyük değişimlerin yaşanmasına neden oldu.

3. Talas Savaşı Sonrası Arap-Türk İlişkileri

Talas Savaşı sonrası Türk Arap ilişkilerini ele almadan önce Türklerin İslamiyet'i kabul etmeye başladıkları döneme baktığımız zaman Türkler içerisinde İslamiyet'in ilk olarak kimler tarafından kabul edildiği, kabul edenlerin devlet idaresinde ne tür hizmetlerde bulunduğu hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Taberi, Yakubi, Belazuri gibi Arap tarihçilere göre Türk coğrafyalarında 642 yılında Ahmet b. Kays tarafından başlayan İslami fetih hareketlerinin Kuteybe b. Müslim tarafından Buhara ve Semerkant'a düzenlenen fetih hareketlerine kadar devam ettiği-

¹⁸⁴ ROUX, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl*, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, İstanbul, Kabalcı Yay. 9. Baskı, 2013, s. 155.

¹⁸⁵ GÜNGÖR, Erol, *Tarihte Türkler*, İstanbul, Ötüken Yay. 6. Basım, 1995, s. 65.

¹⁸⁶ KELEŞ, "Talas Savaşı'nın Türklerin...", s. 88.

ni ve bu süreçte yapılan savaşlar da Türklerin esir düştüğünü, savaş ganimeti olarak alınan Türklerin devlet hizmetinde görev aldıklarını ifade etmişlerdir. Ancak Türklerin Emevi yönetiminde görev aldıkları tarihi kaynaklarda ifade edilmesine rağmen mevali politikası sebebi ile Türklerin ne tür görevlerde hizmet ettikleri hakkında bilgi sahibi olunmadığı gibi devlete hizmet eden Türklerin kim oldukları hakkında da bilgi sahibi değiliz.¹⁸⁷

Türkler, İslamiyet'in kabulünden sonra gerek toplum içerisinde gerek ise devlet yönetimin de hak ettikleri değeri ancak Abbasiler zamanında görebildiler. Talas Savaşı'nda Türklerin yiğitliğini ve cesurluğunu gören Araplar, Türklerin bu özelliklerinden istifade edebilmek için yöneticiler tarafından oluşturulması planlanan orduya istihdam edilmeleri sağlandı. Türklerin ilk olarak Abbasi Devleti'nde Halife Mansur¹⁸⁸ döneminde Gulam¹⁸⁹ olarak orduya alındıkları ifade edildi. “*Tarhun ez-Zâi*”, “*Zuheyir et-Türkî*”, “*Mübarek et-Türkî*”, “*Hammad et-Türkî*”, Halife Mansur döneminde ön plana çıkmış başlıca Türk komutanlarıdır.¹⁹⁰

Abbasi yönetiminde ilk olarak ordu da istihdam edilen Türklerin elde ettikleri nüfus, idarede de devam edecektir. Öyle ki Türklerin bu yükselişi karşısında Abbasi

¹⁸⁷ PAMUKÇU, Bağdat'ta İlk Türkler, s. 16-17.

¹⁸⁸ Halife MANSUR, “23 Ağustos 714 Humeyme’de dünyaya geldi. Doğum tarihiyle ilgili olarak 708-719 yılları arasında değişen başka rivayetler de vardır. Babası Muhammed b. Ali el-Abbâsî, annesi Sellâme adlı bir cariye dir. Halife Ebü'l-Abbâs es-Seffâh kardeşi Mansur’u birinci, yeğeni İsa b. Mûsâ’yı ikinci veliaht tayin etmişti. Mansur Mekke’de iken Ebü'l-Abbâs es-Seffâh vefat etti 754 İsa b. Mûsâ, Mansur’a bir mektup gönderip durumu bildirdiği gibi Enbâr’da bulunan Hâşimilerden de biat aldı. Hemen yola çıkan Mansur’a yolda Ebü Müslim-i Horasani ile Hâşimiler ve diğer kumandanlar biat ettiler. Abbâsî Türkler Halife Mansur döneminden itibaren İslâm dünyasına nüfuz etmeye başlamışlardır. Sugûr ve Avâsım bölgelerinde Türk askerleri de istihdam edilmiştir. Abbasîlerin gerçek kurucusu sayılan Ebü Cafer el-Mansur aynı zamanda çok yönlü bir âlim ve şairdi.” BOZKURT, Nahide, “Mansur”, TDVİA, Ankara 2003, C. 28, s. 5-6.

¹⁸⁹ GULAM, “sözlükte “erkek çocuk, delikanlı; azat edilmiş köle, genç hizmetkâr; efendisine bağlı muhafız” anlamlarına gelen Arapça bir isimdir (çoğulu gılmân, gılme ve ağlime) Çeşitli İslâm ülkelerinde gulâm yerine memlûk (çoğulu memalik) ve Kuzey Afrika’da abîd (abdin çoğulu) kelimeleri kullanılmıştır. Osmanlılar ise terim olarak gılmânı benimsemişlerdir. Gulâmlar İranlı (Fars), Türk, Slav veya zenci ve Berberî unsurlardan alınmıştır. Bunlar arasında Türkler’in durumu diğerlerinden daha farklıdır. Türkler orduya başlangıçta esir veya efendilerinden satın alınmış köle-asker statüsünde girmişlerse de yükseldikleri mevkilere ve etkinliklerine bakıldığında daha sonra bu statüden ücretli asker (mürtezika) statüsüne geçtikleri anlaşılmaktadır. Gulâm sistemi Abbasîler döneminde önce İran kökenli, daha sonra da özellikle Türk kökenli askerlerin halifenin muhafız birliklerine ve saraya alınmasıyla ortaya çıkmıştır.” TERZİ, Mustafa Zeki, “Gulam”, TDVİA, İstanbul 1996, C. 14. s. 178-180.

¹⁹⁰ GÜZEL, Fatih, “Abbasi Dönemi Önemli Türk Komutanlarından Eşnas Et-Turki”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Samsun 2018, C. 11 S. 60, s. 1296.

Halifelerinin iktidarlıkları ve hayatta kalmaları tamamen Türklerin merhametine ve insafına kalacaktır.¹⁹¹

Halife Mansur'dan sonra gelen Halifeler de Türklerle önem göstererek Türklerin Arap yönetimi içerisinde yükselmelerine imkân tanıdılar. Ancak Türklerin bu yükselişi bir anda gerçekleşen bir durum değildir. Her ne kadar Talas Savaşı'ndan sonra Türklerin orduya istihdamları sağlansa da Emevilere karşı başlatılan ihtilal hareketinin başarılı bir şekilde sonuçlanmasında önemli rol oynayan Arapların ve Farşlıların ordu içerisindeki dengelerinin bozulmaması için Türklerin Halife Me'mun dönemine kadar ordu içerisindeki yükselişleri engellendi.

Halife Mansur'dan sonra Halife olan Me'mun,¹⁹² Araplara karşı iktidarını güvence altına alabilmek için Arap-Fars unsurunu ortadan kaldırarak yerine Türklerden oluşan yeni bir ordunun kurulmasına ihtiyaç duydu. Bunun dışında Halife Me'mun'u Türklerden oluşturulması planlanan ordu'yu kurmaya sevk eden diğer bir etken ise Türklerin siyasi yetenekleri ve sosyal yaşamlarıdır. Şüphesiz Halife Me'mun, ordu ve yönetim içerisinde Arap-Fars etkisini ancak farklı bir ırk ile ortadan kaldıracabileceğinin farkında idi.¹⁹³

Halife Me'mun, Horasan bölgesinde bulunduğu sürede Türkleri daha yakından tanıyarak kendisine has olan ordu'ya Türkleri yerleştirmeye başladı. Türklerin bu ordu içerisinde sayılarının 8000-10000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Yine Halife Me'mun, Türkler için Bizans ve Abbasi sınırı arasında yer alan Tarsus'tan Malatya'ya kadar olan bölgeyi kapsayan Avasım¹⁹⁴ adıyla müstakil bir eyalet kurdu-

¹⁹¹ KİTAPÇI, Zekeriya, *Ortadoğu'da Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay. 1987, s. 44.

¹⁹² Halife ME'MUN, "14 Eylül 786 Bağdat yakınlarındaki Yâsirîye'de babası Hârûnürreşîd'in halife olduğu gece doğdu. Me'mûn döneminde Türkler askerî açıdan devletin önemli bir gücü haline gelmeye başlamıştır. Horasan'da bulunduğu sırada Bağdat'ta cereyan eden olaylar sebebiyle Arap ve İranlılara karşı güveni sarsılan Me'mûn, Horasan'da yakından tanıma fırsatı bulduğu, ülke içinde denge unsuru olabileceğine inandığı Türklerle özellikle halifeliliğinin son yıllarında askerî birlikler arasında yer vermiştir. Bu sırada halife ordusu içinde Türkler 'in sayısı 8-10.000 civarında idi ve kumanda heyeti Türkler'den oluşmaktaydı." BOZKURT, Nahide, "Me'mun", *TDVİA*, Ankara 2004, C. 29, s. 101-104.

¹⁹³ AZİMLİ, Mehmet, "Abbâsiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Hakemli Dergisi*, Diyarbakır 2002, C. 4, S. 2, s. 31.

¹⁹⁴ AVASIM, "İslâm devletleriyle Bizans İmparatorluğu arasındaki müstahkem sınır bölgelerine verilen ad. Avâsım sözlükte "korumak, engel olmak; sığınmak" anlamındaki asm kökünden türeyen âsîmenin çoğulu olup "koruyanlar, müstahkem mevkiler" demektir. İslâm ordularının cihat maksadıyla sınırdan uzaklaştıkları zaman veya gazâdan dönerken ülkeye girmeden önce düşman saldırılarına karşı sığınıp korundukları bölgeler olduğu için bu adla anılmıştır, İslami İlk fetihlerden itibaren İslâm ordularının en fazla faaliyet gösterdikleri bölgelerin başında Sugur ve Avâsım gelmektedir. Aynı şe-

arak buraya Horasan, Soğd ve Toharistan bölgelerinde getirilen Türk muhafızlarının yerleştirilmesini sağladı.¹⁹⁵ Arap coğrafyacısı İbn Havkal'ın Türkler hakkında şu söylemleri Halife Me'mun'un Araplara ve Farşlılara karşı Türklere güvenmesinin ne denli haklı olduğunu göstermektedir. İbn Havkal'a göre Türkler:

*"Şiddet ve cesaret bakımından diğer insanlardan üstün oldukları için halifelerin askerleri, beyleri de komutanlar olmuşlardır. Türk askerleri, diğer ırkların askerlerine göre, kudret, cesaret, cüret, atılganlık bakımından üstündürler. İyi hizmetleri, itaatleri, giyimlerindeki gösteri" ve sultanlara yaraşırkları dolayısıyla Mâverâünnehir dihkânları (büyük toprak sahipleri), halifenin komutanları, maiyetleri, hizmetkârlarının ileri gelenleri olmuşlardı.*¹⁹⁶

Halife Me'mun'dan sonra Türklerin desteğini alarak Halife olan Mu'tasım¹⁹⁷ da da selefisi Me'mun döneminde olduğu gibi Arap ve Farşlılar yerine Türklerden oluşan ordunun hayata geçirilmesi düşüncesine sahip olmasın da Türklerin desteğini alarak elde ettiği iktidarlığını Arap ve Farşlılara karşı korumak istemesidir.¹⁹⁸

Abbasi Devleti'nin kuruluş sürecinde her ne kadar Arapların ve Farşlıların yadsınamayacak kadar rolleri büyük olsa da Araplara olan güveninin sarsılmasına Hz. Peygamber'in vefatından sonra yaşanan toplumsal çatışmalar da kendi çıkarları doğrultusunda sürekli saf değiştirmiş olmaları neden olurken Farşlılara ise Abbasi

kilde Bizans akınlarının ilk hedefi de Sugur ve Avâsım idi. Sınır şehirleri, daimî askerî birliklerin yanında ülkenin çeşitli bölgelerinden gelen gönüllülerin toplandıkları yerlerdi. Abbasîlerin hilâfete geçmelerinden sonra bilhassa Mansur ve Hârûnürreşîd devirlerinde Sugur şehirleri yeniden tamir ve tahkim edilerek yeni birlikler yerleştirildi. Bu yeni birlikler arasında Horasanlılar ve Türkler 'in çokluğu dikkati çekmektedir. Avâsım'ın devamlı mücadele sahası olmasına rağmen iktisadî bakımdan gelişmiş olduğu ödediği vergilerin çokluğundan 400.000 dinar anlaşılmaktadır. Avâsım eyaleti X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bizans'ın arka arkaya devam eden akınlarına hedef olmaya başladı. Massîsa, Adana ve Tarsus Bizans'ın eline geçti. Hamdânî Hükümdarı Seyfûddevlî Bizans hücumlarını bir süre için durdurabilirdi. Onun ölümünden sonra üstünlük Bizans'a geçti ve birbiri arkasından sınır şehirleri Bizans İmparatorluğu tarafından işgal edildi. Böylece Avâsım eyaleti de ortadan kalkmış oldu." YILDIZ, Dursun Hakkı, "Avasım", *TDVİA*, İstanbul 1991, C. 4, s. 111-112.

¹⁹⁵ BOZ, ... *Afşin (Haydar b. Kavus)un Hayatı*, s.12

¹⁹⁶ KOCA, Salim, "İslam Medeniyeti Çevresinde Türk İmaj", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2010, C. 1, S. 6, s.126.

¹⁹⁷ MU'TASIM, "Hârûnürreşîd'in Soğd asıllı bir cariyesinden 18 Ekim 796 Bağdat'ta dünyaya geldi. 795 yılında doğduğu da rivayet edilir. Çocukluk yıllarında gerekli eğitimi alamadığı ve bu sebeple ilim açısından zayıf kaldığı kaydedilmektedir. Kardeşleri Emin ile Me'mun arasında cereyan eden iktidar mücadelesi sırasında Bağdat'ta kalıp siyasi hadiselerden uzak durdu. İlk resmî görevi 816 yılında yaptığı hac emirliğidir. Mu'tasım-Billâh döneminin en önemli başarılarından biri, Azerbaycan'da ciddi tehlike arz eden ve devleti uzun süre uğraştıran Hürremiyye hareketinin lideri Bâbek'in ortadan kaldırılmasıdır. Mu'tasım-Billâh 21 Ekim 841 hastalandı ve 5 Ocak 842 tarihinde Sâmerâ'da vefat etti. Yerine oğlu Hârûn, Vâsik-Billâh unvanıyla halife oldu. Me'mun devrinde Mu'tezile'nin resmî mezhep olarak kabul edilmesi ve Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü (halku'l-Kur'ân) benimsemeyen âlimlerin sorgulanıp cezalandırılması Mu'tasım-Billâh döneminde de devam etmiştir. Nitekim Me'mun devrinde hapsedilen Ahmed b. Hanbel Mu'tasım zamanında Kâdîkudât İbn Ebu Duâd'ın tahrikiyle işkenceye tâbi tutulmuş, ancak bir süre sonra serbest bırakılmıştır." AVCI, Casim, "Mu'tasım", *TDVİA*, İstanbul 2006, C. 31, s. 380-382.

¹⁹⁸ KİTAPÇI, Ortadoğu'da Türk Askeri, s. 45.

devletinin kuruluş sürecinde rollerinin önemine dikkat çekerek ordunun siyasileşmesi için faaliyetler de bulunmaya teşebbüs etmeleridir. Bunların dışında ordunun artık eski gücünü kaybetmeye başlamasıdır. Çünkü Mu'tasım, Atlas okyanusundan Hint Okyanusuna kadar geniş sınırlara sahip olan devletin ancak iyi bir ordu ile yönetilebileceğinin farkında idi.¹⁹⁹

Türklerin Abbasi Halifeleri döneminde devlet kademelerinde yükselmeleri karşısında rahatsız olan Araplar ve İranlılar, bu duruma engel olabilmek için edip ve şairlerin de desteğini alarak onlara karşı karalama kampanyaları başlattılar. Öyle ki bu kışkırtmalar neticesinde İslam devletine büyük hizmetlerde bulunan Afşin ve İnak gibi birçok Türk komutanının katledilmesine neden oldular.²⁰⁰ Halife Mu'tasım, yaşanan gelişmelerde Türkleri karalama kampanyasına karşı koruyabilmek için Bağdat yakınlarında Dicle nehri kıyısında Samarra²⁰¹ adında yeni bir şehrin kurulmasını sağlamıştır. Mu'tasım, devletin neredeyse tüm hazinesini bu şehrin inşasına harcadı. Mu'tasım, Samarra şehrini kurduktan sonra yaptığı faaliyetler şunlardır:

*“Devletin merkezini buraya aldı. Türkleri burada halkın ve diğer askerî birliklerin oturdukları yerlerden uzak, ayrı bir semte yerleştirdi; onlara farklı elbiseler giydirdi. Hizmete yeni alınmış” gulâmlara İslâm dininin esaslarını öğretmeleri için özel hocalar tayin etti; hâssa ordusunun sayısını 38 bine yükseltti; bu ordunun komutanlarına yüksek gelirli iktalar tahsis etti. Daha da önemlisi Mu'tasım, kimliklerini (Türklük özellikleri) yitirmemeleri için Türk hâssa askerlerinin yerli halk ile akrabalık kurmalarını, yani onlarla evlenmelerini yasakladı. Bu ihtiyaçlarını karşılamak için de, onlara, Türk ülkelere kızırlar getirtti. Bu kızları Türk gulâmlarla evlendirdiği gibi, onların adlarını di-
van defterlerine yazdırıp, her birine erzak tahsis ettirdi. İslâm dininin ilkelerine aykırı*

¹⁹⁹ AZİMLİ, “Abbasiiler Döneminde...”, s. 34.

²⁰⁰ PAMUKÇU, Bağdat'ta İlk Türkler, s. 21.

²⁰¹ SAMARRA, “Halife Mu'tasım-Billâh tarafından 836 yılında Bağdat'ın yaklaşık 100 km. kuzeyinde ve Dicle'nin sol kıyısında kurulmuş, 836-892 yılları arasında başşehir olarak kullanılmıştır. İslâm tarihçilerinin çoğu, Sâmerâ adının “göreni sevindiren” anlamındaki “sürremen reâ” ifadesinden kaynaklandığını ileri sürmekteyse de 1910-1913 yıllarında yapılan arkeolojik kazılar, şehrin olduğu yerde kuruluşu tarih öncesi zamanlara kadar giden bir yerleşim merkezinin bulunduğunu ve ismin muhtemelen Asurlular'ın Sur-Marrati, Grekler'in Souma, Romalılar'ın Sumere, Süryânîler'in Şumasra ve Sâsânîler'in Sâmurra dedikleri bu tarihî şehrin adından geldiğini göstermektedir. Kaynaklarda kuruluş sebebi olarak Mu'tasım'ın Türkler 'den teşkil ettiği, şehir hayatına uyum sağlayamayan askerî birliklerin zorba tavırlarıyla taşkınlık yapmaları ve Bağdat sokaklarında at koşturarak insanların yaralanmasına ve hatta ölümüne yol açmaları yüzünden halk ile aralarında başlayan gerginliğin tehlikeli boyutlara ulaşması gösterilmektedir. Mu'tasım'ın ölümünden sonra yerine geçen Vâsîk-Billâh döneminde 842-847 Sâmerâ ekonomik gelişmeler sonucu askerî bir kamptan gerçek bir şehre dönüştü. Şehir, Bağdat'ın tekrar merkez olmasından sonra hızla gerileyerek kısa zamanda küçük bir köy haline geldi. X. yüzyılın ortalarında Sâmerâ'ya uğrayan Makdisî burasının çok az insanın yaşadığı, herhangi bir bayındırlığı olmayan harap bir köy olduğunu söyler (Aḥsenü't-teḳâsîm, s. 122-123). 1300 yıllarında büyük bölümü yıkılan şehir, bugün 57 km²'lik bir sahaya yayılan kalıntılarıyla İslâm döneminin en geniş ve en önemli arkeolojik alanlarından biridir”. DEMİRCİ, Mustafa, “Samarra”, TDVİA, İstanbul 2009, C. 36, s. 70-71.

olduğu hâlde, Türk askerlerine eşlerinden boşanma yasağı getirdi. Türk askerlerinin yetißen çocuklarının da, kendilerinden biriyle evlenmeleri şartını koydu.”²⁰²

Halife Mu’tasım döneminde kurulan Samarra şehrinde, Afşin, Aşnas, İnak, Vasîf, Büyütebuğa. Küçükkurbağa vb. Türk komutanlarının idaresinde yaklaşık 4000 kişiden meydana gelen bir ordunun kurulması sağlandı.²⁰³ Türklerin Halife Mu’tasım döneminde itibar görmelerine ve devlet kademelerinde asıl yükselişlerine neden olan diğer bir gelişme ise Azerbaycan’da patlak veren Babek olayıdır.

Devleti siyasi ve sosyal açıdan büyük sıkıntı içerisine düşmesine neden olan ve Babek Hürremi liderliğinde Azerbaycan’da tarihe Babek ayaklanması²⁰⁴ olarak geçen ve yaklaşık yirmi iki yıl süren büyük bir ayaklanma meydana geldi. Bu ayaklanmanın bastırılması için görevlendirilen Afşin Bey’in ayaklanmayı bastırması, Abbasi yönetiminin tamamen Türklerin kontrolüne geçmesine zemin hazırladı. Ancak Türk ordusu, devlete karşı çıkan isyanların birçoğunu bastırılmasında başarılı olmasına rağmen halife yerine kendi reislerini dinlemeleri Halife Mu’tasım’ı son zamanlarda oldukça rahatsız etti.

Mu’tasım’ın bu rahatsızlığından istifade eden ve Türklerin yükselişi karşısında oldukça rahatsız olan gruplar, Türk komutanların ileri gelenlerinden olan Afşin’in Halife Mu’tasım’ı öldürecek yalanını ortaya atıp Halifeyi kışkırtarak Afşin’i tutuklatırıp hapse atılmasını sağladılar. (840) Uzun yıllar hapse mahkûm edilen Afşin, burada hayatını kaybetti.²⁰⁵ Bu durum Türk nüfusunun kırılmasında bir başarı olarak görülse de Afşin’den sonra yerine Türk komutanlarından Aşnas’ın geçmesi Türk nüfusunun hala kırılmadığını göstermektedir.²⁰⁶

Abbasi Halifelerinin bu dönemde Türk komutanlarının tesiri altında kalmaları onların yeteneksiz olduğu anlamına gelemez. Nitekim Mütevekkil, Mu’tazıd, Mühte-

²⁰² KOCA, “İslam Medeniyeti...”, s. 128.

²⁰³ ERDEL, Ahmet, DEVLET, Nadir, KURAT, A. Nimet, MERÇİL, Erdoğan, ÇAY, Abdulkadir, TEMİR, Ahmet, İNALCIK, Halil, DERİN, Çetin, KURAN, Ercüment, ORHONLU, Cengiz, ALASKA, H. Fikret, KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Dünyası El Kitab*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. C.1, Baskı 2, 1992, s. 238

²⁰⁴ Babek ayaklanması için detaylıca bkz. ELÇİBEY, Ebülfez, “Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri”, Çev. Muhammet Kemaloğlu, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, Gümüşhane 2013, S. 8

²⁰⁵ Afşin’in ölümü için detaylıca bkz. BOZ, Ali, *Abbasi Döneminde Türkler ve Afşin (Haydar b. Kavus)’in Hayatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2010

²⁰⁶ KARAPINAR, Mahmut, “Abbasi Dönemi Türklerin Siyasi Faaliyetleri”, *Türk Tarihi Araştırmaları*, Sakarya 2014, s. 4-5. <http://www.altayli.net/> (e.t. 02.09.2019).

di gibi kabiliyetli Halifeler olmasına rağmen yönetim, tamamen Türk ordusunun kontrolü altında olduğu için bu halifelerin sadece kendilerine faydaları dokunabildi. Halifeler, kendileri için tehlikeli gördüğü ordu komutanlarını ancak zaman zaman askerler arasında meydana gelen rekabetlerden istifade ederek onları ortadan kaldırma fırsatını yakalayabildiler.²⁰⁷

Mesela Türklerin Abbasi yönetimin de ne denli söz sahibi olduklarını Mütevekkil-Alellah'ın Halife seçilme sürecine bakarak daha iyi anlayabiliriz. Onuncu Abbasi Halifesi Mütevekkil-Alellah'ın kardeşi Selefî Vasık ölmeden önce veliaht tayin etmediği için saray mensupları ve askeri temsilcilerden oluşan devlet erkânı bir toplantı yaptı. Bu toplantı, Abbasi Devleti kurulduğu andan itibaren bu amaçla yapılan ilk toplantı özelliğini taşımaktadır. Çünkü Abbasi Devleti, kurulduğu zaman Emevîler gibi saltanat sistemini devam ettirerek veraset sistemini uyguladı.

Yapılan görüşmelerde ilk önce Vasık'ın oğlu aday gösterilse de yaşının küçük olması nedeniyle Türk komutanlardan Vasif, Cafer b. Mu'tasım'ın halifelîğe getirilmesinin daha uygun olduğunu söyledi. Kısa bir süre sonra meclise davet edilen Cafer b. Mu'tasım'a Türk komutanlar tarafından Mütevekkil unvanı verilerek halife olarak tayin edilmesi sağlandı. Orada bulunanlar Türklerin bu hareketi karşısında herhangi bir itirazda bulunamadıkları gibi yeni halifeye biat etmek zorunda kaldılar.²⁰⁸

Mütevekkil, Türkler tarafından göreve getirilmesine rağmen Türklerin Abbasi idaresinde üstünlüğünü kendisinin geleceği açısından tehlikeli olarak gördüğü için Türklere karşı harekete geçti.²⁰⁹ Ancak genel olarak Abbasi Halifelerinin Türklerin yükselişleri karşısında yetkilerini kullanamamaları bu duruma engel olacak herhangi bir müdahale yapmalarını engellemiştir.

Nitekim Türklerin yönetimde elde ettikleri gücü Halife Vasık'ın (H.844-847) Türk-İslam tarihinde ilk defa Aşnas adındaki bir Türk komutanını “*Sultan*” olarak ilan edip ona taç giydirmesinde görebiliriz. İmam Suyuti, İslam tarihinde birisine taç giydirerek “*Sultan*” ilan eden ilk Halife'nin, Vasık olduğunu söylemiştir.²¹⁰

²⁰⁷ APAK, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi*, İstanbul, Ensar Yay. 2016, C. 4, s. 258-259.

²⁰⁸ APAK, *Ana Hatlarıyla İslam*, C. 4, s. 259-260.

²⁰⁹ Mütevekkil'in Türklere karşı teşebbüsleri için detaylıca bkz. PAMUKÇU, Ekrem, “*Bağdat'ta İlk Türkler*” Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 60-63

²¹⁰ PAMUKÇU, *Bağdat'ta İlk Türkler*, s. 60.

Abbasi idaresini tamamen kontrol altına alarak kendilerine karşı harekete geçen Halifeleri bertaraf edecek kadar güç elde eden Türkler, Emevi idarecileri gibi saltanat sistemini uygulayan Abbasi hanedanlığının Halife Mütevekkilden sonra bu sistemi uygulamasına izin vermedi. Artık Halifeler, sıraya göre değil uysallığına ve Türklere olan tavırlarına göre seçilmeye başladılar.²¹¹

Abbasi ordusunun yanı sıra devlet teşkilatında²¹² önemli görevler alan Türkler, Mu'tasım dönemi ile protokol sırasında Halifeden sonra gelen ve Abbasi sarayının en büyük idari amiri olan "*haciplik*" görevine seçildikleri gibi vezirlik ve belli başlı eyaletlerin başına vali olarak da atanmaya başladılar. Başta Mısır olmak üzere vali olarak atanan Türkler, görev yaptıkları yerlerde yetenekleri ile önemli işler başarmışlardır.²¹³ Ancak Türkler, yönetimdeki bu nüfusu, Halife Mütevekkil dönemiyle kaybetmeye başladılar.

Türklerin elde ettikleri güç sadece halifeleri değil aynı zamanda halkı da oldukça rahatsız etmeye başlamıştır. Şüphesiz halkın Türklere karşı cephe almasına Halifeler ve Türk komutanları arasında yaşanan çatışmalar neden oldu.

Halifelerin ve halkın düşmanlığını kazanarak kendilerine karşı harekete geçilmesine neden olan Türk komutanlarının idarede söz sahibi olabilmeleri için ordu içerisinde büyük çatışmalara sebebiyet vermeleri üzerine Vasıf ve Boğa gibi komutanlar, Halife Mustain ile birlikte Bağdat'a kaçıp devletin teşkilat yapısını yeniden Bağdat'a taşımalarına rağmen devletin dağılma sürecini engelleyemediler. Yönetimde yaşanan bu mücadeleler ve yaklaşık yirmi iki yıl süren Babek hareketi sonrası siyasi ve ekonomik açıdan zayıflayan Abbasi Devleti, yaşanan bu olaylardan sonra kendisini toparlamakta oldukça zorlandı. Her ne kadar devletin dağılması Babek olayına bağlansa da Orta Çağ tarihçileri, Türklerin idarede söz sahibi olmalarını göstermişlerdir.

Orta Çağ tarihçileri, Halife Mu'tasım döneminde kurulan Samarra, Bağdat ve civar şehirlerde tamamı Türklerden oluşturulan ordunun devleti büyük zarara uğratan Babek harekâtının bastırılmasında elde ettiği büyük başarısından sonra Halifelik seçimleri başta olmak üzere yönetimde söz sahibi olmaya başlayan Türk komutanları-

²¹¹ AZİMLİ, "Abbassiler Döneminde...", s. 43.

²¹² Abbasi Devleti'nde Türklerin Devlet Teşkilatında aldığı görevler için detaylıca bkz. ŞEN, Mehmet Emin, "Abbasi Döneminde İdari ve Mali Kadrolardaki Türkler", *İstem*, 2009, S.13, s. 233-260,

²¹³ KOCA, "İslam Medeniyeti...", s. 130.

nın büyük bir rekabet içerisinde girmeleri devletin dağılma süreci içerisinde girmesine neden olduklarını ileri sürmüşlerdir.²¹⁴

Devletin içerisinde düştüğü bu durum karşısında Halife olarak seçilen kişiler ise Kafkasya, Horasan, Kuzey Afrika²¹⁵ gibi devletin mevcut sınırları içerisinde bağımsızlıklarını elde etmek isteyen halkın yönetime karşı başlattığı isyanların bastırılmasında aciz kalmaları üzerine isyanları bastırmakla görevlendirilen Türk komutanların bu bölgeler de kendi devletçiklerini kurmalarına engel olamamaları, yeni sorunların ortaya çıkmasını beraberinde getirdi.

Nitekim 875 yılında Tolun oğlu Ahmet, 935 yılında Toğaç oğlu Muhammed bağımsızlıklarını ilan ederek Mısır'da Tolunoğulları ve İhşidiler adıyla yeni Türk Devletlerini kurmayı başardılar. Bu durum Abbasi Devleti sınırları içerisinde birden fazla otoriter gücün ortaya çıkmasına ve devletin siyasi ve ekonomik yönden parçalanmasına neden oldu.

F. IX. Yy'dan İtibaren Arap Coğrafyasında Kurulan Türk Devletleri ve Arap-Türk İlişkileri

1. Tolunoğulları Devleti'nin Kuruluşu ve Arap-Türk İlişkileri (868-905)

Abbasi Devleti'nin son zamanlarında özellikle idarede yaşanan taht kavgaları neticesinde devletin diğer eyaletlerinde bağımsızlık elde etmek isteyen bir takım isyancı gruplar ortaya çıkmaya başladı. Bu eyaletlerden birisi de siyasi ve toplumsal açıdan istikrarsızlığın yaşandığı yer olan Mısır'dır. Mısır'ı yeniden Abbasi idaresine bağlamak isteyen Abbasi Halifesi, Ahmet b. Tolun'u Mısır'a naip olarak tayin etti. Ahmed b. Tolun'dan önce vali olarak üvey babası Bayık Bey tayin edilmesine rağmen bu görevi kabul etmediği için yerine naip olarak Ahmed b. Tolun gönderildi.²¹⁶ Ahmed b. Tolun, 868 yılında Mısır'a geldiğinde İskenderiye, Trablusgarp, Berka ve Akdeniz sahili boyunca muhtelif isyancı gruplar vardı.²¹⁷

Ahmet b. Tolun, ilk olarak idarede küçük bir değişiklik yaparak 22 Haziran 869 yılında Şu brta Emirliği'ne (Polis Teşkilatı Başkanlığı'na) Türk Bozan'ı tayin ederek Mısır'daki durumunu sağlamlaştırma yolunda önemli adımın atılmasını sağ-

²¹⁴ ELÇİBEY, Tolunoğulları Devleti, s. 43.

²¹⁵ Abbasi Devleti'nde Eyalet ayaklanmaları için bkz. ELÇİBEY, Ebulfez, *Tolunoğulları Devleti*, İstanbul, Ötüken Yay. 1997, s. 19-49

²¹⁶ YAZICI, İlk Türk İslam Devletleri Tarihi, s. 43.

²¹⁷ ÖZKUYUMCU, Nadir, *Tolunoğulları*, Türkler, C. 5, Ankara, Yeni Türkiye Yay. 2012, s. 13.

ladı.²¹⁸ Abbasi devletinin içerisinde bulunduğu durumdan istifade ederek Mısır'ı ele geçirmek isteyen Ahmet b. Tolun, Mısır'ın egemenliği için önünde duran engelleri teker teker aşarak günden güne nüfusunu Mısır'a yerleştirmeye başladı.

Halife Mu'tez'in 870 yılında öldürülmesinden sonra halife olan Mu'temid Alellah döneminde Ahmed b. Tolun'un önce Beytülmal ve Berid teşkilatının daha sonra ise Şam idaresinin sorumluluğunu üstlenmeye başlaması, onun Mısır idaresinde tek başına söz sahibi olmasına imkân sağladı.²¹⁹ Mısır'daki görevi esnasında Abbasi ordusundan bağımsız kendisine has bir ordu kuran Ahmet b. Tolun, Hilafetin Basra çevresindeki “*zenci köleler isyanı*” ve Fars bölgesindeki Saffarilerin başlattığı isyanlar ile meşgul olduğu ortamda Mısır'da bağımsız olabileceği yolları aramaya başladı.

Nitekim Abbasi Ordusu, bu isyanları bastırmakta zorlanınca Ahmet b. Tolun'dan para yardımı talebinde bulunmuş, ancak talep edilen paranın yarısını göndermesi üzerine 873 yılında Musa b. Boğa el-kebir önderliğinde Mısır'a doğru hareket etmiştir. Ancak Abbasi Ordusu'nun Mısır'da başarısız olması, Ahmet b. Tolun için siyasi bir dönüm noktası oldu. Artık Mısır'ın hilafete olan bağlılığı, Abbasi Halifesi adına okutulan cuma hutbesi ve Halife'nin isminin yazılı olduğu sikkelerden ibaretti.²²⁰ Bu tarihten itibaren Abbasi halifesinden bağımsız olarak hareket eden Ahmet b. Tolun, hâkimiyet sahasını Batı'da Berka ve Trablusgarp ile Doğu'da Fırat nehrine kadar genişleterek, Bizans'ın artık Abbasi halifesi yerine kendisini dikkate almasını sağladı.²²¹

878 yılında Dımaşk valisi Ali b. Amacur et-Turki tarafından başlatılan ve Hıms, Halep ve Hama valilerinin de aynı yolu takip ederek tabi oldukları Mısır valisi adına hutbe okutmaya başlamaları üzerine Ahmet b. Tolun, 879-880 yılında ilk defa kendi adına sikke bastırmaya başladı. Nitekim bu tarihe kadar basılan sikkeler de Abbasi Halifesinin ismi zikredildi.²²²

²¹⁸ ÖZKUYUMCU, Tolunoğulları, s. 13.

²¹⁹ YÜKSEL, Ahmet Turan, “İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasi, Kültürel ve Medeniyet Tarih Üzerine”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2001, C. 11, S. 11, s. 88.

²²⁰ YAZICI, İlk Türk İslam Devletleri Tarihi, s. 43.

²²¹ SAĞLAM, Ahmet, *Tolunoğullarının Kuruluşundan İhşidîlerin Yıkılışına Kadar Mısır'da Gayr-ı Müslimler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2011, s. 42.

²²² YILDIZ, Hakkı Dursun, “*Ahmed b. Tolun*”, *TDVİA*, İstanbul, 1989, C. 2, s. 142.

Ahmed b. Tolun, 884 yılında Kuzey Suriye'ye düzenlemiş olduğu sefer esnasında hastalanıp ölmesi üzerine yerine yirmi yaşındaki oğlu Hümareveyh geçmiştir. Hümareveyh döneminde Bizans ile yapılan savaşlar neticesinde devletin mevcut sınırları Toroslara, Cezîre (Musul hariç) ve Batı'da Bingazi'ye kadar ulaşmıştır. Fakat Hümareveyh'in 896 yılında Suriye'ye yapılan sefer sırasında köleleri tarafından öldürülmesi, Tolunoğulları ve Mısır için büyük bir talihsizlik oldu.²²³ Çünkü Hümareveyh'in ölümünden sonra Tolunoğulları dağılma dönemine girdi. Kendisinden sonra sırayla oğulları Ceyş, Harun ve Şeyban b. Ahmed b. Tolun geçse de devletin çöküşüne engel olamadılar. Sonunda Abbasi Halifesi Müktefi tarafından 905 yılında Mısır'a gönderilen ordu, önce Suriye daha sonra da Fustat'ı ele geçirerek Tolunoğulları hanedanlığına son verdi.²²⁴

Ahmet b. Tolun tarafından Mısır'da kurulan ve yaklaşık otuz yedi sene boyunca bu topraklarda hüküm süren Tolunoğulları devleti döneminde Mısır, yeniden ilerleme ve canlanma dönemi yaşamıştır. Mısır'ın altın devri olarak kabul edilen bu dönemde Mısır'ın kalkındırılması için askeri, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda önemli çalışmalar yapıldı. Bu dönemde edebiyat ve musikiye büyük merak salan Ahmet b. Tolun, Türkçe şiirler dahi yazmasına rağmen devletin resmi dili Arapça olduğu için bütün yazışmalar Arapça olarak yapıldı.

Devlet sınırları içerisinde Araplar ve yerli halktan sonra sayı bakımından Türkler üçüncü sırada yer almasına rağmen medreselerde Türk çocuklarının sayısı fazla idi. Ancak bu medreselerde Türkler, kendi ana dillerinde konuştukları için ileride devlet kademesinde görev alabilmelerini sağlayabilmek için Arapça dili öğretilmeye çalışıldı. Bu durum neticesinde Türk dilinin yerine Arap dilinin Türkler içerisinde yer alması, Türklerin ulus kimliklerinden uzaklaşmalarına yol açtı. Çünkü Mısır ve Şam'da idare Türklerin elinde olmasına rağmen Araplara ve yerli halka nazaran sayıca az olmaları onları Arap dilini öğrenmeye ihtiyaç duymalarını sağladı.²²⁵

Sonuç olarak Tolunoğulları Devleti'nin 37 yıllık Mısır'daki egemenliği boyunca yerel halk ile herhangi bir çatışma söz konusu olmamış, aksine Türk idareciler sayesinde Firavunlardan sonra müstakil bir devlet haline gelmeleri, onlara sosyal,

²²³ ERÇİL, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s. 21.

²²⁴ YÜKSEL, "İlk Müslüman Türk...", s. 90.

²²⁵ ELÇİBEY, Tolunoğulları Devleti (868-905), s. 163-164.

kültürel ve ekonomik açıdan büyük kazançlar sağladı. Tolunoğulları Devleti'nin Mısır'daki egemenliğini genel olarak şu şekilde değerlendirebiliriz:

- a) Mısır'da özerk bir statüye sahip olarak kurulan ilk Müslüman Türk devletlerinden olan Tolunoğulları sayesinde Mısır, İslamiyet sonrası ilk defa bağımsız oldu.
- b) Yöneticileri Türk olmasına rağmen Mısır'ın kalkınması için yaptıkları faaliyetler, onları Mısır tarihinin parlak temsilcileri olmalarını sağladı.
- c) Tolunoğulları, halkı Arap olan bir yerde bağımsız devletini kurarak kendisinden sonra bu bölgede kurulacak olan Türk devletlerinin zeminini hazırladı.
- d) Süleyman el-Katibi'nin komutasındaki ordunun Fustat'ta yaptığı büyük tahribat sonrası Mısır imarı zarar görse de Ahmet b. Tolun camisi günümüze kadar varlığını sürdürerek dönemin mimari yapısını bizlere yansıtmaktadır.²²⁶

2. İhşidiler Devleti'nin Kuruluşu ve Arap-Türk İlişkisi (935-969)

Akşitler olarak da bilinen İhşidiler, Muhammed b. Tuğç el-İhşid tarafından Abbasi devletine bağlı olarak 935 yılında Mısır'da kuruldu. Tolunoğulları Devleti'nin yıkılışından İhşidiler'in 935 yılında Mısır'da kuruluşuna kadar geçen sürede Mısır, "*Valiler Devri*" olarak bilinen ve yaklaşık otuz sene boyunca Abbasi Halifeliği tarafından tayin edilen valilerce yönetildi.²²⁷ Ancak bu valilerin Mısır'da istikrarı sağlamakta oldukça zorlanmaları bir taraftan yönetime karşı iç isyanların çıkmasına diğer taraftan da Kuzey Afrika'da Fatımilerin ve Suriye'de Karmatilerin saldırılarının yoğunlaşmasına sebep oldu. Bu durum Tolunoğulları zamanında belirli bir istikrar yakalayan Mısır'ın siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan sıkıntılar yaşamasına neden oldu.²²⁸

Mısır'da yaşanan istikrarsızlığı ve Fatımilerin Mısır üzerine ilerlemesini engellemek isteyen Abbasi Halifesi, bölgeye vali olarak Muhammed b. Tuğç el-İhşid'i tayin etti. Fergana ailesine mensup olan Muhammed b. Tuğç'un Mısır'a vali olması, Mısır topraklarında kurulacak olan İhşidiler Devleti'nin temellerinin atılmasını sağ-

²²⁶ YÜKSEL, " İlk Müslüman Türk...", s. 91-92.

²²⁷ YÜKSEL, " İlk Müslüman Türk...", s. 94-95.

²²⁸ GÖKHAN, İlyas, "İhşidiler Devletinin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Konya 2007, S. 17, s. 255.

ladı. Aslında Mısır valisi ve ailesinin Abbasi devletine olan hizmetleri Halife Mu'tasım dönemine kadar dayanmaktadır. Mesela dedesi Cuf, Mu'tasım tarafından Fergana'dan Bağdat'a getirilerek halifenin emrine alınan bir Türk komutanıdır.²²⁹

Muhammed b. Tuğç, Mısır'a geldiği zaman Mısır ordusu Türk, Arap, Rum, Berberi, Sudan ve Kıptî asıllı askerlerden oluşmaktadır. Ancak ordu içerisinde Sudanlı ve Berberi olan askerler, yeni valiye tabi olmak yerine Fatımiler ile iş birliği yaparak yönetime karşı harekete geçmeye çalıştılar. Ancak Mısır valisi, iyi planladığı askeri müdahale ile bu saldırıyı geri püskürterek Mısır üzerindeki hâkimiyetini yerleştirmekte başarılı oldu.²³⁰

Abbasi Devleti'nin verdiği siyasi ve ekonomik güç sayesinde Fatımilerin tehdidini ortadan kaldırarak Mısır'da siyasi istikrarı yeniden sağlayan Muhammed b. Tuğç, elde ettiği bu başarı üzerine Abbasi halifesi tarafından kendisine hükümdar anlamına gelen “İhşid” unvanı verildi. Muhammed'e bu unvanın verilmesindeki en önemli sebep, atalarının geçmiş dönemlerde meliklik yapmış olmalarıdır. Kendisinden sonra gelen halefleri de bu unvanı kullanarak devletin varlığını devam ettirmeye çalıştılar. İhşidiler Devleti'nin 935 yılında başlayan Mısır'daki siyasi hâkimiyeti, 968 yılında Fatımilerin istilasına kadar devam etti.²³¹

Muhammed b. Tuğç'un vefatından sonra İhşidiler'in başına oğulları Ebu'l Hasan Ali ve Ebu'l Kasım Unucur geçse de devletin asıl idaresi, babalarının kölesi olan Ebu'l-Misk Kâfur'un kontrolü altında oldu. Ali'nin ölümünden sonra İhşidiler'in Mısır'daki tek hâkimi olan Kâfur'un 22 yıl süren hükümdarlığı döneminde devlet, içte İsmaili propagandası ve Nil nehrinin suyunun çekilmesi ile tahıl azlığından dolayı yaşanan ekonomik problemlere; dışta ise Karmatîler, Sudanlar, Hamdânîler ve Fatımilerin artan baskılarına maruz kaldı. Kâfur'dan sonra yerine Ebu'l Hasan Ali b. Ahmed geçse de devleti içine düştüğü durumdan kurtarmakta başarılı olamadı. Nihayet Fatımi Halifesi Muiz Lidinillah'ın Cevher komutasında gönderdiği ordu, 2 Temmuz 969 yılında Fustat'a girerek İhşidiler'in Mısır'daki hâkimiyetine son verdi.²³²

İhşidiler Devleti, 32 yıl süren Mısır hâkimiyeti süresince Tolunoğulları döneminde olduğu gibi Mısır kültürünün ve medeniyetinin kalkınması yolunda önemli

²²⁹ AĞIRAKÇA, Ahmet, “İhşidiler”, *TDVİA*, İstanbul, 2000, C. 21, s. 551.

²³⁰ SAĞLAM, ...*Mısır'da Gayri Müslimler*, s. 47-48.

²³¹ GÖKHAN, “İhşidiler Devletinin Yıkılışına...”, s. 256.

²³² YÜKSEL, “İlk Müslüman Türk...”, s. 96-97.

çalışmalar yaptı. Yine Mısır'daki âlim ve sanatkârlara büyük destek veren İhşidi Hükümdarları, dönemin ünlü tarihçileri arasında kabul edilen Abdullah el-Fergânî, el-Kindî, Hasan b. İbrahim b. Zolak, İbn el-Dâye ile şair Mütenebbî gibi şahsiyetlerin hamiliğini üstlendiler.²³³

İhşidiler döneminde Mısır'ın sosyal yapısına baktığımız zaman Kâfur'un idareyi alması ile siyahilerin toplum içerisinde sayısında büyük artış yaşansa da toplumun ilk tabakasını Türkler oluştururken ikinci tabakayı ise Emevilerin zulmünden kaçarak Mısır'a gelen ve Hz. Peygamber'in soyundan oldukları için özel konuma sahip olan ve kendilerine Eşraf da denilen Seyyid ve Şerifler oluşturmuştur. Seyyid ve Şerifler, işlerini daha iyi bir ortamda yürütebilmeleri için kendileri için "*Nakibü'l Eşraf*" teşkilatı dahi kurulması sağlanmıştır.²³⁴ Seyyid ve Şerif olarak nitelendirilen Araplara İhşidiler döneminde gösterilen ilgi ve onlara verilen geniş imtiyazlar, Osmanlı Devleti zamanında da bizatihi uygulanmıştır. Öyle ki bu Araplar, toplumun en üst sınıfı olarak görülerek devlete ödenen vergiden dahi muaf tutulmuşlardır. Mısır'da Seyyid ve Şeriflerden sonra üçüncü tabakayı ise zengin tüccarlar oluşturmasına rağmen toplum içerisinde zengin fakir ayrımı asla yapılmadı.²³⁵

Genel olarak İhşidilerin siyasi, dini, kültürel ve ekonomik durumunu şu şekilde değerlendirebiliriz:

- a) Kuzey Afrika'da kurulan ikinci Türk Devleti olan İhşidiler Devleti'nin kurulması, Tolunoğulları Devleti'nin yıkılmasından sonra Abbasi Halifesi tarafından tayin edilen valilerce yönetilmeye başlamasıyla Mısır'da ortaya çıkan karışıklıklara son vererek düzeni yeniden sağladı.
- b) İhşidiler, Kuzey Afrika üzerinde siyasi üstünlük kurmak isteyen Fatımiler'e karşı siyasi bir üstünlük elde edemedikleri halde Fatımiler'in bölge üzerinde güç kazanmasına engel olmayı başardılar.
- c) Tolunoğulları döneminde başlayan Mısır'ın kalkınma faaliyetleri, İhşidiler döneminde de devam etti.²³⁶

²³³ ERÇİL, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s. 25.

²³⁴ ÖZKUYUMCU, Nadir, İhşidiler, Türkler, Ankara, Yeni Türkiye Yay. 2012, C. 5, s. 89.

²³⁵ YAZICI, İlk Türk İslam Devletleri Tarihi, s. 60.

²³⁶ YÜKSEL, "İlk Müslüman Türk...", s. 99.

- d) Yine Tolunoğulları döneminde olduğu gibi İhşidiler döneminde de Türkler ve Araplar arasında herhangi bir sosyal çatışma meydana gelmedi.

3. Büyük Selçuklu Dönemi Arap-Türk İlişkileri

XI-XIII. yy'da Ortadoğu'da Büyük Selçuklu Devleti, Bizans İmparatorluğu, Abbasi ve Fatimi halifelikleri, Büveyhoğulları, Eyyubi, Memlukler ve Türkiye Selçuklu Devleti, gibi büyük devletler kuruldu. Bunların dışında İran, Kuzey Irak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de Müslüman ve Müslüman olmayanlar tarafından kurulan ancak devlet statüsünde olmayan emirlikler de mevcuttu.²³⁷

Türkler, tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren birçok devlet kurmalarına rağmen kurdukları devletler içerisinde en kudretli olanları Asya Hun, Gök-Türk, Büyük Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti'dir. Konumuz gereği kurulan bu devletler içerisinde Selçuklu Devleti'ne baktığımız zaman kurulduğu andan itibaren Doğu coğrafyasına ve Türk ve İslam dünyasına getirdiği yenilikler, kurallar ve teşkilatlar ile kendisinden sonra kurulan devletlere örnek teşkil etti. Nitekim Osmanlı Devleti'nin teşkilat yapısı, Doğu Roma'nın teşkilat yapısının yanı sıra Selçuklu Devleti'nin teşkilat yapısı da örnek alınarak oluşturuldu.

Kaynakların belirttiğine göre 24 Oğuz kabilesinden Kınık boyuna mensup olan Selçuklular, Tuğrul Bey²³⁸ önderliğinde 1040 yılında Dandanakan Savaşı'nda²³⁹ Gazneliler Devleti'ni yenerek Türk ve Dünya tarihinde önemli sonuçlar doğuran bu zafer üzerine Horasan'da bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra Sultan Tuğrul Bey önderliğinde Merv kentinde toplanan büyük kurultayda Türklerin İslamiyet'in kabulünden önce benimsedikleri dünya hâkimiyeti ülküsü uyarınca Doğu ve Batı istikame-tinde gaza anlayışı doğrultusunda hareket edeceklerini kararlaştırdılar.²⁴⁰

Selçuklu Devleti'nin Doğudaki Türk hâkimiyeti süreci başlamadan önce İslam dünyasının durumuna genel olarak baktığımız zaman İslam dünyası, siyasi açı-

²³⁷ SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay. 2000, 3.Baskı, s. 1.

²³⁸ Tuğrul Bey için detaylıca bkz. KÖYMEN, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri Yay. 1976.

²³⁹ Dandanakan Savaşı için bkz. SEVİM, Ali, E. MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, s. 24-26.

²⁴⁰ SEVİM, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, III, s. 1.

dan büyük bir buhran içerisine girmiştir. Abbasi Devleti'nin ikinci dönemi itibari ile her alanda zayıflamaya başlamasıyla birlikte Mâverâünnehir ve Horasan'da Samanoğulları (874-999), Doğu sınırında kurulan Karahanlılar (932-1212), günümüzde Afganistan ve Pakistan'ın egemen olduğu topraklarda kurulan Gazneliler (962-1083) Batı Irak ve İran'da kurulan Büveyhîler (932-1055), Mısır ve Suriye topraklarında kurulan Fatımîler²⁴¹ (910-1171) devleti adlarında bağımsız devletler ortaya çıktı.²⁴²

Doğu'da Abbasi Devleti'nin 945 yılından itibaren siyasi, askeri ve ekonomik açıdan gücü elinde bulunduran Büveyhoğulları'nın hâkimiyeti altına girmesinden sonra İslam coğrafyasının içerisine düştüğü buhrandan istifade edip Batı coğrafyasını dini ve siyasi açıdan hâkimiyeti altına alarak Abbasi halifesini yok sayan Fatımiler, 910 yılında İfrikiye'de (Tunus) ortaya çıkıp devletlerini kurduktan sonra Halife Muizz döneminde 968 yılında Mısır'ı ele geçirerek Kahire'yi başkent ilan ettiler.²⁴³

İslam dünyasının da siyasi, askeri ve ekonomik gücü kaybetmiş bir Abbasi Hilafeti ile Batı da Müslümanların hamisi olduğunu iddia eden Şii Fatimi Hilafeti arasında yaşanan Şii-Sünni²⁴⁴ çatışması sebebi ile Sünni olan Müslümanlar'ın Abbasi Devleti'ne biat etmesine karşılık Şii olanların da Fatimi Devleti'ne biat etmesi, Müslümanlar arasında asırlardır sağlanamayan birlik ve beraberliğin oluşmasını engelledi.

Orta Doğu'nun böylesi karışık olduğu bir dönemde kurulan Selçuklu Devleti'nin Fatimi Halifesi'ne karşı Abbasi Halifesi'ni desteklemesinde Şii-Sünni ayrımı etkili olmuştur. Selçuklular, Sünni olduklarından dolayı Abbasi Halifelerine dini açıdan saygı göstererek onlara karşı yapılan saldırıları engellemeye çalıştı.

Gazneliler'i²⁴⁵ Serahs civarında mağlup ederek bağımsızlıklarını ilan eden Selçuklu Devleti'nin, Nişabur'u (H.429/M.1038) ele geçirmesi üzerine dönemin Abbasi Halifesi Kaim-Biemrillah'ın Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e göndermiş olduğu

²⁴¹ Fatımiler Devleti için detaylıca bkz. ÇELİK, Aydın, *Fatımiler Devleti Tarihi (909-1171)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 4, S. 32, 2018,

²⁴² ÖZDEMİR, M. Nadir, "Abbasi Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya 2008, S. 24, s. 317.

²⁴³ GONCA, Sutay, *Büyük Selçuklu Devleti Zamanında Bağdat Halifeliği ile Siyasi-Kültürel-Dini İlişkiler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013, s. 99

²⁴⁴ Şii-Sünni ilişkisi için detaylıca bkz. ATAY, Hüseyin, "Ehl-i Sünnet ve Şia", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.* Ankara 1983.

²⁴⁵ Gazneliler Devleti için bkz. MERÇİL, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

mektupta bölgede yağma ve tahribat yapılmasını istmemesi²⁴⁶ iki devlet arasındaki ilk münasebetlerin başlamasını sağladı.²⁴⁷

Kuruluş süreci itibari ile gerçekleştirilen fetih hareketleri neticesinde İslamiyet'in hamiliğini üstlenmeye başlayan Büyük Selçuklu Devleti ile Doğu İslam âleminin dini lideri olan Abbasi Halifeler'i arasında başlayan ikili ilişkiler de Selçuklu sultanlarının halifelere siyasi olarak değil sadece dini açıdan büyük saygı ve hürmet göstererek onlara karşı saygıda kusur etmemeye özen göstermesi iki devlet arasında herhangi bir sorunun yaşanmadığı anlamına gelemez. Nitekim Abbasi Halifesi, yetkilerini arttırmak istediği zaman iki devlet arasında gerginlikler yaşanmış ve yaşanan bu gerginlikler, bazen halifenin sultan tarafından tutuklanmasına dahi neden olabilmektedir.²⁴⁸

Türk İslam geleneğini benimseyerek gerçekleştirmiş olduğu fetih hareketlerinde elde ettiği zaferler ile Doğu ve Batı'ya hâkim olmaya başlayan Selçukluların bu yükselişi karşısında Türk asıllı Arslan Besasiri aracılığı ile Abbasi Halifesini baskı altına alarak İslam dünyasına hâkim olmak isteyen Şii Büveyhoğullarını²⁴⁹ oldukça rahatsız etti.

Bir taraftan Büveyhoğulları diğer taraftan Abbasiler'e karşı Batı'da halifeliğini ilan ederek işgalci durumunda olan Fatımi Devleti'nin artan Şii baskıları karşısında zor durumda kalan Abbasi halifesi Kaim-Biemrillah, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den yardım isteyerek onu Bağdat'a davet²⁵⁰ etti.²⁵¹ Aslında davet mektubu ikili ilişkiler açısından oldukça önemli bir yere sahip oldu. Çünkü her ne kadar Selçuklu Devleti, İslam dünyasının hamiliğini üstlense de özellikle Sünni Müslümanlar üzerinde itibar kazanabilmek için Abbasi Devleti'nin desteğine ihtiyaç duydu. Diğer taraftan askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan dağılma sürecine giren Abbasi

²⁴⁶ ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Ebu Cafer el-Kaim-Biemrillâh Abdullah b. Ahmet el-Kadir-Billâh el-Abbasi", *TDVİA*, İstanbul 2001, C. 24, s. 210-211

²⁴⁷ KÖYMEN, Tuğrul Bey ve Zamanı, I, s. 34.

²⁴⁸ KORTANTAMER, Samira, "Arap Kaynaklarında Selçuklular", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir 1993, C. 8, S. 1, s. 242

²⁴⁹ Büveyhoğulları için detaylıca bkz. AZİMLİ, Mehmet, "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Şii Bir Hanedan: Büveyhileri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2005, C. 7, S. 2, s. 20-32.

²⁵⁰ Kaim-Biemrillah'ın Tuğrul Bey'i Daveti sürecinde meydana gelen gelişmeler için bkz. ALTUNSOY, Nazlı, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği İlişkileri ve İki Hanedan Arasında Evlilikler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli, 2013, s. 23-27.

²⁵¹ SEVİM, vd. *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 40

Devleti'ne baktığımız zaman kendi topraklarında işgalci durumunda olan Büveyhoğulları ve Fatımilerin saldırıları karşısında mevcut topraklarını koruyacak güçte olmamasından dolayı Selçuklu Devleti'nin desteğine ihtiyaç duydu. M.1055 yılında Bağdat'a ulaşan Tuğrul Bey'i Kaim-Biemrillah, Bağdat'ın girişinde karşılayarak onu sarayında kabul etmiştir. Halife, Tuğrul Bey'e hizmetlerinden dolayı "*Rükneddin*" unvanı verdiği gibi Tuğrul Bey adına 15 Aralık 1055 yılında cuma günü bütün camilerde hutbe okuttu.²⁵² Tuğrul Bey, Bağdat'a geldikten sonra Abbasi halifesi tarafından hoş karşılanmasına rağmen yerel halk tarafından hoş karşılanmadı. Yine Büveyhi Sultanı Melikü'r-Rahim'in Tuğrul Bey'e biat etmesi Büveyhi²⁵³ idarecilerini ve halkı oldukça rahatsız etti. Halkın tepkisi sonrası Bağdat'ta ortaya çıkan problemlerin sorumlusu olarak görülen Büveyhi Sultanı Melikü'r-Rahim, Sultan Tuğrul Bey tarafından tutuklatılarak zindana atıldı. Bu olay Bağdat'ta Büveyhoğulları hâkimiyetinin sona ermesine neden oldu.

İki devlet arasında ilişkilerin sağlamlaştırılabilmesi için akrabalık bağı oluşturmak isteyen Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah, Tuğrul Bey'e kızı Seyyide Hatun ile evlenmesi yönünde teklif yaptı. (H.448/1056) yılında gerçekleşen evlilik, iki hanedan arasındaki ikili ilişkilerin kuvvetlenmesine katkıda bulundu.²⁵⁴

Ancak halkın tepkisinin bir türlü dinmemesi üzerine Tuğrul Bey, Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalmıştır. Tuğrul Bey'in ayrılmasından sonra Selçuklu Devletinin boyunduruğu altında yaşamaktan oldukça rahatsız olan Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah, yönetime karşı cephe almaya başladı. Öyle ki iki hanedanlık arasında akraba bağı oluşturulmasına rağmen Tuğrul Bey'in ölümünden hemen sonra hutbelerde adını çıkarttı. Kaim Biemrillah'ın Tuğrul Bey'den sonra bu şekilde hareket etmesinde ikili ilişkilerin dönemin sultanın hayatıyla bağlı olduğu düşüncesine sahip olmasıdır.²⁵⁵

²⁵² APAK, Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi, IV, s. 446-447.

²⁵³ Selçuklu Devleti Büveyhoğulları İlişkisi için bkz. AKYOL, Edip, "Selçukluların Hilafetle İlk Teması ve Büveyhiler'le İlişkiler", *İstem*, 2012, S.19, s. 237-252.

²⁵⁴ ADALIOĞLU, Hüseyin, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği Münasebetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1996, s. 19-20.

²⁵⁵ ÖZDEMİR, "Abbasi Halifeleri...", s.327

Tuğrul Bey'in ölümünden sonra tahta oturan Sultan Alparslan,²⁵⁶ Abbasi halifesi ile olan ilişkileri baştan itibaren sağlam bir zemine oturtmak için büyük bir çaba gösterdi. Abbasi Halifesi de Selçuklu Sultanı Alparslan adına yaklaşık on ay hutbe okutmaya devam etti.²⁵⁷ Selçuklu Sultanı Alparslan döneminde Arap-Türk ilişkileri²⁵⁸ Sultan Tuğrul Bey dönemine kıyasla daha durağan geçti. Bu arada Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah vefat etmiş yerine ise el-Muktedi Biemrillah halife olmuştur.

Sultan Alparslan ve Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah'ın ölümü Sünni dünyasının büyük bir sarsıntı geçirmesine neden oldu. Çünkü bu durumdan istifade eden Şiiler, Fatımi Hükümdar'ının önderliğinde Sünnilere karşı eski güçlerini toparlayarak Mekke'de hutbeyi dört yıl sonra Şii-Fatımi Halifesi adına okutmaya başladılar.

Bu durum Sultan Alparslan'ın ölümünden sonra tahta oturan Melik Şah'ın,²⁵⁹ Bağdat'ta kendi adına hutbe okutulmasını isteyip Bağdat'a gönderdiği Nizamülmülk'ün burada sultan adına hutbe okutması ile sona erdi.²⁶⁰ Tahta oturduktan sonra Dımaşk'ın fethiyle hâkimiyetini tesis eden Sultan Melikşah, bir yıl sonra Şii Fatımi-

²⁵⁶ SULTAN ALPARSLAN, "Horasan Meliki Çağrı Bey'in oğludur. Doğum tarihini XII ve XIII. yüzyıl tarihçileri 1032-33 daha sonraki kaynaklar ise 1030 olarak vermektedirler. Ancak Ortaçağ İslâm tarihçilerinin en güvenilirini kabul edilen İbnü'l-Esir, devrinin diğer tarihçileri gibi 1029 yılını kaydetmekle birlikte, 1029'da yapıldığı bilinen Selçuklu-Karahanlı savaşı başlamadan önce Çağrı Bey'e bir oğlu olduğu müjdesinin gelmesi olayını da kaydederek gerçek doğum tarihini 20 Ocak 1029 şeklinde vermektedir. Henüz küçük yaşta iken, babası Çağrı Bey'in hastalanması üzerine idareyi ele alarak Gazneli taarruzlarını durdurması, yine babasının sağlığında Karahanlılar'a (1049) ve Gazneliler'e karşı zaferler kazanması, zaten Çağrı Bey'in son yıllarında veliaht sıfatıyla fiilen yönettiği Horasan Selçuklu Devleti'nde ve hatta bütün Selçuklu topraklarında büyük bir itibar kazanmasına yol açmıştı. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Eylül 1063'te ölünce, vasiyeti üzerine tahta üvey oğlu Süleyman çıktı. Vezir Amîdülmülk tarafından tahta çıkarılan Süleyman'a karşı Alparslan, ağabeyi Kirman Meliki Kavurd, amcası Mûsâ İnanç Yabgu, Çağrı ve Tuğrul beylerin amcazadeleri olan Selçuk'un torunu Kutalmış taht üzerinde hak talep etti. Alparslan, önce Herat'ta bulunan amcası İnanç Yabgu üzerine yürüyerek onu mağlûp etti. Ardından ordusu ile imparatorluk başkenti Rey'e doğru hareket etti. 1063 yılının son günlerinde yapılan savaşta Kutalmış'ı da mağlûp etti. Alparslan'ın Rey'e girmesi üzerine İsfahan'a kadar ilerleyen Kirman Meliki Kavurd bölgesine geri döndü. Alparslan'ın tahta çıkarak adına hutbe okutup sikke kestirmesinden sonra saltanatı, Halife tarafından da 27 Nisan 1064'te tasdik ve ilân edildi." KAFESOĞLU, İbrahim, "Sultan Alparslan", TDVİA, İstanbul 1989, C. 2, s. 526-530.

²⁵⁷ APAK, Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi, IV, s. 452.

²⁵⁸ Sultan Alparslan dönemi Selçuklu Arap ilişkisi için detaylıca bkz. DAYANDI, Ahmet "Alparslan Zamanında Büyük Selçuklu Devleti'nin Dini Siyaseti", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010, s. 42-50.

²⁵⁹ SULTAN MELİKŞAH, "6 Ağustos 1055 doğdu. Sultan Alparslan, dedesi Selçuk'un mezarını ziyaret maksadıyla gittiği Cend şehrinde dönerken uğradığı Râdgân'da 1066'da düzenlediği törende Melikşah'ı veliaht ilân etti. Alparslan, gâşyesini omuzuna alıp at üzerindeki Melikşah'ın önünde yürümek suretiyle onu müstakbel sultan olarak tanıdığını gösterdi ve bütün ülke topraklarında veliaht sıfatıyla adına hutbe okunmasını istedi. İslâm dünyasında eskiden beri sürdürülen geleneğe uygun biçimde Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh da veziri Amîdüddeve İbn Cehîr ile hil'atler gönderip Melikşah'ın veliahtlığını tasdik etti. Halife Kâim-Biemrillâh'ın, veziri Amîdüddeve İbn Cehîr ile gönderdiği hil'atlerle Selçuklu tahtına çıktı". ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Melikşah", TDVİA, Ankara 2004, C. 29, s. 54-57.

²⁶⁰ SUTAY, ... Siyasal-Kültürel-Dini İlişkiler, s. 126.

ler adına okutulan hutbenin yeniden kendisi ve Abbasi Halifesi adına okutulmasını sağladı. Böylece Şiilerin hâkimiyeti altında bulunan bölgelerde Selçuklu Sultanı ve sünni Halife adına hutbe okutulmaya başlaması, Şiilerin sünnilere karşı dirençlerinin kırılmasına neden oldu.²⁶¹

Sultan Tuğrul Bey döneminden itibaren başlayan Arap-Türk ilişkileri Sultan Alparslan ve Melikşah döneminde de uyumlu bir şekilde devam etmesine rağmen daha önce de söylediğimiz gibi Abbasi halifelerine sadece dini yönden saygı gösteren Selçuklu Sultanları ile Abbasi Halifeleri anlaşmazlıklarının²⁶² yaşandığını ifade etmiş-tik.

Sultan Melik Şah'ın ölümünden sonra dört oğlu, Mahmud, Berkayaruk, Muhammed ve Sencer zamanlarında; Suriye Selçukluları (H.511/1117) dönemine kadar merkeze bağlı olarak kaldı. Ancak Sultan Sencer'den sonra (H.552/1157) birbirinden tamamen ayrılan Selçuklu Devleti, yaklaşık 13 sene süren taht kavgaları neticesinde iyice zayıflama noktasına kadar geldi. Sultan Melikşah'tan sonra oğulları merkezi bir devlet oluşturmakta başarısız olmaları devletin parçalanmasına neden oldu.²⁶³

4. Eyyubiler Dönemi Arap-Türk İlişkileri

Türk İslam Dünyası'nda Mısır, Suriye ve Yemen'de hüküm süren Eyyubiler Devleti, XII. yy'ın ikinci yarısından XIII. yy'ın ortalarına kadar Orta çağın en büyük devletlerinden birisi olarak kabul edilmiştir. Eyyubi hanedanlığının menşeiini baktığımız zaman kökeni hakkında günümüze kadar tarihçiler tarafından çeşitli görüşler ileri sürüldü. Genel görüşe göre Eyyubi Devleti'nin kurucusu olan Selehaddin Eyyubi:

“Melez bir aileden gelir. En eski atası 758 yılında aşiretiyle birlikte Basra'dan Azerbaycan bölgesine nakledilen Yemen Araplarından Ravvad b. el-Müsen-na el-Ezdi'dir. Ravvdiler bundan sonra Azerbaycan bölgesinde Hezbaniyye Kürtleriyle karışmışlar,

²⁶¹ ADALIOĞLU, ...Abbasi Halifeliği Münasebetleri, s.62.

²⁶² Selçuklu Devleti Abbasi Halifeliği arasında meydana gelen anlaşmazlıklara bir örnek verecek olursak, “Melikşah'ın saltanatının tasdik edilmesinin hemen akabinde, Bağdat'ta yaşayan bazı Türkmenler ile halifenin arasının açıldığına dair bazı haberler gelmeye başladı. Bağdat'ta Türkmenlere yapılan haksızlıklara sinirlenen Vezir Nizamü'l-Mülk, Halife'ye ait bazı iktaları Türkmenlere verdi. Bunu Müteakip Nizamü'l-Mülk ile olaylardan sorumlu gördüğü halifenin veziri Fahru'd-Devle b. Cehir arasında gerginlik arttı. Fakat Vezir'in oğlu Amidü'd-Devle (Nizamü'l-Mülk'ün damadı) Nizamü'l-Mülk'ün yanına gelerek yapılanlardan dolayı özür diledi. Melikşah'ın in'am ve ihsasına gark olarak Rey'den Bağdat'ta döndü. Böylece durum düzeldi.” ADALIOĞLU, Hüseyin, Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği Münasebetleri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, s. 60.

²⁶³ ÖZDEMİR, “Abbasi Halifeleri...”, s. 332-333.

X. asrın sonlarından itibaren kendilerini bu kabilenin bir kolu saymışlardır. Daha sonra, Salahaddin'in babası Necmeddin Eyyub ve amcası Esedüddin Şirkuh Selçukluların ve Zengilerin hizmetinde çalışan büyük emirler (beyler) arasına girmişler, bunun neticesi Eyyubi ailesi Türklerle karışarak Türkleşmiştir."

Eyyubiler, Zengiler Devleti'nin devamı niteliğinde olduğu gibi Mısır'da kurulan Memlukler Devleti'nde Eyyubiler Devleti'nin uzantısıdır. Ancak bu üç devleti birbirinden ayıran sadece başlarındaki hanedanlardır.²⁶⁴ Abbasi Devleti'nin son dönemlerinde hâkimiyet sahasını kaybetmeye başlaması ile Batı İslam dünyasında Şii kökenli Fatımiler Devleti adı ile yeni bir Hilafetin ortaya çıkmasına neden olan süreçte Doğu ve Batı İslam dünyasının Sünni-Şii olarak iki ye ayrıldı. Bunun sonucunda Müslümanlar arasında başlayan şiddetli çatışmalar ancak Sultan Melikşah döneminde Şiilere ait olan yerlerin Sünnilerin kontrolü altına yeniden geçmesiyle son buldu.

Dağılma sürecine giren Fatımi Devleti'nin Mısır'daki mevcut ordusu içerisinde yaşanan çatışmaların yoğunlaşmasıyla Mısır'daki hâkimiyet sahasını kaybetmeye başlaması, devletin dağılma sürecini hızlandırdı.

Böylesi bir dönem de Fatımi Devleti'nin içerisine düştüğü durumdan kurtarmak isteyen Fatımi Halifesi El-Adid, siyasi yeteneklerinden istifade etmek istediği Eyyubiler Devleti'nin kurucusu olan Selâhaddin Eyyubi'yi Fatımi vezirliğine²⁶⁵ getirdi. Şüphesiz Selahattin Eyyubi'nin Fatımi vezirliğine getirildikten sonra devletin içerisine düştüğü durumdan istifade edip Fatımi Devleti'ne son vererek Eyyubiler Devletini kurması, Türk İslam dünyası açısından oldukça önemli bir yere sahip olmasını sağladı.

Selahaddin, Halife el-Adid tarafından vezirlik makamına getirildikten sonra devlet kademesinde gücü arkasına aldıktan sonra halifenin hâkimiyet sahasını daraltıp Şiiliği ortadan kaldırarak Mısır'a Sünniliği yeniden getirmek istemesine rağmen Nurettin Mahmud Zengi'nin Mısır'ı hâkimiyeti altına alacağı korkusu sebebi ile Nurettin Mahmut Zengi'ye karşı Fatımi hanedanlığının devamını isteyerek Fatımiler adına okutulan hutbenin devam etmesini sağladı. Yine Nurettin Mahmut Zengi'nin Halife el-Adid'in üzerine yürüdüğü zaman Nurettin Mahmud Zengi'ye karşı Halife el-Adid ve Mısır halkı ile birlikte aynı saf da yer aldı.

²⁶⁴ ŞEŞEN, Salahaddin, s. 10.

²⁶⁵ Selahattin Eyyubi'nin vezirlik makamına geliş süreci için bkz. BARAN, İlhan, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler 'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2017, s. 170-175.

Selahaddin, her ne kadar Nureddin Mahmud Zengi'ne karşı Fatımi Halifesi'nin yanın da yer alsa da Nureddin Mahmut Zengi ile birlikte Mısır'da Sünniliği yeniden tesis ettirmek istedi. Uzun zamandır sünniliği tesis etmek için uygun fırsat kollayan Selahattin Eyyubi'ye Nurettin Mahmud Zengi hutbenin Abbasi adına okutulmasını istemesine rağmen mazeret beyanında bulunarak kabul etmedi.²⁶⁶

Ancak Fatımi Halifesi el-Adid'in hastalığa yakalanıp yataklara düşmesi üzerine beklediği fırsatı yakalayan Selahaddin Eyyubi, Nurettin Mahmud Zengi'nin emirlerini yerine getirmek mecburiyetinde olduğu için Hutbeyi Abbasi Halifesi adına okutmaya başladı.²⁶⁷ Böylece Mısır'da hutbenin yeniden Abbasi Halifesi adına okutulması Fatımi Devleti'nin İslam âlemi üzerindeki hâkimiyetinin sona ermesine neden oldu. Son Fatımi Halifesi el-Adid ise yakalandığı hastalık neticesinde 3 gün sonra öldü.

Fatımi Devleti'nin İslam dünyası üzerindeki egemenliğinin son bulmasıyla Müslümanlar arasında devam eden Sünni-Şii çatışması Selahattin Eyyubi tarafından sona erdirilerek Müslümanlar arasında barış yeniden tesis edildi. Böylece İslam dünyasının tek bir halife etrafında toplanmaları sağlandı.

5. Memlûk Dönemi Arap-Türk İlişkileri

Mısır'a 868 yılında Abbasi Devleti zamanında vali olarak tayin edilen Ahmet b. Tolun, devletin içerisinde bulunduğu durumdan istifade ederek Mısır'da "*Tolunoğulları*" adıyla bağımsız bir devlet kurmasıyla Mısır'da başlayan Türk hâkimiyeti, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etti.

Şüphesiz Türklerin Mısır topraklarında nüfus elde etmesinde önemli rol oynayan Türk İslam Devletlerinden birisi de Memluklerdir. Teşkilat yapısı bakımından Eyyubiler Devleti'nin uzantısı olan Memlukler, (1250-1517) 1517 Ridaniye savaşına kadar Mısır, Suriye ve Hicaz bölgesinde yaklaşık 2,5 asır hüküm süren bir Türk Devletidir.

Memlukler'in Mısır'a hâkim olma süreci ilk olarak Eyyubiler Devleti'nde Selahattin Eyyubi dönemi ile başladı. El Melik el-Salih Necmeddin Eyyub (H.638-

²⁶⁶ İbnü'l-Esir, *El Kamil Fi't- Tarih*, Bahar Yay. s. 296-297.

²⁶⁷ OFLAZ, Halim, "Eyyûbî Ailesinin İlk Dönem Tarihleri", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Iğdır 2016, S. 7, s. 54.

647/M.1240-1249) dönemine kadar askeri ve siyasi alanlar da etkili olarak²⁶⁸ devlet kademesinde yükselmelerinde Eyyubi hükümdarlarının aciz kalmalarından istifade eden Memlukler, Eyyubi Devleti'nin yıkılmasına zemin hazırlayarak kendi devletlerini kurmayı başardılar.

1250 yılında Mısır'da kurulan Memlukler dönemin de meydana gelen en önemli gelişme şüphesiz Halifelik makamın da yaşanan fetret dönemidir. Selahattin Eyyubi, Fatımi vezirliği yaptığı dönemde Fatımi Halifesi adına okutulan hutbeyi yeniden Abbasi Halifesi adına okutmaya başlamasıyla İslam âlemin de iki başlılığa son verilmesine ve İslam âleminin yeniden tek bir halife etrafında toplanılmasını sağladı. Ancak İlhanlıların 1258 yılında Bağdat'ı ele geçirmesi üzerine Abbasi Devleti'nin siyasi gücünü ortadan kaldırılması, Halifelik makamının üç yıl boyunca fetret dönemine girmesine neden oldu. Bu durum Memluklerin 1260 yılında Ayn Calut savaşında Moğallara karşı elde ettikleri zaferden sonra Memluk Sultanı Sultan Baybars tarafından 1261 yılında Kahire'de Halifeliğin yeniden ihdas ettirmesi ile son buldu.²⁶⁹ Bu tarihten itibaren siyasi üstünlüklerini kaybeden Abbasi Halifeleri, Memluk sultanlarının gölgesi altına girerek varlıklarını devam ettirmeye çalıştılar.

1260 Ayn Calut Savaşı gerek Memlukler açısından gerekse Türk-İslam tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahip oldu. Savaşın sonunda İslam âlemine Halifeliği yeniden ihdas ettiren ve bu tarihe kadar kendilerine kölemen gözüyle bakılan Memlukler, İslam dünyası üzerindeki saygınlıklarını artırarak bu tarihe kadar Abbasi Halifelerinin üstelendiği İslam âleminin hamiliğini 1260 yılından itibaren üstlenmeye başladılar.

Her ne kadar Abbasi Devleti İslam dünyasında varlığını devam ettirse de Memlukler Devleti'nin Halifeliği yeniden ihdas ettirmesiyle İslam Dünyası'nın hamiliğini üstlenmesi onlar için büyük bir prestij kaybı oldu. Öyle ki Memluk sultanlarının, bazen halifeleri ciddiye almayıp, onları azarlayarak hapse attırması Abbasilerin, İslam dünyası üzerindeki egemenliklerini Türklere karşı tamamen kaybettikleri-

²⁶⁸ ZENGİN, Muhammet Fatih, *Orta çağ İslam Devletlerinde Türk Memlukleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s. 134.

²⁶⁹ AĞIR, Mesut Abdullah, "Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Gaziantep 2011, S. 10, s. 637.

nin birer göstergesidir.²⁷⁰ Memlûkler'in islam dünyasındaki bu üstünlüğü 1517 Rida-
niye savaşına kadar devam etti.

Memlûkler Devleti'nin sosyal yapısını baktığımız zaman Mısır toplumunun
ulema, tüccar, meslek sahipleri, ehl-i zimme, çiftçiler, Arap kabileleri ve yabancı
azınlık gruplarından meydana gelen bir Memlûk sistemi²⁷¹ oluşturduğunu görmekte-
yiz.²⁷²

Memlûkler, Mısır'da hâkimiyetlerini tesis ettikten sonra sosyal hayatta Türk
anlayışını ön planda tutmuştur. Öyle ki Memlûk emirleri evliliklerini Emirlerin Türk
kızlarıyla yapmışlardır. İslamiyet'i yeni kabul eden bazı Memlûkler dahi ilk isimleri-
ni Türkçe isimler arasından seçmişlerdir.²⁷³

G. Osmanlı-Memlûk İlişkileri (1358-1517)

Memlûk kaynaklarına göre Orhan Bey ile Memlûk Emiri Melik en-Nasır Ha-
san b. Kalavun zamanında 1358 yılında Osmanlı elçisinin Kahire'ye gelmesi ile baş-
layan ikili ilişkiler ilerleyen zamanlarda da olumlu bir şekilde devam etti.²⁷⁴ Öyle ki
I. Murat'ın Kosova Savaşı'nda şehit düşmesinden sonra Memlûk Sultanı Melik Zahir

²⁷⁰ AĞIR, ‘‘Memlûk Sultanlarının...’’, s. 644

²⁷¹ MEMLÛK SİSTEMİ, ‘‘Sözlükte ‘‘mâlik olmak’’ anlamındaki mülk kökünden türetilen memlûk
‘‘mâlik olunan şey’’ demektir. Çeşitli İslâm ülkelerinde memlûk yerine gulâm ve Kuzey Afrika’da abîd
kelimeleri kullanılmıştır. Endülü’s’te özel muhafız birliklerinin hemen tamamını oluşturan Slav kökenli
paralı askerlere verilen sakâlibe adı da ‘‘memlûk’’ anlamındadır. Memlûkler, genellikle Kafkas-
lar’dan ve Orta Asya steplerinden gelen ve Türk diye adlandırılan kavimlerden seçilirdi. Askerî amaç-
lı köle satın alarak bunları ordularda istihdam etme usulü önceden beri bilinmekle birlikte bunun
sistemli bir hale gelmesi Abbasîlerle (132-656 / 750-1258) başlamış, en mütekâmil şekline bizzat bu
köle askerlerin kurdukları Memlûkler Devletinde ulaşmıştır. Memlûk Devleti, askerî ve idarî alanda
ihtiyaç duyduğu insan kaynağını memlûk sistemini iyi çalıştırarak sağlıyordu. Memlûkler daima Türk
isimleri kullanmışlardır; bu durum onların toplumun geri kalanından ayrılmalari, birlik olmaları ve
kendi özgün kimliklerini korumaları hususunda büyük önem taşımıştır. Memlûklerin erken Türk men-
şeli olup olmasının Türk ismi taşımalarına etkisi yoktu; Türk asıllı olmayanlar da Türk adı almak
zorundaydı ve bu isim değişikliği genellikle kölenin tüccar tarafından ilk efendisine satışı sırasında
yapılırdı. Çeşitli kavimlere mensup olan ve Türk adları taşıyan memlûklerin konuştukları dil de Türk-
çe idi; dolayısıyla Türk veya Etrâk diye çağırılıyorlardı. Kurdukları devlete Memlûklerin yanı sıra
Devletü Türk veya Devletü’l-Etrâk de deniliyordu. Memlûkler şahsî meziyetleri, sosyal farklılıkları ve
askerî alandaki başarıları ile Mısır toplumunda özel bir aristokrat sınıfı oluşturmuştur. Ancak bu tek
nesilli bir soyluluktur; yani memlûkün memlûk olmasıyla başlayıp ölümüyle sona eriyordu ve çocukla-
rına intikal etmiyordu. Çünkü bir memlûkün oğlu kölelik veya esirlikten gelmediği için memlûk olami-
yor ve bu sıfatı taşıyamıyordu. Memlûkler Mısır’dan başka Hindistan’da da kendi adlarıyla anılan bir
hanedan kurmuşlar ve bir asra yakın bir süre iktidarı ellerinde tutmuşlardır.’’ KIZILTOPRAK, Sü-
leyman, ‘‘Memlûkler’’, TDVİA, Ankara 2004, C. 29, s. 87-90.

²⁷² AYAZ, Yahya Fatih, ‘‘Türk Memlûkler Döneminde Mısır Halkının Siyasî Olaylara Karşı Tutumu’’,
Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Adana 2007, C. 7, S. 1, s. 46-47.

²⁷³ ZENGİN, Ortaçağ İslam Devletlerinde Türk Memlûkleri, s. 153.

²⁷⁴ KANAT, Cüneyt, ‘‘Memlûk Kaynaklarında Osmanlı İmajının Değişim Süreci’’, Tarih İncelemeleri
Dergisi, İzmir 2006, C. 21, S.1, s. 124.

Berkuk, Sultan Murat'ın türbesine 30 cüz Kuran-ı Kerim'i vakfetti.²⁷⁵ Ancak XV. yy'dan itibaren Osmanlı Devleti'nin sınırlarını genişlemesine paralel olarak yönünü Doğu'ya çevirmesiyle birlikte başlayan hâkimiyet mücadelesi, ikili ilişkilerin bozulmasına neden oldu.

İki devlet arasındaki ilk anlaşmazlıklar, I. Bayezid döneminde Anadolu'yu tehdit eden Timur'a karşı her iki devlet sınırlarını korumak amacıyla Kadı Burhanettin'in öncülüğünde taraflar arasında ittifak yapılması gündeme gelmesine rağmen I. Bayezid'in Memlukler'in aleyhine sınırlarını genişletip Memlukler'in bir kısım toprağını hâkimiyeti altına alması, ilişkilerin bozulmasına neden olduğu gibi bu ittifakın gerçekleşmesine de engelledi.²⁷⁶ İki devlet arasındaki ilişkiler, Fatih Sultan Mehmet döneminde yeniden normale dönse de II. Bayezid döneminde ilişkilerin yeniden zayıfladığını görmekteyiz. II. Bayezid döneminde (1485-1490)²⁷⁷ yılları arasında meydana gelen savaş, iki devlet arasındaki ilişkileri tamamen bozulmasına neden olmuştur. İlişkilerin bozulmasındaki en önemli sebep, İstanbul'un fethi ile Osmanlı Devleti'nin gücüne güç katarak Doğu-Batı ekseninde ilerlemeye başlamasıdır. Bunun sonucunda her iki taraf arasındaki ilişkiler artık çıkar çatışmasına dönüştü.

II. Bayezid'den sonra Yavuz Sultan Selim, Osmanlı tahtına çıktığı zaman devletin doğu sınırları Fırat Nehri'ne kadar dayanmıştır. Safevi Devleti ile yapılan Çaldıran Savaşı ile Doğu Anadolu bölgesi tamamen Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girdi. Ancak Güneydoğu bölgesinin Memluklerin kontrolü altında olması, Anadolu birliğini kurmak isteyen Osmanlı için birer engel teşkil etmekte idi.²⁷⁸ Her ne kadar II. Bayezid döneminde barış antlaşması yapıldığı için birbirlerine iyi gözükmeye çalışmış olsalar da iki taraf arasında savaş çıkması yaşanabilecek bir olaya bakmakta idi.

Yavuz Sultan Selim döneminde ikili ilişkilerin bozulmasına neden olan olay, Safeviler üzerine düzenlenen sefer de Dulkadiroğlu beyi Alaüddevle'nin Şah İsmail'e karşı birleşme teklifini yaşını bahane ederek kabul etmemesidir. Alaüddevle

²⁷⁵ UZUNÇARŞILI, Hakkı İbrahim, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, TTK Yay. C. 2, 7. Baskı, 1988, s. 187.

²⁷⁶ AKGÜL (ERİŞTİ), Elmas Erdem, *Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1998, s. 2

²⁷⁷ 1485-1490 Osm. Memlük Savaşı için bkz. UZUNÇARŞILI, Hakkı İbrahim, *Osmanlı Tarihi*, C.2, Baskı 7, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 1988, s. 189-195.

²⁷⁸ ERCAN, Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara, TTK Yay. S.3, 1988, s. 3. Yavuz Sultan Selim döneminde ilişkilerin bozulmasının nedenleri için ayrıca bkz.

bununla da yetinmeyerek halkına, Çaldıran savaşında Osmanlı ordusuna iâşe ve ikmal yardımında bulunmaması gerektiği talimatını vermesi üzerine Yavuz Sultan Selim'i Çaldıran savaşı sonrası Dulkadiroğulları üzerine sefer düzenlemeye sevk etti.

Kayseri-Malatya arasında küçük bir beylik olan Dulkadiroğulları'nın ortadan kaldırılması, Osmanlı için uzun yıllardır Güneydoğu da engel teşkil eden Memlûkler üzerine sefer yapılmasını yeniden gündeme getirdi. Dulkadiroğulları'nın ortadan kaldırılması, Doğu'da birçok yerin alınmasına ve Suriye kapısının açılmasına neden oldu.²⁷⁹

Yavuz Sultan Selim'in Dulkadiroğulları seferinden sonra Mısır üzerine sefer düzenlemesinin sebeplerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1) Yavuz Sultan Selim'in Anadolu'ya hâkim olmak istemesi,
- 2) Kutsal yerlerin koruyuculuğunu üstlenen Memlûklere ortadan kaldırarak İslam dünyası üzerinde nüfus elde etmek istemesi,
- 3) Portekizlilerin tehdidi,²⁸⁰
- 4) Osmanlı Devleti'nin Asya üzerinde hâkimiyet kurmak istemesi
- 5) Yukarı da izah ettiğimiz Alaüddevle'nin Osmanlı devletine karşı izlemiş olduğu politikadır.

Tüm bunları göz önüne alan Yavuz Sultan Selim, Mısır üzerine sefer düzenleyerek Memlûkler ile yapılan 1516 Mercidabık ve 1517 Ridaniye²⁸¹ savaşları ile Mısır ve Kutsal beldelerini hâkimiyeti altına almayı başardı. Yavuz Sultan Selim dönemi ile Mısır'da başlayan Osmanlı hâkimiyeti, 1789 Fransız İhtilali'nin sonucu olan milliyetçilik hareketlerinin Ortadoğu'da ortaya çıkması ile halk tarafından yönetime karşı başlatılan bağımsızlık hareketi ve Batılı devletlerin Mısır'a müdahalesine kadar devam etti.

²⁷⁹ AKGÜL (ERİŞTİ), Elmas Erdem, ...*Mısır Seferi*, s. 29.

²⁸⁰ ÇAVDAROĞLU, Burhan Erhan, "Askeri Dönüşüm Çağında Mercidabık ve Ridaniye Savaşları Üzerine Bir Tahlil" *Ulak Bilge Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara 2017, C. 5, S. 14, s. 1274.

²⁸¹ Mercidabık ve Ridaniye savaşları için bkz. UZUNÇARŞILI, Hakkı İbrahim, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, TTK Yay. C. 2, 7. Baskı, 1988, s. 279-288.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. OSMANLI DEVLETİ'NDE AYRILMA SÜRECİNDE MİSİR'DA ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ

A. Ortadoğu'nun Siyasi, Coğrafi ve Sosyal Yapısı

Ortadoğu:

“Kuzey Afrika’da Atlantik sınırından başlayıp, doğuya doğru Asya’da Basra Körfezi’ne kadar uzanan, güneyde İran sınırlarında, kuzeyde Türkiye de biten bölge, İsrail hariç, genellikle burada yerleşmiş bulunanlar ve dışarıdakiler tarafından Arap Dünyası olarak kabul görmektedir.”²⁸²

“Ortadoğu, eski dünyanın tam merkezinde bulunmakta; Asya ile Avrupa’nın, Asya ile Afrika’nın, Karadeniz, Akdeniz ve Hint Okyanusu’nun bağlantı yerindedir.”²⁸³

“Günümüzde Ortadoğu terimi Körfez Emirlikleri, Irak, İran, İsrail, Kıbrıs, Libya, Mısır, Suriye, Suudi Arabistan, Türkiye, Ürdün ve Yemen ülkelerinin yanı sıra bu devletlerle siyasi, sosyal ve ekonomik yönden yakınlaşan Tunus, Cezayir, Fas, Afganistan ve Pakistan ülkelerinden oluşmaktadır.”²⁸⁴

Ortadoğu Terimi, ilk defa 1902 yılında Amerikalı deniz tarihçisi ve stratejist Alfred Thayer Mahan National tarafından Review’de yayımlanan Basra Körfezi’nin önemine işaret ettiği The Persian Gulf and International Relations başlıklı yazısında Arabistan ile Hindistan arasındaki bölgeyi ifade etmek için kullanmıştır.²⁸⁵

Ortadoğu’nun coğrafi yapısı gereği yer altı zenginliklerine sahip olması tarih boyunca birçok devlet tarafından yerleşim merkezi olarak tercih edilmesinde etkili olmuştur. Stratejik açıdan Doğu ile Batıyı birbirine bağlayan ticaret yolları ile Nil, Dicle, Fırat, Süveyş Kanalı ve Hürmüz gibi önemli nehirlerle ve boğazlara sahip olan Ortadoğuda Sanayi devrimi sonrası petrolün bulunmasıyla Avrupa’da başlayan sömürgecilik yarışları neticesinde sömürgeci devletlerin kolonilerini kurmak istemeleri bölgenin rekabet sahasına dönüşmesine neden oldu. Bu sebeple Ortadoğu, geçmişten

²⁸² DAVID, Adid, Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa, çev. Lütfi Yalçın, İstanbul, Literatür Yay., 2004, s. 13.

²⁸³ YILMAZ, İbrahim Halil, “Ortadoğu’nun Jeo-Ekonomik Önemi ve ABD’nin Ortadoğu Politikası’nın Ekonomik Nedenleri”, *Tesam Akademik Dergisi*, Bursa 2016, C. 3 S. 1, s. 101.

²⁸⁴ KILINÇKAYA, Derviş, Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu, Ankara, Atam Yay. 2004, s. 17

²⁸⁵ ÖZTÜRK, Engin, “Modern Ortadoğu Tarihi” s. 3. <https://www.academia.edu/> (e.t. 31.08.2019)

günümüze kadar politik, stratejik, kültürel, ekonomik ve genel dengeler açısından önemli rol oynamıştır.

Arap dünyasının sosyal yapısına baktığımız zaman, Arap toplumu kendi içerisinde vahalarda yaşayanlar (hadari) kırsal kesimde yaşayanlar ise (bedevi) olmak üzere iki grup olarak sınıflandırılmıştır. Hadariler, vahalarda yani köy, kasaba ve şehirlerde kerpiçten yaptıkları evlerde yaşarken,²⁸⁶ Bedeviler ise Fas, Kızıl Deniz, Lübnan, Mısır, Suudi Arabistan bölgelerinde ki çöllerde deve veya keçiden yaptıkları çadırlarda yaşamışlardır.²⁸⁷

Halkın resmi dili Arapça olmasına rağmen tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yaptığı için bu özelliği ona dil kültürü açısından oldukça zengin bir yapıya sahip olmasını sağladı. Bu sebeple Ortadoğu’da Arapçadan sonra Türkçe, Kürtçe, Farsça, Ermenice Yunanca ve Bazı Kafkas dilleri de mevcuttur.²⁸⁸

B. Mısır’ın Siyasi ve Coğrafi Konumu

Dünya Kültür Tarihi’nin önemli merkezlerinden birisi olarak kabul edilen ve stratejik öneme sahip olduğu için tarihte birçok medeniyete ev sahipliği yapan Mısır isminin kökeni:

“Çivi yazılı tabletlerde Mirsi/ Musri/ Musur ve İbrânîce belgelerde Misrayim şeklinde geçen Mısır adının, Proto-Semitik masôr (sur, kale) kelimesinden geldiği öner sürülür. Günümüz Batı dillerinde kullanılan Egypt kelimesinin ise, başşehir Memfis’in eski Mısır dilindeki ilk adı olan Ha kuptah/ Hikuptah’tan geldiği sanılır. Mısır, adının eski sâmi bir kökten geldiği ve halk dilinde “Maşr” olarak kullanıldığı da söylenir.”²⁸⁹

Akdeniz’in güneydoğusunda yer alan Mısır’ın coğrafi yapısına baktığımız zaman batıdan Libya, güneyden Sudan, kuzeydoğudan İsrail, kuzeyden Akdeniz ve doğudan Kızıldeniz ile çevrili bir Afrika ülkesidir.²⁹⁰

“Eski Mısırlılardan bu yana Nil’in kaynağına göre, doğru yön kavramımıza ters bir tanımlama ile güneyde yer alan bölgeye Yukarı Mısır, kuzeyde yer alan bölgeye ise Aşağı Mısır denilmiştir. Herodot, Mısır’ı Katarakt’tan Akdeniz’e döküldüğü yere kadar olan eksen üzerinde, batı yarısını Libya’ya, doğu yarısını Asya’ya ait olmak üzere doğu-batı olarak ikiye bölmektedir. Bütün bu coğrafi tanımlamaların en doğru ve doğal olanı ise

²⁸⁶ UTKU, Nihal Şahin, “İslam Öncesi Arap Toplumunda Sosyal Durum”, İstanbul 2009, s. 1
<http://www.sonpeygamber.info> (e.t. 01.09.2019).

²⁸⁷ SAVUN, Ergenekon, “Tarihte Araplar ve Türk-Arap İlişkileri”, *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Ankara 2018, C. 4, S. 9, s. 233.

²⁸⁸ KILINÇKAYA, Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu, s. 19.

²⁸⁹ ÖZGER, Yunus, “Mısır’ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II. Abdülhamit’e Sunulan Bir Layiha”, *History Studies International Journal Of History Ortadoğu Özel Dosyası*, 2010, s. 302.

²⁹⁰ EREN, Emine, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Ve Mısır Meselesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2008, s.1.

kuzeye “Delta”, güneye “Vadi” denilmesidir. Bu bölünmeler, doğal yapıyla birlikte en eski çağlardan günümüze kadar Mısır’ın kültür, tarih ve ekonomisi üzerinde çok etkili olmuştur.”²⁹¹

Afet İnan ise Mısır’ın coğrafik yapısını şu şekilde ifade etmiştir:

“Kuzey’de Akdeniz, doğu da çöl ve Kızıldeniz, batıda Libya çölü, güneyde Nil şelâlesi, Mısır’ı her taraftan tabii olarak sınırlandırmıştır. Bu sahada coğrafi bakımdan iki esaslı bölge vardır. Aşağı ve Yukarı Mısır. Bu iki bölgenin hududu Deltanın başladığı noktada, Memfis’ten veyahut Kahire’nin biraz güneyinden geçer. Eski Mısır’lılar da buna iki isim veriyorlardı: Vadi ve Delta. Libya ve Sudan ancak yeni İmparatorlukta Mısır arazisine katılmıştır. Yukarı Mısır veya Vadi çıplak ve kayalık bir arazi ortasındadır. Buna rağmen Nil kıyılarında yeşil bir arazi görülür, burada nehir suyunun ve kızgın güneşin temin ettiği hayat verici bir hava hâkimdir. Menfis’in kuzeyinde başlayan aşağı Mısır’da yani Delta’da ise coğrafi durum büsbütün değişiktir. Burada iki çöl arası genişler, eski körfez bir yelpaze gibi yaygındır. Dar bir vadi görmeğe alışmış olan gözler birden bire ufku genişlediğini ve münbit sahanın göz alabildiğine uzadığını müşahade eder. Her türlü tabii arızadan âri olan bu bölgede, kanallar, toprak parçaları ve deniz kıyıları birbirine karışır. Burada berrak sema yerine sisli bir gök görünür, sıcaklık, rutubetle karışık bir serinlik arz eder. Yani Aşağı Mısır’da tamamen bir Akdeniz iklimi hâkimdir. Akdeniz’in bir yol uğrağıdır. Görülüyor ki tabiat iki Mısır yaratmıştır: Biri Akdeniz Mısır’ı, diğeri Afrika Mısır’ıdır. İşte bu tabii şartların, Mısır tarihi üzerinde mühim tesirleri olmuştur. Bu iki bölge arasında müvazene o suretle temin edilmiştir ki Yukarı Mısır’da Vadi uzunluğuna, Aşağı Mısır’da ise Delta genişliğine aynı arazi büyüklüğüne, aynı ekonomik duruma ve aynı iskân şartlarına sahiptir. Umumiyetle bu iki Mısır bölgesi için hayatî unsur Nil ve Güneş’tir. Herodot’un Mısır rahiplerine atfen naklettiği gibi Mısır, Nil nehrinin bir vergisidir.”²⁹²

Nil Vadisi olarak da bilinen Mısır’ı Afrika kıtasında ön plana çıkartan sebepler şu şekilde açıklanmaktadır:

1) Mısır’ın verimli toprakları ve iklim yapısıdır. İklim yapısı bakımından az yağış görülse de Nil nehrine sahip olduğu için ziraat gelişmiştir.

2) Ön Asya kültür merkezlerine yakın olması ve buralara yapılan akınlarda Mısır’ın yol üzerinde bulunmuş olmasıdır.²⁹³

Mısır’ın, Roma İmparatorluğu’nun 395 yılında Doğu ve Batı Roma olmak üzere ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma’nın bir parçası haline gelip Ön Asya ve Trakya ile birlikte doğu bölgesinde yer alarak devletin en büyük eyaletlerinden birihaline gelmesi bulunduğu stratejik konumun önemine işaret etmektir.²⁹⁴ Yine Avrupa’da matbaanın icadı, pusulanın keşfi ve ateşli silahların bulunmasından sonra başlayan Coğrafi Keşifler sonrası Hindistan’da sömürge kolonileri kurarak Doğu’nun yer altı ve yer üstü zenginliklerini ele geçirmek isteyen Batılı devletler için Doğu-

²⁹¹ ÖZER ÖZKAYA, Sevda, *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007, s. 2.

²⁹² İNAN, Afet, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara, TTK Yay. 1987, II, s. 2.

²⁹³ İNAN, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, s. 2.

²⁹⁴ AVCI, Casim, “Mısır, Bizans Dönemi”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara, 2004, s. 557.

Batı ticaret yolu ve Hindistan'a giden yolların üzerinde bulunan Mısır'ın öneminin artmasının bir sonucu olarak XVIII. ve XIX. yy'da bu topraklarda büyük rekabetler yaşandı.

Nitekim bu durumu İngiltere'nin Akdeniz'de ve uzak doğuda söz sahibi olmasından oldukça rahatsız olan General Napolyon'un 1798 yılında Mısır'a sefer düzenlemesiyle örneklendirebiliriz. Öyle ki İngiltere ile sömürge yarışı içerisinde olan Fransa, Mısır'a hâkim olabilmek amacıyla Mısır'da milliyetçilik fikirlerini yayıp gerekli ortamı sağlayarak Arap coğrafyasının tamamına hâkim olacak milliyetçilik hareketlerinin başlamasına öncülük etti.

Coğrafik ve stratejik açıdan incelediğimiz Mısır'ın bölge halkına baktığımız zaman Mısır'da Aşağı ve Yukarı Delta'da iki ayrı medeniyete sahip olan insanlar vardı. Bu insanlar ilerleyen zamanlarda iki ayrı medeniyette birleşerek Mısır toplumunu oluşturdular.²⁹⁵ Ancak bu halkın nereden geldikleri ve hangi ırka mensup oldukları hakkında çeşitli görüşler öne sürüldü. Yapılan arkeolojik kazılar sonrası elde edilen Eski Mısır medeniyetine ait mumyalanan cesetlerde yapılan tetkikler neticesinde Mısır ahalisinin beyaz ırdan oldukları, bunların da Asya'dan geldikleri ileri sürülmüştür.²⁹⁶ M.Ö XVI. yy. başlarından itibaren ırk bakımından birbirinden farklılıklar göstererek yerli ve dışarıdan gelenler olmak üzere iki ayrı sınıftan oluşmaya başlayan Mısır halkı, Kiptiler²⁹⁷ ve Fellahlar olmak üzere ikiye ayrıldı.²⁹⁸

Mısır halkının dini yapısını incelediğimiz zaman dini telakkileri totemciliğe dayanmıştır. Mısır halkı, ülkenin idari bölümlerine verdikleri çakal, köpek, yılan, şahin gibi hayvan isimlerini daha sonra insan vücuduna ekleyerek onlara tapmaya başladılar. Ancak tanrılar içerisinde en güçlüsü olarak Güneş Tanrısı kabul edildi. Mısır'da yayılan ilk din Yahudiliktir. Daha sonra Miladi I. asırdan itibaren Hristiyanlık dini de yayıldı.²⁹⁹

²⁹⁵ İNAN, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, s. 8-12.

²⁹⁶ ÖZER, Yusuf Ziya, *Mısır Tarihi*, Ankara, TTK Yay. 1987, s. 16.

²⁹⁷ Kiptiler için detaylıca bkz. ERDEM, Mustafa, "Kıpti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1997, C. 36, S. 1, s. 144-178.

²⁹⁸ ÖZER ÖZKAYA, Sevdâ, *...İdaresinde Mısır (1839-1882)*, s. 5.

²⁹⁹ APAK, Âdem, "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dinî Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Bursa 2001, C. 10, S. 2, s. 148-149.

Mısır, eski çağlardan bu yana matematik, fizik, kimya, astronomi, tarım ve ticaret gibi pek çok alanda dünyanın ilk örneklerini gerçekleştirip³⁰⁰ siyasi anlamda büyük bir devlet haline gelerek güneyde Habeşistan'a, doğuda Arabistan'a, kuzeyde Suriye'ye hâkim olmayı başardı. Öyle ki mevcut sınırlarının genişlemesi ile birlikte komşu devletler ile antlaşmalar yapmaya başlayan Mısır, II. Ramses döneminde Hititler ile tarihe ilk yazılı antlaşma olarak geçen Kadeş antlaşmasını³⁰¹ imzalayarak tarihte çığır açtılar. Ancak Mısır'ın bu ihtişamlı dönemi, sık sık sülale değişiklikleri, iç karışıklıklar ve yabancıların ülkeye olan istilası neticesinde uzun ömürlü olmadı. Bu durum M.Ö. 546 yılında Anadolu'yu ele geçiren Persliler'in Mısır dâhil bütün Anadolu'yu hâkimiyeti altına almasıyla değişti. Bu tarihten itibaren Mısır, kendi coğrafyası üzerinde egemenliğini kaybederek kendi topraklarında egemenlik kuran devletlerin boyunduruğu altına girdi. Mısır'a tarih boyunca hâkim olan devletler şu şekildedir:

— M.Ö. 525 Persler

— M.Ö. 332 Büyük İskender

— M.Ö. 30 Roma

— 395 – 639 Doğu Roma İmparatorluğu

— 639 Hz. Ömer

— 868 - 905 Tolun oğulları

— 935 - 969 İhşitler

— 910 - 1171 Fatımîler

— 1174 - 1250 Eyyubiler

— 1250 - 1517 Memlukler

— 1517 Osmanlı İmparatorluğu

³⁰⁰ ÖZER ÖZKAYA, Sevdâ, ...*İdaresinde Mısır (1839-1882)*, s. 7.

³⁰¹ Kadeş Antlaşması için detaylıca bkz. İSLAM, Fatma, *Kadeş Savaşı Sonrası Hitit- Mısır İlişkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2015, s. 29-46.

— 1882 İngilizlerin işgali

— 1922 Kral Fuat tarafından Mısır'ın bağımsızlığının edilmesi³⁰²

— General Necip ve Nasır tarafından askeri darbe sonrası Kral Faruk'un ülkeyi terk etmesi üzerine 1953 yılında Mısır'da Cumhuriyet ilan edildi.

İslamiyet sonrası genel anlamda baktığımız zaman Hz. Ömer döneminde M. 639 yıllarının sonlarından itibaren Arapların eline geçen Mısır, M. 868 yılında Abbasi Devleti'nin Mısır valisi Ahmet b. Tolun tarafından Tolunoğulları devletinin kurulması ile başlayan ve Osmanlı Devleti'nin bu topraklar üzerinde egemenliğini tesis edene kadar geçen sürede İhşitler, Eyyubiler ve Memlukler gibi devletlere ev sahipliği yaptı.

Mısır, Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına girdikten sonra diğer devletlerde olduğu gibi dini ve ekonomik açıdan önemi sebebi ile sürekli göz önünde oldu. Özellikle XVI. yy'da ön plana çıkmasında mevcut halifeliliğinin Mısır'da olması ve Doğu-Batı ticaret yollarının Mısır'dan geçiyor olmasıdır. Nitekim Yavuz Sultan Selim'in Mısır'a düzenlemiş olduğu seferin nedenler Mısır'ın Osmanlı Devleti açısından önemini anlamamızı sağlayacaktır. Yavuz Sultan Selim'i Mısır üzerine sevk eden sebepler şunlardır:

1) M. 633 yılından beri İslam âleminin dini lideri olan halifelerin İslam âleminde elde ettikleri nüfusu elde etmek istemesi,

2) Mısır'ın Doğu-Batı ticaret yollarının üzerinde bulunmasından dolayı Hint Denizi ve Akdeniz arasındaki Kızıldeniz ticaret yoluna egemen olmak istemesidir.

Bu hedef doğrultusunda hareket eden Yavuz Sultan Selim'in Memlukler ile yapılan 1516 Mercidabık ve 1517 Ridaniye savaşları ile Mısır'da Memluk Sultanlığı'nı ortadan kaldırarak Asya kıtasında Suriye, Filistin, El-Cezire ve Afrika kıtasında Mısır sınırlarına dâhil etmesi³⁰³ ile Osmanlı Devleti'nin mevcut sınırlarının Kızıldeniz sahillerine kadar ulaşmasına ve Hindistan'a kadar uzanan Doğu ticaret yolunun

³⁰² KIRMIZI, İsmail, *19. Yüzyılda Mısırlı Panislamist- Milliyetçi Entelektüel: Ahmet Şevki'nin Osmanlı- Mısır İlişkileri Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2013, s. 3-4.

³⁰³ UZUNÇARŞILI, Osmanlı Tarihi, II, s. 292.

hâkimiyet altına alınabilme imkânını ortaya çıkmasını sağladı.³⁰⁴ Böylece Mısır ve Suriye'nin Osmanlı topraklarına katılması Doğu Akdeniz ve Kızıldeniz'deki denge-lerin değişmesine yol açtı.³⁰⁵

Osmanlı Devleti, Mısır'ı topraklarına dâhil ederek sadece ekonomik açıdan değil aynı zamanda dini açıdan da nüfus elde etmeyi başardı. Yavuz Sultan Selim'in Memlükler'e son verip Mısır'ı ve Suriye'yi topraklarına dâhil etmesi üzerine Mekke Emiri Şerif Berekat b. Muhammed, oğlu Ebu Numeyy'i Mısır'a gönderirken beraberrinde Osmanlı hâkimiyetinin nişanesi olarak Mekke'nin anahtarı ve birtakım hediyeler de gönderdi. Bunun yanı sıra Şerif Berekat b. Muhammed, Mekke, Medine ve Hicaz bölgesinde Osmanlı padişahları adına hutbe okutmaya da başladı. Böylece Arap dünyası, İslam dünyasının yeni lideri olarak Osmanlı padişahlarına tabi olduklarını gösterdiler.³⁰⁶

1517'de Suriye ve Mısır'dan sonra 1639'da Irak'ın alınması ile sona eren fetihler neticesinde Osmanlı Devleti, Fas, Moritanya, Arabistan Yarımadası'nın bazı bölümleri hariç Arap dünyasının büyük bir kısmını hakimiyeti altına almayı başardı.³⁰⁷ Osmanlı Devleti, Kuzey Afrika ve Arap bölgelerini bölgeleri ayırarak yönetmeye çalıştı.

A) Bilad-i Şam olarak isimlendirilen Suriye bölgesi:

- 1) Şam ve Dımaşk Valiliği
- 2) Kuzey'de Halep Valiliği
- 3) Trablus: Sahil bölgeleri ve Cebel-i Lübnan Trablus'a bağlı idi.
- 4) Sayda Vilayeti

B) Irak:

- 1) Bağdat
- 2) Musul

³⁰⁴ ÖZBARAN, Salih, "Kızıldeniz'de Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1997, S.31, s. 84.

³⁰⁵ ÖZER ÖZKAYA, Sevda, ...*İdaresinde Mısır (1839-1882)*, s. 16.

³⁰⁶ KURŞUN, Zekeriya, *Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1517-1919)*, Ankara, Yeni Türkiye Yay. 1999, C. I, s. 316.

³⁰⁷ URFA, Âdem, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavut ve Arap Milliyetçilikleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010, s.65-66.

3) Şehrizer (Kerkük)

4) Basra

C) Arabistan diye isimlendirdiğimiz bölge:

1) Hicaz

2) Yemen'den

D) Kuzey Afrika bölgesi:

1) Mısır

2) Cezayir ve Tunus'tan oluşan Mağrib

3) Trablusgarp³⁰⁸

Osmanlı Devleti tarafından yaklaşık dört yüz yıl boyunca yönetilen Arap dünyası, idare açıdan bölgelere göre değişiklik göstermiştir. Mesela Kuzey Afrika'da Mısır'dan başka istikrarlı bir idare kurulamadı. XVI. yy'ın sonlarında Cezayir, Tunus ve Trablusgarp devletlerinin mevcut sınırlar dâhilinde olmasına rağmen idare, bölgede aktif rol oynayan askeri komutanların ya da güçlü korsanların kontrolü altında oldu.

Tarih boyunca fethettiği bölgelerde halka dini ve kültürel açıdan büyük ayrıcalıklar veren Osmanlı Devleti, aynı politikayı Kuzey Afrika, Mısır, Arap Yarımadası, Suriye ve Irak coğrafyalarında yapılan fetihler neticesinde hâkimiyet altına alınan topraklarda da aynı politikayı uyguladı. Osmanlı idaresi, Arap dünyası ve İslam'ı yaklaşık dört yüz sene yabancıların tecavüzlerinde korumuş ve Arap vilayetlerine geniş yerel özerklik dahi tanımıştır.³⁰⁹ Ancak Osmanlı devletinin XVII. yy'ın başlarından itibaren tarihindeki en büyük toprak kayıplarını yaşayarak Batı karşısında üstünlüğünü kaybetmeye başlamasından sonra söz konusu olan coğrafyalarda özellikle 1789 yılında Fransız İhtilali ile batılı devletlerin entrikaları neticesinde Milliyetçilik fikirlerini benimseyen Araplar, bağımsızlık elde etmek için büyük çaba sarf ettiler.

³⁰⁸ KURŞUN, Zekeriya, *Yol Ayrımında*, s. 19-20.

³⁰⁹ ZEİNE, N. Zeine, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev. Emrah Akbaş, İstanbul, Gelenek Yay. 2003, s. 20.

C. Osmanlı-Fransa İlişkileri ve Napolyon'un Mısır'ı İşgali (1798-1801)

Osmanlı devleti ile Fransa arasındaki ilk ilişkiler, I. Murat döneminde Osmanlı devletine karşı Doğu Roma'nın yardım talebinde bulunması üzerine, Savoys kontu Amedoi'nın 1368 yılında düzenlediği haçlı seferiyle birlikte gerçekleşmiştir. Osmanlı-Fransız güçleri daha sonra Niğbolu Savaşı'nda³¹⁰ tekrar karşı karşıya geldiler.³¹¹ Ancak Fransa Kralı I. Fransuva'nın Kanuni Sultan Süleyman'a müracaat etmesi ile birlikte başlayan iki devlet arasındaki dostane ilişkilerin XVI. yy'ın sonlarına kadar devam etmesinde iki devletin müşterek hasmı olan Habsburg Hanedanlığı'nın rolü büyük olmuştur. Öyle ki XVII. yy'da XIV. Lui'nin Osmanlı aleyhinde bazı hareketlerde bulunmasına rağmen ilişkiler bozulmadı.³¹²

Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar ikili ilişkiler de sürekli karşı karşıya gelen iki devletin birbirine yakınlaşmasını sağlayan diğer bir gelişme ise 1536 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından Fransa'ya kapitülasyonların verilmesidir. Kapitülasyonlar sayesinde siyasi ve ekonomik açıdan büyük ayrıcalıklar elde eden Fransa'nın batılı devletler içerisinde güçlü konuma gelmesi batılı devletleri, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde rahat bir ortam da ticari faaliyetlerde bulunabilmek için Fransa'nın siyasi bayrağı altına girmeye zorladı.

Aslında ikili ilişkilerin XVII. yy. başlarına kadar dostluk içerisinde ilerlemesinde Fransa'nın pasifliği karşısında veren tarafın sürekli Osmanlı Devleti olmasıdır. Bu durum Fransa'nın XVII. yy'ın başlarından itibaren Batı'ya karşı gerileme dönemine giren Osmanlı'ya karşı kudretinin artması ile değişti.³¹³

Osmanlı Devleti'nin 1683 yılında Haçlı İttifakı'na karşı II. Viyana Savaşı'nı kaybetmesi üzerine 1699 yılında imzaladığı Karlofça Antlaşması ve ilerleyen süreçte 1718 Pasarofça ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmaları ile Batılı devletlerin gözdesi olan Akdeniz bölgesi başta olmak üzere stratejik açıdan büyük öneme sahip olan bölgelerde tarihindeki en büyük toprak kayıplarını yaşaması, devletin mevcut sınırlarının batılı devletler için açık pazar haline dönüşmesini sağladı.

³¹⁰ Niğbolu Savaşı hakkında detaylı bilgi için bkz. ARMAĞANI, Nejat Göyünç, "Osmanlı-Fransa ve İngiltere İlişkileri Çerçevesinde Mısır Sorunu ve Osmanlı'nın Fransa'yı Boykotu", s. 329-331.

³¹¹ YORULMAZ, Şerife, "Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19. yüzyıl - 20. yüzyıl başları)" <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1267/14585.pdf> e.t. 25.03.2019. s. 697.

³¹² AKÇURA, Yusuf, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda)*, Ankara, TTK Yay 1988, III., s. 51.

³¹³ GÖYÜNÇ, "... Fransa'yı Boykotu", s. 336.

Sömürge arayışı içerisinde olan Fransa ise Osmanlı Devleti'nin içerisinde düştüğü durumdan istifade ederek Osmanlı'ya yardım etmek yerine kendi menfaati çerçevesinde Osmanlı'yı kendi aralarında paylaşmak isteyen ve çeşitli entrikalar içerisine giren batılı devletler ile Osmanlı'ya karşı yapılan ittifaklardan geri durmadı. Her ne kadar Fransa, Osmanlı'ya karşı bazı ittifak içerisine girmiş olsa da kapitülasyonlar sayesinde Osmanlı sınırları içerisinde elde ettiği ticari imtiyazları kaybetmemek için Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerin bozulmasına izin vermeyerek ikiyüzlülüğüne devam etti.

Fransa'yı bu stratejiyi uygulamaya sevk eden tek sebep, sıcak denizlerde sömürge kolonileri kurarak hâkimiyet sahalarını genişletmek isteyen İngiltere gibi devletlerin sömürge yarışı içerisine girmiş olmalarıdır. Mısır'ın rekabet sahasına dönüşmesi bu yarışın bir sonucudur.

Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı fethinden 1798 yılında General Napolyon'un fethine kadar ki geçen sürede Osmanlı idaresi altında olan Mısır'a baktığımız zaman Mısır'da yaşayan Memlukler, yönetime karşı isyan çıkartabilecek durumda olmadıkları için Bab-ı Ali'nin tabii tuttuğu vergileri ödemek zorunda kalarak uzun yıllar Osmanlı'nın boyunduruğu altında yaşamak zorunda kaldılar.

Ancak Osmanlı Devleti'nin XVII. yy'dan itibaren gerileme dönemine girmesi ile merkeze uzak eyaletleri ihmal etmesi bu tarihe kadar Arap coğrafyası içerisinde merkezi kontrolün en iyi yapıldığı Mısır başta olmak üzere diğer eyaletlerde yönetime karşı isyancı grupların örgütlenmesine zemin hazırladı. Öyle ki bu durum 1517 yılından beri Osmanlı idaresini kabul etmedikleri halde Osmanlı Devleti'nin boyunduruğu altında yaşayan Memlukler'i askeri feodal bir kast olarak Osmanlı'ya karşı harekete geçmesini sağladı. Bu durum Mısır'ın 1798 yılına kadar Osmanlı ve Memlukler tarafından yağmalanmasına yol açtı.³¹⁴

Stanford Shaw, Osmanlı Devleti'nin 1517-1798 yılları arasındaki Mısır üzerindeki hâkimiyetini üç safhaya ayırarak şu şekilde izah etmiştir. Birinci safhada Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki üstünlüğü, ikinci safhada Mısır'da güçler den-

³¹⁴ TİBİ, Bessam, *Arap Milliyetçiliği*, çev. Taşkın Temiz, İstanbul, Yöneliş Yay. 1998, s. 96.

gesinin eşit olması, üçüncü safhada ise Memlukler'in Osmanlı'ya karşı üstünlük kurup haraç vermeyi reddedecek kadar güç kazanmış olmalarıdır.³¹⁵

Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerinde hâkimiyet sahasını kaybetmeye başlaması özellikle Hindistan'a giden yollar üzerinde egemenlik kurmak isteyen İngiltere ve Fransa arasında yaşanan rekabetin şiddetlenmesine neden oldu. İki devlet arasında yaşanan bu rekabete baktığımız zaman Fransa'nın İngiltere'ye nazaran Akdeniz'i ele geçirmek için daha çok mücadele etmesinde Fransızların Doğu Akdeniz üzerindeki hâkimiyet projesinin Haçlı seferlerine kadar dayanmış olmasıdır.³¹⁶ Fransa'nın Mısır'ı fethetme fikri geçmiş dönemlerde gündeme gelmesine rağmen çeşitli sebeplerden dolayı gerçekleşmemiştir.

XVIII. yy'ın sonlarına gelindiği zaman Uzak Doğu'daki sömürgeleri sayesinde Akdeniz bölgesinde söz sahibi olmaya başlayan ve İngiltere'nin yükselişi karşısında oldukça rahatsız olan Fransa, İngiltere'nin bölgedeki gücünü kırıp hâkimiyet sahasını genişletmek için 1798 yılında Napolyon Bonapart önderliğinde Mısır seferini gerçekleştirdi.³¹⁷ Bu durum karşısında Osmanlı Devleti, Fransa'nın Mısır seferine İskenderiye'nin zaptı ile başladığı haberini teyit etmesine rağmen ivedi bir şekilde Fransa'ya karşı savaş ilan etmemesinde hem Fransa'ya karşı askeri hazırlık için zaman kazanarak Fransa'nın bir sonra ki hamlesini öğrenmek hem de bu girişim de özellikle Fransa'nın rekabet içinde olduğu devletler ile uygun ortamı sağlayarak ittifak içerisine girebilme düşüncesine sahip olmasıdır.³¹⁸

Osmanlı Devleti'nin bu hamlesine karşı Osmanlı'yı karşısına almak istemeyen Fransa ise, Mısır'a düzenlediği seferin gerekçesi olarak Sultan'a itaat etmeyip İngilizler'le işbirliği yapan Memluk beylerini hedef aldıklarını ve bu beyleri kontrol altına alarak Sultan'a biat etmelerini sağlamaya çalıştıklarını gösterdi.³¹⁹

³¹⁵ TİBİ, *Arap Milliyetçiliği*, s. 96.

³¹⁶ SOYYIĞİT, Osman Zeki, *XVIII. Asırda Fransızların Mısır'ı İşgali (Neden ve Sonuçlar)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1985, s. 16.

³¹⁷ ÇOLAK, Kamil, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 2008, S. II, s. 142.

³¹⁸ GÜMÜŞ ÖZDEMİR, Şenay, "Napolyon'un Mısır'ı İşgali Sırasında Osmanlı Topraklarındaki Fransızlar", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2013, S. 9, s. 255.

³¹⁹ SÜSLÜ, Azmi, "Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri, 1798-1807", *Belleten*, C. 47, Sayı. 185, 1983, s. 263.

Osmanlı Devleti, Fransa'nın Mısır seferi karşısında Fransa'ya karşı mukavemet gösterebilmek için Rusya ve İngiltere ile ittifak³²⁰ yapmak zorunda kaldı.³²¹ Aslında bu ittifak sadece Osmanlı Devleti için değil aksine Napolyon'un Mısır'a asker çıkartmasından sonra çıkarlarına ters düşen Rusya'nın ve İngiltere'nin de işine geldi. Bu ittifak'a İngiltere'nin girmesine neden olan sebep, Akdeniz'in hâkimiyeti için rekabet halinde olduğu Fransa'nın Akdeniz'de stratejik açıdan büyük öneme sahip Mısır'da hâkimiyet kurarak İngiltere'nin Uzak Doğu'daki sömürgeleri için tehdit oluşturmasıdır. Rusya açısından baktığımız zaman Karadeniz arasında sıkışan ve sıcak denizlere çıkışı olmayan bir devlet olduğu için Rus Çarı I. Petro'dan (1689-1725) itibaren dünya hâkimiyeti gereği büyük limanlara sahip olunması gerektiğini düşüncesine sahip olarak sıcak denizlere inme politikasını izlemiş olmasıdır.

Mısır, Yavuz Sultan Selim döneminden beri herhangi bir istilaya uğramadığı için Bab-ı Ali, bölgenin savunması için herhangi bir tedbir almadı. Bu sebeple, Mısır'da Kölemenler (Memlukler) ise halktan kendilerine katılanlar ile Fransa'ya karşı koymaya çalışmalarına rağmen Fransızların Piramitler adı verilen savaşı kazanarak Mısır'a girmelerine engel olamadılar.³²² Memlukler, Fransa'nın Mısır'ı işgali esnasında da pasif kalması Fransa'nın bölge hudutlarını rahat bir şekilde ele geçirmesini sağladı.

Napolyon, Mısır'ı ele geçirdikten sonra bölge halkına Mısır'a geliş nedeni olarak sadece Osmanlı ve Memlukler'in yönetimini ortadan kaldırmak için değil aynı zamanda İslam'ı yeniden canlandırmak için geldiğini söyleyerek bu topraklarda halkın da desteğini alarak kalıcı olmak istediğini bildirdi. Bu doğrultuda Napolyon, ilk bildirisini Besmele ve Kelime-i Tevhid ile başlayan Arapça bir broşür ile yaparak Mısır halkına hitaben şunları söylemiştir:

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla, La ilahe illallah”

Özgürlük ve eşitlik temellerine dayalı Fransız Cumhuriyeti adına, Fransız güçleri kumandanı Bonapart'ın tüm Mısır halkına duyurusudur. Uzun süredir iktidar da bulunanlar Fransız milletini tahkir etmekteydiler. Çeçenistan ve Gürcistan'dan gelen Memlukler tüm dünyanın bu en güzel bölgesini yok ediyorlardı. Ancak Kadir-i Mutlak ve evrenin efendisi olan Tanrı onların devletlerinin tahrip edilmesini zorunlu kılmıştır. Ben bu-

³²⁰ Antlaşmanın Mad. İçin bkz. Ahmed Cevdet Paşa (1309). *Tarih-i Cevdet*, C. 7, Tertib-i Cedid, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, s. 304-311,

³²¹ BAĞÇECİ, Yahya, “Osmanlı Belgelerine Göre Napolyon Bonapart'ın İmparator Unvanının Osmanlı Devleti Tarafından Tanınması Meselesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 29, s. 70.

³²² KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, TTK Yay. 2007, C. 5, Baskı 8, s. 27.

raya sırf sizin haklarınızı o zalimlerden kurtarmak için geldim. Ben her şeye gücü yeten Tanrı'ya ibadet ediyorum ve Peygamberi olan Muhammed'e ve kutsal Kur'an'a Memlûklerden daha çok saygı gösteriyorum. Onlara söyleyin ki Tanrı karşısında herkes eşittir.'³²³

Mısır'da modern bir Avrupa Edebiyatı kütüphanesi ve bilimsel bir laboratuvar kurmak isteyen Napolyon, Mısır'a gelirken beraberinde bilim adamları ve Roma'da ele geçirdiği Arap harflerine uygun bir matbaa ile gelerek Orta Doğu'yu modernleştirme yolunda ilk adımların atılmasını sağladı. Arap dünyasının modernleşmesi için akademiler, kütüphaneler, laboratuvarlar kurup kendisini Mısır Fatih'i olarak göstererek sömürge yolları üzerinde bulunan Mısır'da kalıcı olmak isteyen Napolyon'un hayalleri, çıkarlarına ters düşen İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı Devleti ile ittifak içerisine girmesi sebebi ile kısa vadeli oldu. Yaklaşık üç yıl kadar Mısır'da kaldıktan sonra Suriye üzerinde de egemenlik kurmak isteyen Napolyon'un önderliğinin de ilerleyen Fransa, Osmanlı'nın ve İngiltere'nin müdahalesi sonrası durduruldu.³²⁴ İttifak devletlerine karşı zor durumda kalan Fransa, 1800 yılında El Ariş antlaşmasını imzaladı. 1801 yılında İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin mukavemeti karşısında zor durumda kalan Fransa ordusu, Mısır'dan ayrılmak zorunda kaldı.

Sonuç olarak baktığımız zaman tarihçiler ve sosyal bilimciler 1798 yılı Mısır başta olmak üzere Ortadoğu coğrafyasının modernleşmeye başladığı dönem noktasında mutabıktırlar. Hans Henle'ye göre Napolyon, Mısır seferi ile doğu prensesini 1000 yıllık uykusundan uyandırmıştır.³²⁵ Napolyon'un Mısır'ı işgali doğu ile batı arasında kültürleşme hareketinin başlangıcı olarak modern Avrupa kültürünün Orta Doğu'ya sızmasına yol açmasıyla bu coğrafyalarda milliyetçilik hareketlerinin ilk sinyallerinin oluşmasına neden oldu. Her ne kadar Napolyon, Mısır'da yaklaşık üç yıl kalmış olsa da modernleşme süreci ile özellikle Fransa'nın ekolünde yetişen Arap aydınların desteğini alan bölge halkının Osmanlı'nın himayesinden çıkarak kendi ırklarına mensup olan insanlar tarafından yönetilmek istemelerini sağladı.

Batı ekolünde yetişen Arap aydınları ve misyonerler tarafından Arap toplumunda yayılma sahası bulan milliyetçilik fikirleri sayesinde Araplar da Osmanlı idaresine karşı harekete geçip bağımsız devlet kurma fikrinin ortaya çıkmasını da sağla-

³²³ TİBİ, *Arap Milliyetçiliği*, s. 99-100.

³²⁴ HOURANİ, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, İletişim Yay. 2010, s.315.

³²⁵ TİBİ, *Arap Milliyetçiliği*, s. 97-98.

di. Napolyon'un Mısır'dan ayrılması ile Mısır, yeniden Osmanlı topraklarına dâhil edilmesine rağmen Mısır'ın Osmanlı idaresinden ayrılma sürecini hızlandırmıştır.

D. Mehmet Ali Paşa Dönemi

1. Mehmet Ali Paşa'nın Vali Olma Süreci ve Mısır'ın Özerk Olması

Arap dünyasında önemli bir yere sahip olan Mehmet Ali Paşa, 1770 yılında Kavala'da doğdu. Ailesinin menşei hakkında kesin bir bilgi olmasa da tarihçiler tarafından Arnavut kökenli olduğu ifade edilmesine rağmen oğlu İbrahim Paşa tarafından kaleme alınan bir belgede ailesinin Konya'dan Kavala'ya göç eden bir Türk ailesi olduğu ifade edilmiştir.³²⁶ Kasaba bekçibaşısı olan babasının on yedi tane çocuğu arasında sadece Mehmet Ali Paşa yaşamıştır. Babasının vefatı üzerine Mısır mütesellimi³²⁷ amcası Tosun Ağa'nın himayesini giren ancak Osmanlı yönetiminin amcasını idam etmesi ile yalnız başına kalan Mehmet Ali Paşa, bu süre içerisinde çekmiş olduğu ıstıraplar ve acılar Osmanlı Devleti'ne karşı kin beslemesine neden oldu.³²⁸

Mehmet Ali Paşa, amcasının vefatından sonra Kavala'da ticaretle uğraşan Leon isimli Fransız tüccarın postacısı ve simsarı olarak çalışması Fransızlar'a olan eğilimin bu dönemden itibaren başlamasına etki etti.³²⁹ Mehmet Ali Paşa, 18 yaşına geldiği zaman askeri hizmete girip burada kendisini göstererek hızlı bir şekilde yükseldi.³³⁰ Napolyon'un Mısır seferi, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'a hâkim olması açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Napolyon, 1798 yılında Mısır'a sefer düzenledikten sonra Osmanlı'ya karşı üstünlük kuran Kölemenler'in hâkim gücünü kırdık-

³²⁶ KUTLUOĞLU, Muhammet Hanefi, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa", *TDVİA*, Ankara 2002, Cilt 25, s. 62.

³²⁷ MÜTESELLİM, "Sözlükte teslim edilen şeyi alan, kabul eden anlamındaki mütesellim kelimesi Osmanlılar 'da çeşitli idarî görevliler için kullanılmıştır. Beylerbeyinin veya sancak beyinin vekili olarak onların sefere gittiklerinde veya görev bölgelerine gitmedikleri zamanlarda yerlerine bakan, vergileri toplayan görevlileri ifade eder. Bazen bunlara voyvoda da denmiştir. XVI. yüzyılın sonlarından Tanzimat dönemine kadar varlığını sürdüren mütesellimlik, Osmanlı taşra idaresinde önemli gelişmelere yol açan bir kurum niteliği kazanmış, özellikle âyan denen mahallî güçlerin sivrilmesinde bir basamak oluşturmuştur. Mütesellim, sancağın devlet hazinesine ödemek zorunda olduğu para ile diğer gelirleri toplayıp zamanında göndermekle görevliydi ve beylerbeyi yahut sancak beyinin vekili durumunda bulunduğu için onların yetkilerine de sahipti." ÖZKAYA, Yücel, "Müteselim", *TDVİA*, İstanbul 2006, C. 32, s. 203.

³²⁸ ALTUNDAĞ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı(1831-1841)*, Ankara, TTK Yay. 1945, 1. Kısım, s. 21-22.

³²⁹ KEHA, Murathan, "Mehmed Ali Paşa İsyanı Sırasında Mısır'ın Siyasi Durumuyla İlgili Sultan Abdülmecid'e Sunulan Bir Layiha", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2016, C. 20, S. 4, s. 1416.

³³⁰ ALTUNDAĞ, Kavalalı Mehmet Ali, s. 22.

tan sonra Mısır’da yeni bir idare düzen kurma düşüncesi Mehmet Ali Paşa’nın vali olma sürecini hızlandırdı.

Fransızlar’ın Mısır’ı işgali sonrası Osmanlı Devleti tarafından Mısır’a gönderilen orduya Kavala hâkimi tarafından dâhil edilen ücretli askerler arasında yer alan Mehmet Ali Paşa’nın yapılan mücadelelerde iki ordu arasındaki farkları görmesi bir taraftan Avrupa’nın ilim ve tekniğine ilgi duymasına neden olurken diğer taraftan Osmanlı’ya olan bağlılığın da azalmasına yol açtı.³³¹

Mehmet Ali Paşa, Fransızlar’ın 1801 yılında Mısır’dan ayrılmasından sonra Mısır’da başıboş dolaşan Fransız askerlerini bir araya getirip onların komutanı olduktan sonra Mısır idaresini alabilmek için idarede yaşanan bozukluklardan istifade ederek Kölemenler’i Osmanlılar’a, Arnavutlar’ı ise Kölemenler’e karşı kışkırtarak ortaya çıkan kargaşa ortamını kendi lehine döndürüp halkın güvenini kazanarak Mısır üzerindeki hâkimiyetini tesis etmeye çalıştı.

Okuma yazma bilmediği halde kıvrak zekâsı sayesinde Mısır idaresi üzerinde hâkimiyetini tesis eden Mehmet Ali Paşa’nın entrikaları karşısında aciz kalan Mısır valisi Hüsrev Paşa’nın ülkeden kaçması üzerine Osmanlı yönetimi, Hicaz’ı ele geçiren Vahabiler’i etkisiz kılması şartı ile Mehmet Ali Paşa’yı 1805 yılında Mısır valisi olarak atadı.³³² “Paşa” unvanını alarak Mısır valisi olan Mehmet Ali Paşa, Mısır’da yaşanan problemlerin ortaya çıkmasına neden olan Kölemen beylerine karşı 1811 yılında harekete geçerek Kölemen beylerini tamamen ortadan kaldırdı. Mehmet Ali Paşa, Mısır’da düzeni sağladıktan sonra Fransa’dan uzmanlar getirterek modern bir yapıya dayalı ordu ve donanmanın kurulmasını sağlayarak Mısır’ın bölgede yeni bir güç olmasını sağladı.³³³

1805 yılında Mısır valisi olduktan sonra nüfusunu arttıran Mehmet Ali Paşa, Osmanlı yönetimine karşı ayaklanan Vahhabiler’e karşı harekete geçti. Vahhabiler, Osmanlı Devleti’ne tabi oldukları halde Riyad’ı başkent yaparak sınırlarını Medine ve Yemen’e kadar genişletmeleri Osmanlı Devleti’ni oldukça rahatsız etti. İçerisine düştüğü durumdan dolayı mevcut sınırlar dâhilinde gerçekleşen isyanları dahi bastırabilecek durumda olmayan Sultan II. Mahmud, Vahhabiler’in Hicaz adasında iler-

³³¹ EREN, ...*Mısır Meselesi*, s. 6.

³³² KOCAOĞLU, Mehmet, “Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı”, s. 197,198.

³³³ KIŞ, Salih, “Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın Anadolu Harekâtı ve Konya Muharebesi”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Dergisi*, Konya 2010, S. 23, s. 146.

lemesi karşısında zor durumda kalması üzerine önce Şam ve Bağdat paşalarından yardım istedi. Ancak beklediği desteği görememesi üzerine Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemek zorunda kaldı. Mısır Valisi olduktan sonra özellikle İslam âleminde nüfus elde etmek isteyen Mehmet Ali Paşa, bu durumdan istifade ederek II. Mahmut'un yardım talebine karşılık oğlu Tosun ve İbrahim Paşa'yı Vahhabiler'e karşı mücadele etmek için görevlendirdi.

Hicaz'a doğu hareket eden Tosun ve İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu, Necit Sultanı Abdullah'ı esir edip İstanbul'a gönderdiği gibi diğer Vahhabi liderlerini de derdest edip Mısır'a getirerek isyanın başarılı bir şekilde bastırılmasında muvaffak olmaları³³⁴ üzere Mehmet Ali Paşa'ya Cidde sancağı, Habeş Eyaleti ve Mekke Emirliği verildi.

Ancak Osmanlı yönetimine karşı başlatılan isyan hareketleri Hicaz bölgesi ile sınırlı kalmadı. Fransız İhtilali'nin sonucu olarak milliyetçilik hareketlerinin başta Balkan toprakları olmak üzere imparatorluk sınırları içerisinde yayılması karşısında Osmanlı devleti, ülkenin birçok yerinde bağımsızlık elde etmek isteyen halkın isyanına maruz kaldı. Bu isyanlardan birisi de 1821 yılında batılı devletlerin kışkırtması sonucu Mora'da ortaya çıkan Yunan İsyanı³³⁵'dir. Osmanlı ordusunun Vahhabi isyanında olduğu gibi Mora'da Yunanlılar tarafından başlatılan isyanın bastırılmasında bir sonuç elde edememesi üzerine II. Mahmud, Mehmet Ali Paşa'dan bir kez daha yardım istedi. Yardım talebini kabul eden Mehmet Ali Paşa'nın Hicaz bölgesinde olduğu gibi 1827 yılında Yunan isyanının bastırılmasında aynı başarıyı göstermesi ona Osmanlı'ya karşı nüfus elde etme imkânını sağladı.

Osmanlı Devleti'nin yönetime karşı çıkan isyanlarda sürekli Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemesi, Mehmet Ali Paşa'ya özgüven verdiği gibi Mısır'ı özerk bir statüye dönüştürmek için hazırlık yapmaya da sevk etti. Osmanlı'ya karşı nüfus elde ettiğini düşünen Mehmet Ali Paşa, artık Osmanlı yönetimi tarafından verilen emirleri ve görevleri çeşitli bahaneler üreterek yerine getirmemeye başladı.

³³⁴ BİLİNİR, Sedat, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın Şark Meselesindeki Yeri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kilis, 2012, s. 89.

³³⁵ Mora'da Yunan İsyanı hakkında detaylıca bkz. ÖZSÜER, Esra, "19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri", *Türkiyat Mecmuası Dergisi*, İstanbul 2016, C. 26, S. 2, s. 325-344.

1828 yılında Osmanlı-Rus savaşında yeni kurulan ordunun mağlubiyeti ve kendisinin tahriki ile meydana gelen Arnavutluk isyanını fırsat bilen ve hacca giden Anadolu halkını aleyhine isyana teşvik eden Mehmet Ali Paşa, tasavvurunu yavaş yavaş ortaya çıkartmaya başladı.³³⁶

Eyaleti dâhilinde yönetime karşı çıkartılan isyanların bastırılmasında aciz kalan Osmanlı Devleti'ne karşı hâkimiyet sahasını genişletmek isteyen Mehmet Ali Paşa, Suriye'nin de kendi idaresine verilmesi talebinde bulundu. Ancak Osmanlı yönetimi Mısır yerine Suriye yerine Girit Valiliği'ni vermeyi kabul etti. Bu gelişme üzerine 1831 yılında Suriye'ye taarruz eden İbrahim Paşa komutasında Mısır ordusu,³³⁷ 1832 yılında Suriye ve Akka'yı ele geçirdi. Bölgenin Mısır ordusu tarafından ele geçirilmesi, bölgede yaşayan halkın destek konusunda saf tutmalarına neden oldu. Osmanlı Devleti ile Mısır valisi arasında yaşanan savaşta Lübnan Emiri Beşir, İbrahim Paşa'ya destek verirken, bölgede yaşayan Dürziler³³⁸ ise Osmanlı Devleti'nin yanında saf tuttular.

Osmanlı ordusuna karşı büyük başarı elde İbrahim Paşa, Suriye ve Lübnan'ı hâkimiyeti altına alarak Kütahya önlerine kadar ilerledi. Osmanlı yönetimi, İbrahim Paşa'nın ilerlemesi karşısında Rusya'dan yardım istemek zorunda kaldı. Böylece Mehmet Ali Paşa meselesi uluslararası³³⁹ bir problem haline geldi. Mehmet Ali Paşa'nın Ortadoğu'da yükselişi karşısında çıkarlarının tehlikeye düşmesini istemeyen batılı devletler, statükonun Osmanlı Devleti lehine korunması gerektiğini ifade ettiler. Yapılan görüşmeler neticesinde iki taraf arasında 1833 yılında Kütahya Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Osmanlı Devleti, Girit, Suriye, Cidde ve Adana valiliklerini Mısır'a vermeyi kabul etti.³⁴⁰

³³⁶ UZUNÇARŞILI, Hakkı İsmail, "Sultan II. Mahmut'un Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya Göndermiş Olduğu Beyaz Üzerine Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, Ankara 1961, C. 25, S. 98, s. 249.

³³⁷ ALTUNDAĞ, Kavalalı Mehmet Ali, s. 28-29.

³³⁸ Dürziler hakkında detaylıca bkz. ŞENZEYBEK, Aytekin, "Başlangıçtan Günümüze Dürzilik", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.31, s. 176-215.

³³⁹ Mehmet Ali Paşa Meselesinin Uluslararası gündeme gelmesi hakkında detaylıca bkz. ÖZKOÇ, Özge, *İmparatorluk İktidarının Sınırında Osmanlı Mısırı: Mehmet Ali Paşa Döneminden Hidivliğe*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013, s. 116-129. Ayrıca bkz. ALTUNDAĞ, Şinasi, Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı(1831-1841), Ankara, TTK Yay. 1945, 1. Kısım, s. 65-159.

³⁴⁰ ŞEN, Sabahattin, *Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi*, İstanbul, Birey Yay. 2004, s. 23. 24.

2. Mehmet Ali Paşa Dönemi'nde Mısır'ın Modernleşme Süreci

Mısır valisi olduktan sonra modern sistem ile donatılan Mısır ordusu sayesinde Osmanlı yönetimine karşı çıkan isyanları bastırıp Mısır'ın hâkimiyet sahasını genişleterek Mısır'ın özerk bir statüye dönüşmesini sağlayan sistemin temellerinin atılmasını sağlaması üzerine “*Modern Mısır'ın Kurucusu*” olarak da kabul edilen Mehmet Ali Paşa'nın bu hizmetleri onun Mısır ve Ortadoğu tarihinin en önemli kişileri arasında kabul edilmesini sağlamıştır.

Mehmet Ali Paşa, Mısır'da modernleşme sürecine ilk olarak Mısır ordusu ile başlaması, Batı'ya karşı olan ilgisinin Mısır valisi olmadan önceki dönemlere kadar dayandığını göstermektedir. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da başlatılan ve Arap milliyetçiliğinin doğuşuna da doğrudan etki eden reform hareketlerini gerçekleştirmek istemesindeki amaç, Napolyon gibi Mısır'ı modern teçhizatla donatılmış ve eğitilmiş bir ordu ile Osmanlı Devleti'nden ayırarak kendi gücüne destek verecek modern bir devlet teşkilatı ve rasyonel bir iktisadi sisteme dayalı düzeni Mısır'a yerleştirmek istemesidir.³⁴¹

Benzer şekilde, bürokrasideki yenilikçi adımların eski rejimden farklı olarak dolaylı yönetimden doğrudan yönetime geçilmesini sağlaması, Mısır'ın modernleşmesindeki en önemli siyasal örgütlenmeyi sağlamıştır.³⁴² Mehmet Ali Paşa, bu hedefleri doğrultusunda Mısır'da askeri, siyasi, ekonomik, sosyal ve eğitim alanlarında reformlar yaptı.

3. Askeri Modernleşme Süreci Nizam-ı Cedid Ordusunun Kurulması

Fransa'nın Mısır'ı işgali sırasında Memluk askerlerinin yetersiz kalması üzerine modernleşme sürecini henüz tamamlayamayan Osmanlı ordusunun Fransızlar'a karşı İngilizler'den yardım istemesi, hedeflerine ulaşp iktidarını sağlamlaştırmak isteyen Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yı Avrupa tarzı modern bir ordu kurmaya sevk etti. Aslında Mısır ordusunun modernleşme süreci, III. Selim dönemine kadar dayanmaktadır.

³⁴¹ TİBİ, *Arap Milliyetçiliği*, s. 102.

³⁴² ÖZKOÇ, Özge, *İmparatorluk İktidarının Sınırında Osmanlı Mısır: Mehmet Ali Paşa Döneminden Hidivliğe*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013, s. 72.

III. Selim döneminde Fransa modeli örnek alınarak oluşturulması istenilen Mısır ordusunun modernleşme hareketi, Napolyon'un Mısır'ı terk etmesi üzerine selefi Vali Hüsrev Paşa tarafından Mısır'da kalan yirmi dört Fransız Subayın Memlukler ve Sudanlılar'ın oluşturduğu orduya alınmalarının sağlanması ile devam etti. Böylece Fransız subaylar tarafından eğitilen ve “*Nizam-ı Cedid*” adı verilen yeni bir ordunun kurulması sağlandı.

Mehmet Ali Paşa'da Mısır valisi olduktan sonra Selefî Hüsrev Paşa'nın sistemini devam ettirerek 1815 yılında Nizam-ı Cedid adı ile yeni bir askeri birlik oluşturulmasını sağladı.³⁴³ Bu süreçte ordunun gerekli insan kaynağını ise 1815 yılında Fransa'da çözümlerin yaşanması üzerine işsiz kalan generalleri orduya alıp hizmet etmelerini sağlayarak giderdi.³⁴⁴ Ancak Mehmet Ali Paşa, eğitimin Fransız subaylar tarafından verilmesinden dolayı hocalar ile öğrenciler arasında yaşanan dil sıkıntısında Fransız subayların Türkçe öğrenmek istememesi ve ders alan öğrencilerin Fransızca bilmemesi karşısında ordu içerisinde yaşanan problemleri çözüme kavuşturabilmek ve reformlara yeni bir yenilik getirebilmek için yurtdışına öğrenci gönderdi.³⁴⁵ Mehmet Ali Paşa'nın bu politikasındaki temel hedef, okullarda ve kurumlarda yabancılar yerine kendisine bağlı olan kişileri göreve getirerek iktidarını sağlamlaştırmak istemiş olmasıdır.

4. Eğitim Reformu ve Basın Yayın Hayatı'nın Gelişmesi

Yapılacak olan Reform hareketlerin başarılı bir şekilde gerçekleşebilmesini ancak eğitimli kişilerin vereceği desteği ile mümkün olabileceğini düşünen³⁴⁶ Mehmet Ali Paşa, bu hedef doğrultusunda batılı öğretim üyelerinin de desteğini alarak yeni okulların açılmasını sağladı. Mehmet Ali Paşa döneminde eğitim alanında yapılan reform hareketleri içerisinde en önemli olanı 1809 yılında Avrupa'ya öğrenci gönderilmesidir.³⁴⁷ İlk olarak İtalya gönderilen öğrenciler daha sonraları Fransa ve

³⁴³ ERGÜN, Mustafa, “Mehmet Ali Paşa Zamanında Mısır'da Eğitimin Batılılaşması”, *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Kırşehir 2015, C. 16, S.3, s. 279

³⁴⁴ KİREÇÇİ, Akif Mehmet, “Mehmet Ali Paşa Döneminde (1805–1848) Mısır'da Modernleşme Hareketleri”, *Türk Yurdu*, , Aralık 1999-Ocak 2000, C.19–20, S.148–149, s. 64.

³⁴⁵ KİREÇÇİ “Mehmet Ali...” s. 64.

³⁴⁶ ÖZKOÇ, ... *Döneminden Hıdivliğe*, s. 101.

³⁴⁷ LEWİS, *Tarihte Araplar*, s. 223.

İngiltere'ye gönderildi.³⁴⁸ Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin gönderildiği ülkeler ve eğitim³⁴⁹ gördüğü alanlara baktığımız zaman:

“1818’de gemi inşası, gemi idaresi ve tamiri için İngiltere’ye öğrenci gönderildi. 1826’da Fransa’ya geniş bir öğrenci grubu (44 kişi) gönderildi. Gidenler 1831’den itibaren dönmeye başladılar. Ancak dönüşte kişilerin bazıları “uzmanı” oldukları alanda değil, tamamen farklı alanlarda çalıştırıldılar. 1826-1836 arasında toplam 108 öğrenci gönderilmişti. Bunlardan tespit edilebilen 69’u sanayi, 14’ü denizcilik, 12’si tıbbi hizmetler, 8’i mühendislik, kimya, matematik vs., 2’si veteriner, 2’si idari hizmetler alanında idi. 1836’da Avrupa’ya 13 öğrenci, 1837- 1841 arasında ise 27 öğrenci gönderildi.”³⁵⁰

Mehmet Ali Paşa, bir taraftan Avrupa'ya öğrenci gönderirken diğer taraftan Mısır'da modern eğitim verecek okulların açılmasını sağlayarak eğitim sisteminde artık yabancılar yerine bu öğrencilerden istifade etmek istedi.³⁵¹ Batı ekolünde yetişerek Batı'da yer alan eserlerin Arapça ve Türkçe'ye tercüme edilmesini sağlayarak Mısır'a dönen öğrenciler, ideolojik fikirlerini Arap toplumuna yerleştirerek milliyetçilik tohumlarının atılmasını sağladılar. Nitekim Avrupa'ya gönderilen öğrenciler arasında yer alan Rifa'a Rafi el Tahtavi'nin Fransa'da eğitim gördüğü süre içerisinde Doğu ile Batı arasındaki kültürel harekette önemli rol oynaması, onun Mısır'da Arap milliyetçiliğinin doğuşuna etki eden Arap aydınları arasında yer almasını sağlamıştır.

Yine Arap milliyetçiliğinin doğuşuna etki eden diğer bir etken ise Kahire'de Batılı eserlerinin Arapça ve Türkçe'ye tercüme edilmesi için kurulan matbaalardır. Bu tarihe kadar Arap coğrafyasında yayımlanan dergilerin Fransızca, Ermenice ve Rumca çıkartılması Arap toplumunun Doğu ve Batı'da meydana gelen gelişmeler karşısında uzak kalmalarına neden oldu. Kurulan matbaalarda tercüme edilen eserler sayesinde batıyı daha yakından tanıma fırsatı bulan Arap toplumunun bir taraftan batıya olan ilgisinin artmasına neden olurken diğer taraftan Osmanlı'ya olan bağlılıklarının ise azalmasına neden oldu.

Napolyon'un Mısır'ı işgali sonrası yayımladığı gazeteler ile başlayan yayın hayatı, Mehmet Ali Paşa döneminde kurulan matbaalar sayesinde gelişerek devam etti. 1828 yılında Mehmet Ali Paşa tarafından Arapça ve Türkçe olarak çıkartılan

³⁴⁸ ÖZKOÇ, ... *Döneminden Hidivliğe*, s. 101.

³⁴⁹ Avrupa'ya eğitim için gönderilen öğrencilerin eğitim durumu hakkında detaylıca bkz. ŞİŞMAN, Adnan, “Osmanlı Öğrencilerinin Paris’te Tahsil Yaptıkları Mısır ve Ermeni Mektepleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Afyon 2003, C. 5, S. 2, s. 1-9.

³⁵⁰ ERGÜN, “Mehmet Ali Paşa...”, s. 280.

³⁵¹ KİREÇÇİ, “Mehmet Ali...”, s. 65.

“*Vekayi-i Mısri*” adlı gazetenin Osmanlı yönetimini tenkit etmesi, Mısır’ı Osmanlı yönetimi aleyhinde yayın yapan bir merkez haline dönüşmesine yol açtı.³⁵²

5. Tarım, Ticaret ve Sanayi Reformları

Toprağın denetimini kontrol altına alarak tarımsal üretimin artırılmasını sağlayan Mısır yönetimi, takip ettiği bu politika sayesinde vergileri daha düzenli bir şekilde toplayarak Mısır’ın modernleşme süreci boyunca ihtiyaç duyulan maddi desteği bu şekilde sağlamaya çalıştı. Ekilebilir toprak sahalarını arttırabilmek için sulama sistemini ıslah ve genişletmek isteyen Mehmet Ali Paşa, Nil taşkınlarının verdiği zararları önleyebilmek için Mahmudiye gibi sedler inşa ettirmiştir.³⁵³

Mehmet Ali Paşa, tarımsal üretimin yapılmadığı vakıf arazilerini ise zaruri ihtiyaçların karşılanması şartıyla devletleştirdikten sonra eşrafa, sivil ve askerî yüksek rütbeli görevlilere toprağı ekip biçmek şartı ile vergi vermekten muaf tutarak “*ib’adiyat*” adı altında büyük araziler tahsis ettirmiştir. Böylece Mısır’da boş olan arazilerin ekilip biçilmesini sağlayarak ekilebilir arazi³⁵⁴ sayısının iki misline çıkarılmasını sağladı.³⁵⁵

Tarım sektöründe başta pamuk, afyon, pirinç ve hububat olmak üzere ipekçilikte de büyük bir başarı sağlayan Mısır yönetimi, şeker kamışı, zeytin, keten ve kenevir ekimine de gerekli önemi vererek Mısır’da ziraatın gelişmesine katkıda bulundu.³⁵⁶

Tarım alanında yapılan reform hareketlerinin yanı sıra eyalet içerisinde yaşanan aksaklıkların giderilebilmesi için vergi sisteminde iltizam sistemine³⁵⁷ son verilmesi de Mısır ekonomisinin gelişmesinde katkı da bulunan diğer faktörlerden birisidir.³⁵⁸ Mehmet Ali Paşa, tımar sistemini değiştirerek merkeze uzak olan bölgelere

³⁵² BAYRAKTAR, Hilmi, “Orta Doğu Topraklarında Osmanlı İdaresi Aleyhine Yapılan Yerli ve Yabancı Basın Yayın Faaliyetleri ve Devlet Adamlarının Tutumu”, 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara 2007, S.2, s. 682.

³⁵³ KUTLUOĞLU, ...Ali Paşa, s. 65.

³⁵⁴ Kavalalı Dönemi Arazi mülkiyeti için bkz. ÖZKOÇ, Özge, *İmparatorluk İktidarının Sınırında Osmanlı Mısırı: Mehmet Ali Paşa Döneminden Hidivliğe*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013, s. 73-78.

³⁵⁵ KUTLUOĞLU, ...Ali Paşa, s. 65.

³⁵⁶ KEHA, Murat, “Mehmet Ali Paşa İsyanı Sırasında Mısır’ın Ekonomik Durumuyla İlgili Sultan Abdulmecid’e Sunulan Bir Layiha”, 2017, S.7, s. 100. <http://dergipark.gov.tr> e.t. (02.04.2019)

³⁵⁷ İltizam Sistemi için detaylıca bkz. BATMAZ, Eftal, “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, *AÜDTCF*, s. 39-50.

³⁵⁸ ÖZKOÇ, “... Döneminden Hidivliğe”, s. 73.

kendisine bağılı olan kişileri memur olarak atayarak vergilerin düzenli bir şekilde toplanmasını sağladı. Böylece kendisine karşı çıkması muhtemel isyanların önünü kesti.³⁵⁹

Mısır valisi olduktan sonra Mısır'ın modernleşme süreci boyunca reform hareketlerinde bulunan Mehmet Ali Paşa, tarım sektörünün yanı sıra Mısır sanayisinin gelişebilmesi için iplik, şeker, alkol ve bez fabrikalarını kurdurarak Mısır'da sanayileşme sürecini başlattı.³⁶⁰ Mısır'da ilk tekstil fabrikası 1816 yılında kurulmasına rağmen üretimdeki artış, 1820 yılında pamuğun değerinin artması ile gerçekleşebildi. Ancak Mısır pazarında İngiliz mallarının alıcı bulması, yerli mallara olan rağbetin azalmasına yol açtı. Mehmet Ali Paşa, bu durum karşısında Mısır pazarının ekonomik açıdan gelişmiş olan devletlerle rekabet edebilmesi için ithal edilen mallardan alınan vergi oranını yükselterek yerli mala olan rağbeti arttırmaya çalıştı. Mehmet Ali Paşa tarafından alınan bu önlemler sayesinde Mısır pazarı, ilerleyen yıllarda yerli mallarını Suriye, Sudan ve İç Anadolu'ya ihracat eden bir bölge haline geldi.³⁶¹

E. Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu

1. Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişim Süreci

Arap milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişim sürecinin temelini oluşturan Asabiyyet ve Kavmiye terimlerini baktığımız zaman Kavmiye kelimesi, aynı soy, dil, kültür ve tarihe sahip olan insanlar için kullanılan bir terim iken Asabiyyet ise:

“Câhiliye döneminde, aralarında baba tarafından kan bağı bulunan akrabanın oluşturduğu topluluğa “asabe”, bu topluluğun bütün fertlerini birbirine bağlayan ve herhangi bir dış tehlikeye karşı koymak veya saldırıda bulunmak söz konusu olduğunda bütün topluluk üyelerinin harekete geçmesini sağlayan birlik ve dayanışma ruhuna da “asabiyyet” denilmekteydi.”³⁶²

Aslında Arap toplumu içerisinde Kavim ve Asabiyyet kavramlarının ilk olarak XVIII. yy sonlarından itibaren ortaya çıktığını söylememiz mümkün değildir. Nitekim Hz. Ömer dönemiyle hız kazanan fetih hareketlerinde devletin mevcut sınırlarının genişlemesine müteakip Arap coğrafyası dâhilinde yaşamak zorunda kalan gayri Araplar, ırkçılıkları kanlarına kadar işleyen Araplar tarafından türlü türlü zulümler görerek toplum içerisinde soyutlanmaya çalışıldı. Özellikle bu ırkçılık, Arap dünya-

³⁵⁹ KİREÇÇİ, “Mehmet Ali...”, s. 66.

³⁶⁰ KEHA, “Mehmet Ali Paşa...” s. 100.

³⁶¹ ÖZKOÇ, “... Döneminden Hıdivliğe”, s. 79.

³⁶² ÇAĞRICI, Mustafa, “Asabiyye”, *TDVİA*, İstanbul 1991, C. 3, s. 453.

sında yaklaşık 97 sene hüküm süren Emeviler döneminde Ömer b. Abdulaziz dönemi dışında uygulanan Mevali politikasıyla büyük bir soykırıma dönüştü. Daha öncede değindiğimiz gibi Curcan katliamı Arapların Türklere karşı gerçekleştirdiği soykırımdan bir tanesidir. XIX. yy. Arap dünyasında yeniden ortaya çıkan Arapçılığın yy. öncesinde Arap toplumu tarafından benimsendiğini göstermektedir.

Arap milliyetçiliği için kullanılan terimlere baktığımız zaman:

“el-kavmiye el Arabiye (Arap Milliyetçiliği), el-Uruba (Arapçılık), el-Vahde el Arabiye (Arap Birliği), el-İttihad el-Arabiye (Arap birliği, ittihadı), el-iklimiye (Bölgecilik) ve el vataniye (Devlet vatanseverliği).”

terimleri kullanılmıştır. Bu terimler, liderlerin söylevlerinde, radyo ve gazetelerde, siyasal kitap ve broşürlerde yer alan Arapça metinlerin herhangi birinde kullanılmıştır. Bu terimler, bizlere Arap milliyetçiliğinin temelini din, dil ve kültürel olguların oluşturduğunu göstermektedir. Adid Davışa ise Arap milliyetçiliğini din, dil ve kültür çerçevesinde ele alarak Arap milliyetçiliğini şu şekilde tanımlamaktadır:

“Arapça konuşan insanları birbirine bağlayan dilsel, dinsel, tarihsel ve duygusal bağları aşan ve sınırları belli olan bir kara parçası üzerinde güçlü bir siyasal birlik kurma arzusu veya dile getirilmiş talebidir.”³⁶³

Arap milliyetçiliği, inanç ve felsefe gibi Marksizm üzerine dayalı komünizm ve İslam’dan esinlenmiş insan ilkeleri üzerine dayalı kültürel karakterdir.³⁶⁴

XIX. yy’dan itibaren Osmanlı topraklarında Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkmasına neden olan Arapların XIX. yy’a gelinceye kadar Osmanlı toplumu içindeki statüsüne baktığımız zaman 1516 ve 1517 tarihleri arasında meydana gelen Osmanlı-Memlûk savaşı sonrası başta Mısır olmak üzere Arap dünyasının büyük bir bölümünün Osmanlı hâkimiyetine girmesi, Türk-Arap ilişkilerinde yeni bir dönemin başlamasına neden oldu.³⁶⁵ Bu tarihten itibaren Araplar, İslam dinine olan bağlılıklarından dolayı Osmanlıyı kendilerine ait bir devlet olduğunu kabul ederek halifelliğine tabi oldular. Aslında Araplar’ın Osmanlı devletinin egemenliğini kabul etmeye sevk eden gerekçelere baktığımız zaman XV. yy’da Arap topraklarını tehdit eden tehlikelere karşı kendilerini sadece Osmanlı devletinin kurtaracağı yönündeki düşünceye sahip olmaları ve uzun çekişmeler neticesinde Arap memleketlerinin siyasi yönden

³⁶³ DAVİŞA, *Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa*, s.10- 11.

³⁶⁴ HALİL, Yasin, *“Arap İdeolojisi”*, Bağdat, Kültür ve Mimarlık Bakanlığı Yay. 1966, s. 87.

³⁶⁵ GÜNAY, Selçuk, “II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan’da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1995, C. 17, S.28. s. 85.

çözölmeye başlamasıdır.³⁶⁶ Osmanlı devleti, Arapları XVIII. yy'ın sonlarına kadar Batılı devletlerin sömürgelerine karşı koruduğı gibi Anadolu, Şam, Mısır ve Irak'ın Sünniliğini de korudu.³⁶⁷

İmparatorluk sınırları dâhilinde yaşayan topluluklar içerisinde nüfusu bakımından en büyüklerinden birisi olan Araplar, Türkler'le birlikte toplumun ana unsuru olarak kabul edilerek onlar için soylu ve seçkin millet anlamına gelen “*Millet-i Necibe*” ifadesi kullanıldı.³⁶⁸ Yine Osmanlı Devleti'nde I. Bayezid'den itibaren Hz. Peygamber'in soyundan gelen Şerif ve Seyyid³⁶⁹ diye sınıflandırılan Araplar'a çeşitli imtiyazların verilmesi Araplar'ın diğer toplumlara göre daha imtiyazlı bir statüye sahip olmalarını sağladı. Öyle ki XIII. yy'a kadar Anadolu'da kurulan Türk vilayetlerinde Arapça resmi dil olarak kabul edildi. Nitekim Türk ve Arap âlimler, iki milletin çıkarlarına hizmet eden eserler dahi yayınladılar.³⁷⁰

Ancak Osmanlı Devleti'nin, XVI. yy'dan itibaren Avrupalı devletler karşısında zayıflayıp stratejik açıdan önemli yere sahip olan mevcut topraklarını kaybetmeye başlaması, Coğrafi Keşifler ve Sanayi İnkılabı sonrası sömürge yarışı içerisine giren emperyalist devletlerin sömürgelerine giden yol üzerinde bulunan Akdeniz Bölgesi'nin açık pazar haline gelmesine neden oldu. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin yaklaşık 400 sene boyunca hüküm sürdüğü Kuzey Afrika, Mısır, Arap Yarımadası, Suriye ve Irak bölgeleri üzerindeki hâkimiyetinin sarsılmasına yol açtı.

Viyana kapısından Hazar Deniz'i kıyılarına, Basra Körfezi'nden Aden, Kızıl Deniz ve Afrika'ya kadar hemen hemen Atlantik Okyanusu'na kadar yayılarak bir zamanların büyük imparatorluğu olan Osmanlı Devleti, XIX. yy'a gelinceye kadar gerileme ve çöküş dönemine girerek Ortadoğu'daki hâkimiyet sahasını kaybetmeye başladı³⁷¹ Fransa Kralı Napolyon'un İngilizler'in Akdeniz üzerinde güç kazanmasına engel olup sömürge yollarına hâkim olmak istemesinin sonucu olarak 1798 yılında

³⁶⁶ HAJ, SHUKRİ AMİR, *Suretü'l Etrak Ledel Arab “Arapların Gözüyle Türkler” Kitabının Tercüme ve Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2019, s. 262.

³⁶⁷ HAJ, ...*Arapların Gözüyle Türkler Kitabının Tercüme ve Değerlendirilmesi*, s. 263.

³⁶⁸ ÖZTÜRK, Şeyma, *Suriye'de Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve II. Abdülhamid'in Suriye Politikası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s. 44.

³⁶⁹ Osmanlı İdaresinde Seyyid ve Şeriflik için detaylıca bkz. ÖZLÜ, Zeynel, “Osmanlı Devleti'nin Hz. Ali Ahfadı (Şerifler) İle İlgili Uygulamalarına Dair Bir Değerlendirme”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Ankara 2012, S. 61, s. 221-244.

³⁷⁰ HAJ, ...*Arapların Gözüyle Türkler Kitabının Tercüme ve Değerlendirilmesi*, s. 261.

³⁷¹ ZEİNE, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, s. 39.

Mısır üzerine sefer düzenleyip Mısır'ı ele geçirmesinde Osmanlı Devleti'nin içerisinde düşüğü bu durumlar etkili oldu.

Napolyon'un Mısır seferi sonrası Ortadoğu'da gerçekleştirmek istediğı reform hareketleri neticesinde milliyetçilik fikirlerinin başta Mısır olmak üzere Suriye ve Lübnan'da yayılmasına yol açması ona dünya tarihi açısından önemli bir yere sahip olmasını sağladı.³⁷² Her ne kadar Ortadoğu'da Arap milliyetçiliğinin ne zaman ortaya çıktığı hakkında tarihçiler ihtilaf halinde olsa da belirgin hal alması XIX. yy'ın başlarından itibaren. Çünkü XIX. yy'dan itibaren batı ekolünde yetişen Arap aydınları, cahiliye döneminden beri Arap edebiyatçıları tarafından yazılan eserlerde Türkler'e karşı beslenen düşmanlık ve suçlamalarla dolu ifadeleri ele alarak bu düşünceleri Arap toplumuna yerleştirmeye çalışmalarıyla milliyetçiliğın Arap toplumu içerisinde yerleştirilmesine öncülük ettiler.³⁷³

1789 Fransız İhtilali neticesinde Doğu ve Batı'yı etkisi altına alan ideolojik fikir hareketlerinin Ortadoğu'da ortaya çıkmasında tarihçiler çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Mesela George Antonius'a göre, Amerikan ve Fransız Protestan misyonerleri, Sylvia G. Haim'e göre, Vahabiler, C. Ernest Dawn ve Albert Hourani'ye, göre İslami modernleşmeyi savunan Müslüman entelektüeller ve Zeine N. Zeine'e göre Jön Türkler'in milliyetçilik anlayışlarından dolayı ortaya çıktı.³⁷⁴ Bazı Arap düşünürler ise Arap milliyetçiliğinin doğuşunu İslam kadar eski olduğunu iddia etse-ler de Bessam Tibi, Araplar arasında milliyetçilik oluşumlarının daha sonraki dönem-lerde ortaya çıktığını ve bu tezin savunulamaz olduğunu belirtmiştir.³⁷⁵

İlhan Arsel ise bu görüşlerin tam aksine “*Arap Milliyetçiliğı ve Türkler*” adlı kitabında Arap milliyetçiliğinin VII. yy'dan itibaren başladığını hatta Hz. Peygam-ber'e isnat edilen hadislerle dayanarak Hz. Peygamber'in dahi Arap milliyetçiliğini

³⁷² SOY, H. Bayram, “Arap Milliyetçiliğı: Ortaya Çıkışından 1918'e kadar”, bilig Ahmet Yesevi Üni-versitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, Ankara 2004, S. 30, s. 174,

³⁷³ ARSEL, İlhan, *Arap Milliyetçiliğı ve Türkler*, İstanbul, Kaynak Yay. 1999, 6, s. 175.

³⁷⁴ ÖZALKAN, Seda, “Tarihsel Perspektiften Arap Milliyetçiliğı”, *İnsamer*, Ocak 2018, s. 2.

³⁷⁵ TİBİ, *Arap Milliyetçiliğı*, s. 98. Bessam Tibi Arap Milliyetçiliğı adlı kitabında s. 90'da Arap Mil-liyetçiliğini ortaya çıkışında Avrupa'nın etkisi altında gerçekleştiğini ifade edip, yabancı etkilenmeler ancak etkilenmeye müsait şartların varlığını gösterir ifadesini kullanarak Milliyetçiliğinin Batı etkisi ile XIX. Yy 'da doğduğunu iddia etmiştir. XIX. yy Osmanlı Devleti'nin durumuna baktığımız zaman siyasi ve ekonomik açıdan Avrupa karşısında üstünlüğünü kaybeden bir devlet durumunda olup kendi valisini idare edecek bir duruma sahip değildi. Akdeniz'in stratejik açıdan büyük öneme sahip olan Mısır'ın Mehmet Ali Paşa'nın dönemi ile birlikte sosyal değişiklikler yaşaması, batı tesirinin daha çok görülmesinde etkili olması Milliyetçiliğı etkileyen nedenler arasında yer almaktadır.”

yaptığını ifade etmiştir. İlhan Arsel'in Hz. Peygamber'in de Arap milliyetçiliğini yaptığı iddiasını kuvvetlendirmeye çalıştığı hadislerin derlemesi şu şekildedir:

"Arapların en mükemmeli Kureyşlilerdir ve Kureyşlilerin en mükemmeli de Beni Haşim'dir.

"Arapları sevmek (ve saymak) şu üç nedenle şarttır; Çünkü ben bir Arabım; çünkü Kur'an Arapça inmiştir; çünkü cennet sakinleri Arapça konuşur."

"Arapları sevmek demek iman sahibi olmak demektir; onlardan nefret etmek demek, imansız kalmak demektir. Arapları seven beni seviyor demektir. Kim ki Arap'tan nefret eder, benden nefret ediyor demektir

"Arapları sevin ve onların yeryüzündeki varlığına destek olun, çünkü onların yaşamı ve varlığı, İslamiyet bakımından ıslık demektir; onların yok olması dernek İslam'ın karanlığa dalması demektir

"Araplara hakaret eden, Araplar hakkında kötü konuşan, Arapları aşağılatan kişi müşrik sayılır; zirâ Arapları küçültmek İslâm'ı küçültmek demektir.

"Türkler, küçük gözlü, basık burunlu, yayvan suratlı, yüzleri kalkan gibi."

*"İnsanlığın en mükemmel sınıfı Araplardır ya da Arapları sevmek demek iman sahibi (Müslüman) olmak demektir; Arapları seven, beni seviyor demektir."*³⁷⁶

Ancak Hz. Peygamber'e isnat edilen bu hadislerin kabul edilebilirliği mümkün değildir. *"Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik."*³⁷⁷ ayetine baktığımız zaman âlemlere rahmet olarak gönderilen bir Peygamber'in Arapçılığı ön planda tutarak başta Türkler olmak üzere diğer toplumlara karşı milliyetçilik yapması Hz. Peygamberin İslam davasına ters düşmektedir. Yine Kuran-ı Kerim'de geçen:

*"Ey insanlar! Biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık; sonra da birbirinizi tanıyıp kaynaşasınız ve aranızdaki münasebetleri bilersiniz diye sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Allah katında en şerefliiniz, Ondan en çok korkanızdır."*³⁷⁸

ayetinde Allah, insanları farklı ırk ve kabilelere ayırdığını ancak üstünlüğün takva ile olduğunu bildirdiği halde Hz. Peygamber'in Türkler'e karşı milliyetçilik yapmış olması yukarıda ifade ettiğimiz gibi İslam davasına ters düşmektedir.

Ancak İlhan Arsel'in Hz. Peygamber'e isnat ettiği hadisler her ne kadar Hz. Peygamber'in kişiliğine ve düşünce yapısına ters düşse de isnat ettiği bu hadisler cahiliye döneminden beri kavmiyetçiliği her daim ön planda tutan özellikle Emeviler

³⁷⁶ Detaylıca bkz. ARSEL, İlhan, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*, İstanbul, Kaynak Yay. 6. Baskı, 1999, s. 22-100.

³⁷⁷ Enbiya, 21/107.

³⁷⁸ Hucurat, 49/13.

döneminden beri Mevali'yi uygulayan Araplar'ın karakterestik yapısını yansıtmaktadır.

Arap milliyetçiliğin doğuşu hakkında çeşitli görüşler öne sürülse de 1798'de Napolyon'un Mısır seferi, Arap milliyetçiliğinin doğuşu açısından önemli bir yere sahip olmuştur. Mısır'da yaklaşık üç yıl kaldığı sürede Fransız çocuklarına yönelik eğitim veren iki okul açan Napolyon, ordunun yanında sefere katılan bilim adamları ile bir akademi tesis etti. Yine Mısır'da Arapça baskı yapan matbaaları hizmete sunarak siyasi propaganda yapmak sureti ile Fransızca yayın yapan iki gazete kurulmasına ve batı tarzı tiyatro gösterilerin düzenlenmesini sağladı.³⁷⁹

Arap milliyetçiliğinin doğuşuna etki eden bir diğer neden ise Napolyon'un Mısır'dan dan ayrılmasından sonra rakiplerini bertaraf ederek Mısır Valisi olan Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'ı Osmanlı dâhilinde ayırabilmek için iktidarını sağlamlaştırabileceği reform hareketlerini gerçekleştirmiş olmasıdır. Yine Mehmet Ali Paşa'dan itibaren milliyetçiliğin Ortadoğu sınırları içerisinde belirgin bir hale gelmesinde Suriye'deki Hristiyanlar'ın ve Avrupalı Devletlerin desteğini kazanabilmek için misyoner okullarının açılmasına destek verilmesi ve batılı devletlerin konsoloslarının Mısır topraklarında serbestçe faaliyet göstermelerine olanak tanımış olmasıdır.³⁸⁰

Yine Mehmet Ali Paşa döneminde Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin ülkelere döndükten sonra Batı ideolojisini ülkelerinde yaymaları, Mısır'da açılan Modern okullar ve bu okullar da yabancıların eğitim vermesi, matbaaların kurulması ile Batılı eserlerin Arapça ve Türkçeye tercüme edilmesi, misyonerler tarafından kurulan okulların faaliyetleri, Ortadoğu'da Arap Milliyetçiliğinin doğuşuna neden oldu.

2. Misyonerler Okulların Arap Milliyetçiliğinin Doğuşuna Etkisi

Ortodoks, Katolik ve Protestanlık olmak üzere üç ayrı mezhebe ayrılan Hristiyanlık dininin büyük çoğunluğunu oluşturan ve Katolikler'den 451 ve 1054 yılında tamamen ayrılan Ortodokslar, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Hristiyan azınlıkların tamamına yakını oluşturmuştur. Rumlar, Ermeniler ve Süryaniler Os-

³⁷⁹ AY, Halil Uğur, "Arap Birliğini Doğuran Temel İdeoloji Üzerine Bir Değerlendirme: Arap Milliyetçiliği", *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 2018, S.3, s. 36.

³⁸⁰ ÖZTÜRK, ...*Suriye Politikası*, s. 48.

manlı Devleti'nde yaşayan belli başlı Ortodoks azınlık gruplarıdır.³⁸¹ İmparatorluk sınırları içerisinde Ortodokslar'ın koruyuculuğunu Rusya, Katolikler'in koruyuculuğunu Fransa ve Avusturya üstlenirken Protestanlar'ın koruyuculuğunu ise İngiltere, Amerika ve Almanya üstlendi.

Osmanlı Devleti, cihan hâkimiyeti ülküsü gereği gerçekleştirdiği fetih hareketleri neticesinde ele geçirdiği topraklarda yaşayan azınlık gruplarına karşı özellikle dini açıdan hoşgörü politikasını uygulamış ve onlara çeşitli imtiyazlar verdi. Ancak Osmanlı Devleti'nin azınlık gruplarına göstermiş olduğu bu imtiyazlar, bölge halkının misyonierlerin de desteğini alarak yönetime karşı çeşitli entrikalar içerisine girmelerine imkân sağladı. Halkı, Osmanlı yönetimine karşı kıskırtarak onları isyana teşvik eden ve azınlık grupları içerisinde Hristiyanlık dinini yaymakla görevli oldukları halde ülkeleri adına casusluk faaliyetlerinde bulunan özellikle Ortadoğu'da XIX. yy'da Arap milliyetçiliğinin doğuşuna sebep olan misyon ve misyonierlere baktığımız zaman Misyon:

*"Latince missiödan gelip, sözlükte "görev ve yetki", misyonier ise "görevli olan kişi" anlamına gelmektedir. Hristiyanlığın ilk dönemlerinde Baba tarafından Oğul'un, Baba ve Oğul tarafından Rûhulkudüs'ün gönderilişine yönelik tanrısal iradeyi belirttiğinden teslis öğretisiyle ilgili olarak taşıdığı teolojik anlamın yanı sıra kilise tarafından resmen vaaz için görevlendirilmeyi ifade eden misyon terimi XVI. yüzyıldan itibaren Cizvitlerce daha özel bir anlamda kullanılmaya başlandı. XVI. yüzyılda Ignatius Loyola tarafından, Hristiyan milletlerin kolonilere kilise görevlileri göndermesini ifade eden misyon ve misyonierlik (missionary) sömürge bölgelerinin Hristiyanlaştırılması bağlamında kullanılmıştır."*³⁸²

Misyonierler ise bağlı oldukları kilise tarafından Hristiyanlık'ı yaymakla görevlendirilmiş eğitimli kimselerdir. İlk olarak Hristiyanlık'ı yaymak gayesi ile Pavlus tarafından başlayan ve Haçlı seferleri ile sistematik bir hale getirilen misyonierler,³⁸³ Havariler döneminden itibaren başlayıp XIX. yy'a kadar Hristiyan olmayanlara incili öğreterek onları dine kazandırmaya çalışan kimselerdir.³⁸⁴

"Misyonierlik tarihi ile uğraşanlar, bu faaliyetleri Havariler dönemi (MS.33-100), Kilise Kurucuları Dönemi (MS. 100-800), Ortaçağ Dönemi (800-1500), Reformasyon Dö-

³⁸¹ HARMAN, Ö. Faruk, AYDIN, Mehmet, MALKOÇ, M. Numan, ERDEM, Mustafa, ÖZ, Mustafa, GÜNDÜZ, Şinasi, HÖKELEKLİ, Hayati, DEMİRCİ, Kürşat, EROĞLU, Hikmet, AYDIN, Fuat, ADAM, Baki, YİTİK, İhsan, KÖSE, Ali, *Türkiye'de Misyonierlik Faaliyetleri*, İstanbul, Ensar Yay. 2004, s. 271.

³⁸² GÜNDÜZ, Şinasi, "Misyonierlik", *TDVİA*, İstanbul 2005, C. 30, s. 193.

³⁸³ BOLAT, Bengül, AYAZ, Ratip, "İngiliz Misyonierlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara 2017, S. 61, s.4.

³⁸⁴ CANYAŞ, Hüseyin, CANYAŞ, Orkunt, "Osmanlı'dan Günümüze Misyonierlerin Kültürel Alandaki Faaliyetleri", *Türklük Bilim Araştırmaları Dergisi*, 2012, S. 31, s. 56.

nemi (1500-1650), Reformasyon Sonrası Dönemi (1650-1793) olarak başlıca beş döneme ayırırlar ve Modern Misyonlar Dönemini de 1793 yılında Misyoner William Carey'in Hindistan'a ayak basmasıyla başlatırlar."³⁸⁵

Tarih boyunca emperyalist devletlerin uygulama araçlarından birisi olan misyonerler, görevlendirildikleri ülkelerde dini hizmetlerin yanı sıra kendi ülkeleri adına sosyal, siyasi ve ekonomik alanlarda nüfus elde etmeye çalışan dinsel bir grup oldular. Emperyalist devletlerin imparatorluk sınırları içerisinde misyonerlik faaliyetlerindeki amaçları şu şekildedir:

- 1) Türkler'in Hristiyanlaştırılması,
- 2) Rum-Ermeni ittifakının sağlanması,
- 3) Rum ve Ermeni arasındaki sapmaların düzeltilmesidir.³⁸⁶

Bu hedef doğrultusunda İngiltere parlamentosu tarafından misyonerlik faaliyetlerinin tüm dünyaya yayılabilmesi için 1649 yılında kurulan Londra merkezli misyoner cemiyetlerinin sayısı XIX. yy'da yedi bine ulaştı.³⁸⁷

XIX. yy'a geldiğimiz zaman Osmanlı Devleti'nin, Anadolu, boğazlar, Ortadoğu ve Akdeniz çevresi gibi dünyanın jeopolitik ve jeostratejik açıdan önemli bölgeleri hâkimiyeti altında bulundurması, söz konusu olan bölgelerde misyonerlerin yoğunlaşmasına neden oldu. Coğrafi Keşifler ve Sanayi İnkılabı sonrası Avrupa'da hız kazanan sömürge yarışı ile stratejik açıdan büyük öneme sahip olan bölgelere hâkim olmak isteyen İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletler, bu bölgelerde nüfus elde edebilmek için destekledikleri misyonerleri söz konusu olan bölgelere gönderdiler.³⁸⁸

Her ne kadar Batılı devletler, misyonerlik faaliyetlerine Osmanlı sınırları dâhilinde XIX. yy'dan itibaren yoğun bir şekilde başlamış olsalar da aslında ilk misyonerlik faaliyetlerine 1500 yılında Fransa ile başlayan dostluk ilişkileri çerçevesinde Katolik Cizvit Mezhebi'nin faaliyetlerine müsaade edilmesi ile başladılar. Kanuni Sultan Süleyman döneminde siyasi olarak Fransa'ya, dini olarak da Papa'ya bağlı

³⁸⁵ CANYAŞ, "Osmanlı'dan Günümüze...", s. 56.

³⁸⁶ GÜZEL, H. Celal, ÇİÇEK, Kemal, Koca, Salim, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. 2002, C. 4, s. 189-196.

³⁸⁷ GÜZEL, KOCA, *Türkler*, s. 190.

³⁸⁸ SEZER, Ayten, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1999, C. 16, s. 172.

olan Cizvitler, devletin birçok yerinde elde ettikleri imtiyazlar sayesinde teşkilatlanarak Fransa adına faaliyetlerini icra etme imkânı buldular. Cizvitler, faaliyetlerini ilk olarak İstanbul, Suriye, Filistin, Mısır, Irak, Kıbrıs ve Orta Yunanistan bölgelerinde gösterirken ilerleyen zamanlarda ise Suriye ve Lübnan bölgelerinde yoğunlaştılar.³⁸⁹

Filozof Roger Bacon (1210-1294) tarafından Papa'ya sunulan bir raporda misyonerlik faaliyetlerini yayarak Hristiyanlığın zaferini sağlayabilmek için üniversite öğrenimine Arapça dersi alınarak İslam dininin öğretilmesi gerektiğini istemesi yine Kanuni Sultan Süleyman'dan itibaren özellikle İslam dünyasında yoğunlaşan Cizvitler'in misyonerlik faaliyetleri, emperyalist devletlerin yüzyıllar boyu ilgi ve odak merkezi olarak İslam coğrafyasına yoğunlaştıklarını göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nde Katolikler'in yanı sıra misyonerlik faaliyetlerinde bulunan diğer mezhep ise Protestanlar'dır. İngiltere, Almanya ve Amerika'nın verdiği destek ile özellikle XIX. yy'da devletin mevcut sınırları içerisinde faaliyetlerini aktif bir şekilde yürüten Protestanlar, Arap milliyetçiliğinin doğuşuna doğrudan etki etmiştir. Osmanlı topraklarına ilk Protestan misyonerin, 1815 yılında Mısır'a gönderilen İngiliz Church of Missionary Society'e bağlı bir papaz olduğu kaydedilmiştir. Yine bu amaç doğrultusunda 1842 yılında Kudüs'te açılan Protestan kilisesine İngiltere, Almanya ve Amerika destekli gönderilen misyonerler, mensubu olduğu ülkeler adına casusluk faaliyetlerinde bulundular.³⁹⁰

Batılı devletlerin XIX. yy'dan itibaren Ortadoğu'da yoğunlaşmalarında Arap milliyetçiliğinin doğuşuna da etki eden askeri, siyasi ve kültürel alanlarda yapılan reform hareketlerinin yanı sıra ekonomik alanda hayata geçirilen reform hareketleri de bölgenin uluslararası rekabet sahasına dönüşmesine neden oldu.

Bu sebeple XIX. yy'dan itibaren siyasi ve ekonomik konumlarından dolayı ön plana çıkan Mısır, Suriye ve Lübnan'da misyonerlik faaliyetlerinde bulunan azınlık grupları, söz konusu olan bölgelerde aktif bir şekilde teşkilatlanmaya başladılar. XVIII. yy'ın sonlarına kadar Arap nüfusunun yoğun olduğu yerlerde sadece ticari faaliyetlerde bulunan Avrupalı devletlerin 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı ele geçirmesi ile bakış açıları tamamen değişmiş ve Arap dünyasını tamamen sömürge sahasına dönüştürmeye çalışmışlardır.

³⁸⁹ CANYAŞ, "Osmanlı'dan Günümüze...", s. 57.

³⁹⁰ SEZER, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e...", s. 173.

Ancak tüm bunlara rağmen XIX. yy'a gelene kadar uluslararası siyasette "Araplarla ya da Arap coğrafyası" ile ilgili bir mesele gündeme gelmemiştir. Öyle ki bölge insanı, Müslüman ve gayri müslim olarak ifade edilmiş ya da bölgesel aidiyet ifade edilerek "Suriyeli için Suriyeli, Mısır için Mısırlı, Yemen için Yemenli" ifadeleri kullanılmıştır.³⁹¹

1831 yılında Suriye ve Filistin'i hâkimiyeti altına alan Mehmet Ali Paşa, buraların yönetimini oğlu İbrahim Paşa'nın sorumluluğuna verdikten sonra bölgede yaşayan Hristiyanlar'a, Yahudiler'e, yabancı mukimlere ve ziyaretçilere uygulanan kısıtlamalarını kaldırıp yerine tımar imtiyazının vermesi ile faaliyetlerini uygun zeminde icra etme fırsatı yakalayan misyonerler, buralarda Arap milliyetçiliğinin siyasi zemini oluşturmaya başladılar.³⁹²

Yine İbrahim Paşa'nın, Suriye ve Mısır'da faaliyetlerini sürdüren Fransız Cizvit kilisesine, Amerikan Presbiteryan ve İngiliz Protestan kilisesine bağlı eğitim kurumlarına destek verip yenilerinin açılmasına müsaade etmesi, bölgede misyonerlerin faaliyetlerinin yoğunlaşmasını sağladı.³⁹³

Ortadoğu'da faaliyetlerine yoğunlaşan misyonerlerin yaptıkları çalışmalar neticesinde Arap milliyetçiliğinin ilk tohumları Mısır'da atılmasına rağmen milliyetçilik ilk olarak yerleşik hayata geçildiği günden beri coğrafik, stratejik ve dini açıdan son derece büyük öneme sahip olan ve tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan ve müstakil yerel hanedanlar tarafından yönetilen³⁹⁴ Suriye'de başladı.

"Asya Kıtası'nın batısında bulunan ve bir Ortadoğu ülkesi konumunda olan kuzeyden Türkiye, doğudan Irak (Mezopotamya), güneyden Ürdün, güneybatıdan Filistin ile İsrail, batıdan da Akdeniz ile çevrili olan Suriye'nin stratejik açıdan önemli bir yere sa-

³⁹¹ ARSLAN, Gökhan, *Türkiye-Suriye İlişkilerinde Kriz Dönemlerinin Değerlendirilmesi (1915-1998)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2018, s. 6.

³⁹² ÖZBEK, Gülşen, *Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu: İttihat Ve Terakki Döneminde Türk-Arap İlişkileri (1908-1916)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2010, s. 16

³⁹³ BODUR, H. Ezder, "Arap Milliyetçiliğinin Kaynakları Ve Doğuşu (I. Dünya Savaşı Kadar)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 1992, S.8, s. 239.

³⁹⁴ "Arap ülkeleri 16. yüzyıl başında Osmanlı imparatorluğunun bir parçası olmuştur. Bu bir sorunun tartışılmasını gerektirir, o da Arap ülkelerinin Osmanlı sistemine Balkanlara göre bir buçuk asırlık bir gecikmeyle girdiğidir. Gerçekten de Arap ülkelerinin büyük çoğunluğunda Osmanlı tımar sistemi Balkan ülkelerinde olduğu kadar yaygınlıkla uygulanmamış, mahalli otorite ilişkileri, eski hanedanlar ve gelenekler daha yoğun biçimde yaşama şansına sahip olmuştur. Klasik Osmanlı devrinde Arap ülkelerinin pratikte belirli bir otonemiye sahip olduğu açıktır." İNALCIK, Halil, GÖYÜNÇ, Nejat, LOWRY, Heath W. ORTAYLI, İlber, "Osmanlı Araştırmaları IV", İstanbul, 1994, Enderun Yay., s. 89.

hip olmasında kuzeyden güneye Türkiye ve petrolce zengin Arap yarımadası arasındaki bağlantıyı sağlaması ve doğudan batıya Irak ile Mısır arasındaki doğal koridorunu meydana getirmesidir."³⁹⁵

Arap milliyetçiliğinin ilk olarak Suriye’de doğmasında Suriye’nin coğrafik özelliklerinin yanı sıra bölgede yaşayan azınlık gruplarının sayısının Mısır’a göre daha fazla olmasıdır. Bu sebeple Batılı güçler, Arap dünyası ile ilk münasebetlerine azınlık gruplarının yoğun olarak yaşadığı Suriye ve Lübnan’da başlayarak milliyetçiliğinin ilk olarak dini açıdan Hristiyan Araplar içerisinde ortaya çıkmasını sağladılar. Yine Lübnan’da Batı tarzı eğitimlerin yaygınlaşması, Türk karşıtı propagandaların yapılması, Fransız Devrimi’nin siyasal idealleri, Arap dili ve edebiyatın ihyası, matba ve basın yayın hayatının gelişmesi, yurtdışı seyahatleri ve Birleşik Devletler’de yaşayan Lübnanlı gençlerin ülkelerine geri dönerek Batı’nın ideolojisinin Arap toplumuna yerleştirme çabaları, milliyetçilik hareketlerinin ilk olarak Hristiyan Araplar arasında doğmasına neden oldu.³⁹⁶

Nitekim Suriye ve Lübnan’da Arap milliyetçilik fikirlerinin daha geniş alanlara yayılabilmesi ve Arap dilinin yeniden canlandırılması için Beyrut’ta Amerikan kolejinde tercüman olarak görev yapan Butros el-Bustani, Amerikan Protestan merkezi doktorları Smith ve Fon’un istekleri üzerine “*el-Cinan*”, “*El-Cenne*” ve “*el-Cenine*” gazetelerine çıkardığı gibi Tevrat’ı da Arapçaya tercüme etti. Butros’un amacı Suriye ve Lübnan’ı birleştirerek müstakil bir Arap devleti kurmaktır.³⁹⁷

Suriye ve Lübnan’ın milliyetçilik hareketi olarak tercih edilmesindeki sebep XVI. yy’dan beri Hristiyan Marunîlerin yaşadığı, liman ve sahil şehri olması sebebi ile bedevi Araplar tarafından yağma edilmeyen bir bölge olması etkili olmuştur. Nitekim Lübnan, kültürel olarak ilk başta Roma’ya bağlı bir grup iken daha sonra bölgede Fransız misyonerlerin faaliyetleri ile Fransa’ya bağlandı.³⁹⁸

Aslında Fransızlar’ın Suriye ve Lübnan üzerinde yoğunlaşmaları 1740 yılında Sultan I. Mahmut tarafından Fransızlar’a tanınan kapitülasyonlardan sonra Fransa’nın Fransız bayrağı altında Osmanlı topraklarına giren Hristiyanlar’ın ve ziyaretçilerin hamisi olarak tanınması ile başladı. Avrupa’da sömürge yarışı sonrası Ortado-

³⁹⁵ ERCİYES, Erdem, *Ortadoğu Denkleminde Türkiye- Suriye İlişkileri*, İstanbul, Kültür-Sanat Yay. 2004, s. 16.

³⁹⁶ ZEINE, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, s. 44.

³⁹⁷ HAJ, *...Arapların Gözüyle Türkler Kitabının Tercüme ve Değerlendirilmesi*, s. 83-84.

³⁹⁸ TİBİ, *Arap Milliyetçiliği*, s. 126.

ğu'nun önemi artmaya başlayınca Osmanlı sınırları içerisinde büyük imtiyazlar elde eden Fransızlar'a karşı İngilizler de söz konusu olan bölgelerde nüfus elde edebilmek için iş adamları ve tacirlerden sonra misyonerleri göndererek bu bölgelerde yoğunlaşmaya çalıştılar.

XIX. yy'a gelindiği zaman Fransa'nın özellikle Suriye üzerinde etkinliğinin artmasından rahatsız olan İngiltere'nin 1815 yılında Osmanlı topraklarına Church of Missionary Society kuruluşuna bağlı olan rahipleri göndermesinden sonra İngilizler adına faaliyetlerde bulunan misyonerler, burada kaldıkları süre içerisinde hastaneler, yetimhaneler, okullar ve eczaneler açarak halka hizmet etmeye başladılar³⁹⁹ Yine İngiltere, Almanya ve Amerika tarafından 1842 yılında Kudüs'te açılan kiliseye gönderilen misyonerler, 1856 yılında Islahat Fermanı ile vicdan hürriyeti ile mezhep değiştirme kanunundan istifade ederek faaliyetlerini hız kazandırdılar.

XIX. yy'da Arap dünyasında misyonerler tarafından açılan bu okulların büyük bir kısmı, 1810 yılında Boston'da kurulan American Board olarak anılan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) isimli teşkilat tarafından açıldı.⁴⁰⁰ Boston'da kurulan bu teşkilatın amacı başlangıçta Amerika kıtasındaki Kızılderililer'i ve Katolikler'i Protestanlaştırmak iken ilerleyen yıllarda bütün dünyayı protestanlaştırmak hedefin de oldu.⁴⁰¹ 1820 yılında Levi Parsons ve Pliny Fisk adlı misyonerlerin Osmanlı topraklarına gönderilmesinin altında yatan neden budur.⁴⁰²

Amerikalı misyonerler tarafından kurulan bu okulların öğretmen ihtiyacının karşılanması için ise 1846 yılında Lübnan'da Abeih köyünde bir öğretmen okulu açıldı. Dr. Van Dyck tarafından öğretime açılan bu okulu yine 1847 yılında aynı yerde kızlar için açılan kız okulu takip etti. 1860 yılına gelindiği zaman Amerikalı misyonerlerin açtığı okul sayısı 33'e yükselirken öğrenci sayısı 1000'e ulaştı. Bu öğrencilerin 1/5'ni kızlar oluşturdu. Amerikalı Protestan misyonerler, bölgede açtıkları okulların yanı sıra 1834 yılında Malta'dan Beyrut'a Arap harflerinden oluşan matbaayı getirterek kurdukları Amerikan basımevinde ideolojik fikirlerini yayınlamaya

³⁹⁹ ÖZTÜRK, ...*Suriye Politikası*, s. 50.

⁴⁰⁰ SEZER, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e...", s. 173.

⁴⁰¹ IŞIK, Ramazan, "1820-1950 Yılları Arasında Suriye ve Lübnan'da Protestan Misyonerlerin Kadınlara Yönelik Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, C. 15, S. 2, s. 170.

⁴⁰² ÇAĞRI, Erhan, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries", *The Turkish Yearbook of International Relations (Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı)*, 2000, S. 30, 192-193.

başladılar.⁴⁰³ Amerikalı misyonerlerin bu faaliyetleri, İngiliz ve Ruslar tarafından desteklenen Churh Missionary Society ve London Society for Promoting Christianity Amongts the jews gibi cemiyetler tarafından desteklendi.⁴⁰⁴

Suriye ve Lübnan'a gönderilen misyonerler, bir taraftan milliyetçilik yolunda çalışmalarını sürdürürken diğer taraftan da diğer mezhepler ile rekabet içerisine girerek bölgede mezhepler arası çatışmaların yaşanmasına neden oldular. Öyle ki İngiliz destekli Protestanlar'ın faaliyetlerinden rahatsız olan Fransız destekli Katolikler, Protestanlar'ın çalışmalarına son verilmesi için Babıali'ye dahi şikâyet ettiler. Protestan kiliselerinin çalışmalarının Marunî toplumunun varlığına karşı bir tehdit olarak gören Katolik Marunî din adamları, meseleyi daha da ileriye taşıyarak Marunî mezhebine inanmayanların öldürülmelerinin caiz olduğunu dahi söylediler.⁴⁰⁵

Zor şartlarda faaliyetlerini icra eden Amerikalı misyonerler, İngilizlerin himayesine girerek çalışmalarını sürdürmeye çalıştılar. Kendisini Osmanlı topraklarındaki Protestanlar'ın hamisi olarak gören İngiltere ise oluşan kargaşa ortamından istifade ederek Ermeniler, Yahudiler ve Rumlar gibi Protestanlar'a da millet statüsü verilmesi talebinde bulundular. Diplomasi baskılara dayanamayan Babıali, 15 Kasım 1847 yılında Sultan Abdülmecit'in emri ile Protestanlar'a millet statüsü vermek zorunda kaldı.⁴⁰⁶ Resmi olarak millet statüsünü elde ettikten sonra Osmanlı topraklarında hızlı bir şekilde yayılan Protestanlar, özellikle Suriye ve Filistin bölgesinde yoğunlaşmalarından dolayı Protestan Hristiyanlar'ın sayısının artmasına da neden oldular. Protestanlık, özellikle şark Katolikleri (Melkit, Melkit, Ermeni katolik) ve Ermeni-Gregoryen cemaati arasında yayılmaya başladı. 1830'lerden sonra Suriye-Lübnan, Doğu Anadolu ve Yukarı Mezopotamyada açılan Protestan misyoner okulları sayesinde bölgede Protestanlık mezhebini kabul eden insan sayısında büyük artış sağlandı.⁴⁰⁷

Katolikler'e göre çalışmalarını daha aktif ve etkili bir şekilde yürüten Protestanlar, Beyrut, Suriye, Kudüs ve Halep'te olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu sınır-

⁴⁰³ ŞEN, Ortadoğu'da İdeolojik, s. 24.

⁴⁰⁴ SAMUR, Sebahattin, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Suriye'de Açılan Protestan Okulları Üzerine Bir İnceleme", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kayseri 1990, S. 7, s. 174.

⁴⁰⁵ IŞIK, "1820-1950 Yılları Arasında...", s. 170,171.

⁴⁰⁶ IŞIK, "1820-1950 Yılları Arasında...", s. 171.

⁴⁰⁷ ORTAYLI, İlber, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. 1981, s. 107.

ları içerisinde 1894 tarihine kadar 163 tanesi Arap topraklarında olmak üzere 392 tane okul açtı.⁴⁰⁸ Amerikalı misyonerler tarafından 1866 yılında kurulan ve Arap milliyetçiliğinin doğuşuna da neden olan Arap aydınların yetiştiği Beyrut Amerikan Koleji ile 1875 yılında Fransız Cizvitler tarafından kurulan Saint Joseph Üniversitesi'nde, Avrupa kültürünün yanı sıra Arap dili, tarihi ve kültürü hakkında dersler verilmiş ve bu okullarda eğitim gören Arap gençlerin milliyetçilik fikirlerini benimsemelerini sağlayarak Arap dili ve kültürünün yanı sıra Batı kültürüne sahip genç nesillerin yetiştirilmesine neden olmuşlardır.⁴⁰⁹

Tanzimat'ın ilan edilmesi ile birlikte statü bakımından geniş haklara sahip olan azınlık grupları, elde ettikleri statü sayesinde açtıkları bu okulları kendi hedefleri doğrultusunda eğitim veren kurumlara dönüştürdüler. Misyoner okulları, eğitim ilkesi olarak Arapların dil ve kültür yapısını ön plana çıkartıp Osmanlı hâkimiyeti öncesi ihtişamlı güçlerine bağlayarak Arap öğrenciler de milliyetçilik fikirlerinin oluşturarak onların Osmanlı yönetimine karşı nefret etmelerini sağladılar.

Misyonerlerin gözetiminde okullarda eğitimini tamamlayan Suriyeli Hristiyan entelektüel Arap aydınları, Mısır ve Suriye'de çıkarttıkları gazete ve dergilerde milliyetçilik fikirlerini Arap toplumu içerisine yerleştirmeye başladılar. Milliyetçilik faaliyetlerinin yoğunlaştığı dönemde Fransız ve İtalyan Cizvitler'in Suriye ve Lübnan'a bu bölgelerde yaşayan Marunî Papazların da Roma ve Paris'e gitmesi karşısında faaliyetlerini etkisiz kılmak isteyen Osmanlı devleti, uzun süre bölgede Arapça ve Türkçe kitap basılmasını yasakladı. İlk baskılar, Yakın Doğu'ya yerleşmiş olan Yahudi ve Hristiyanların yardımıyla İbrani, Grek ya da Süryanî alfabesinde oldu. Arapça kitaplar İtalya'da ve diğer Batı ülkelerinde basılıp Yakın Doğu'ya dağıtıldı.⁴¹⁰

Arap dünyasında misyonerler, XIX. yy'dan itibaren Batı'dan getirdikleri matbaalar vasıtası ile Batı'nın bazı önemli eserlerini Arapça 'ya tercüme ederek Arap dünyasında batı ekolünde yetişen yeni bir neslin oluşmasını sağladılar. Mesela Amerikalı misyonerlerin çalışmalarında kolaylık olması için İncil'i Arapça'ya tercüme ettirmeleri, Rus Ortodoksların Grek Ortodokslarının nüfusunu kırabilmek amacı ile Grek papazlara karşı alt kademelerde bulunan Arap görevlileri destekleyip Grekçenin

⁴⁰⁸ URFA, ...*Arap Milliyetçilikleri*, s. 79.

⁴⁰⁹ AY, "Arap Birliğini...", s. 37.

⁴¹⁰ LEWIS, *Tarihte Araplar*, s. 230.

yanı sıra Arapça kullanımına önem vermesi bu amaç doğrultusunda atılan adımlardan bazılarıdır.⁴¹¹ Amerikalı ve Rus misyonerlerin faaliyetleri, Arap Rönesans'ının gelişimine büyük katkı sağlarken Fransız Katolik misyonerler ise Protestanlara göre sömürgeci bir politika izlediler. Bu yüzden ilk Arap milliyetçileri, Fransız misyoner okullarından değil, faaliyetleri daha az sömürgeci amaçlar ihtiva eden Arap misyoner okullarından yetişti.⁴¹²

Son olarak İngiliz, Fransız ve Amerikalı misyonerlerin yanı sıra 1860 yılından itibaren Osmanlı topraklarına gelmeye başlayan Alman misyonerlerin faaliyetlerine bakacak olursak nüfus bakımından en kalabalık grubu oluşturmasına rağmen diğer misyonerlere göre Arap milliyetçiliğinin doğuşuna etki etmemişlerdir. Bölge halkını siyasi yönden kışkırtacak faaliyetleri olduğuna dair bir kanıt bulunmadığı gibi Osmanlı devleti ile azınlıklar konusunda paralel bir görüş ve davranış sergilemişlerdir. İngiliz ve Fransız misyonerler, Arap milliyetçiliğini halka benimsetmek gayesi ile Araplar'a milli bilinci sağlamak için Arap dilini ön plana çıkartmasına karşın Alman uzmanlar, Arap dili ve tarihini İslam kavramı üzerinde sunmaya çalıştılar. Halkın sempatisini kazanmak için tarım ve sosyal hizmetler de faaliyetlerde bulunan Alman misyonerler, Filistin topraklarında yaşayan halk ile iyi geçinerek bu bölgeye Alman Protestan, Katolik ve Yahudiler'in yerleşmesini sağladılar.⁴¹³

3. Selefî Arap Aydınlarının Arap Milliyetçiliğinin Doğuşuna Etkisi

Napolyon'un Mısır'ı işgalinden sonra Mısır'da başlayan modernleşme süreci, Mehmet Ali Paşa dönemi ile ivme kazandı. Mehmet Ali Paşa, Suriye ve Lübnan bölgelerini kendi topraklarına kattıktan sonra idaresine verdiği oğlu İbrahim Paşa döneminde özellikle eğitim alanında yapılan reform hareketleri ve azınlıklara verilen imtiyazlar neticesinde Suriye ve Lübnan bölgesinde eğitim kurumları açan misyonerler, kendi menfaatleri doğrultusunda eğitim gören öğrencilere Arap dili ve kültürünü anlatarak Arap milliyetçiliğinin doğuşunda aktif rol oynayan Batı'nın ideolojik fikirlerine sahip Arap aydınların yetişmelerini sağladılar.

Arap Rönesans'ı (Nahda) hareketi olarak bilinen ve Avrupa'nın siyasi, sosyal, askeri ve kültürel yapısının Arap dünyasına girmesi ile başlayan modernleşme süreci,

⁴¹¹ ÖZBEK, ...*Türk-Arap İlişkileri*, s. 18.

⁴¹² TİBİ, *Arap Milliyetçiliği*, s. 133.

⁴¹³ ORTAYLI, İkinci Abdülhamit Döneminde, s. 108-111.

Arap dili ve kültürü açısından dönüm noktası oldu. Nahda Hareketi sonrası batı ekolünde yetişen Rifâ'a Râfi'î et-Tahtâvî (1801-1873), Muhammed Abduh (1849-1905), Abdurrahman el Kevakibi (1854-1902) Nâsif el-Yâzîcî (1800-1871), Ahmed Faris El-Şidyakî (1805-1887) Butrus el Bustânî (1819-1883) gibi dönemin Arap aydınları, Arap dili ve kültürü ile ilgili konuları tartışarak Arap halkını ideolojik fikirleri ile etkilemeye çalıştılar.

a. Rifa'a Rafi Et-Tahtavi (1801-1873)

XIX. yy Arap edebiyatı ve düşünce tarihinin önde gelen isimlerinden olan ve ideolojik düşünceleri ile Araplar arasında milliyetçilik fikirlerinin yayılmasında önemli rol oynayan Rifa'a Rafi Et-Tahtavi, 1801 yılında Mısır'ın Tahta köyünde doğdu. Babasının soyu Muhammed el-Bâkır yoluyla Hz. Hüseyin'e, annesinin soyu Hazrec kabilesine dayanmaktadır.

Rafi El Tahtavi 'nin fikirlerinin gelişmesinde hocası Şeyh Hasan el Attar'ın rolü oldukça büyük oldu. Mehmet Ali Paşa'nın yönetimi altındaki Mısır'da onun izni olmaksızın elde edilemeyecek bir görev olan El-Ezher rektörlüğüne kadar getirilen⁴¹⁴ Şeyh Attar, Napolyon'un Mısır'ı işgali esnasında Napolyon'a karşı yapılan ayaklanmada onun ateşli destekçisi olduğu için kendilerine ödül verilen ulema sınıfı içerisinde yer aldı. Mısır'ı işgali sırasında kurduğu "*Institut d'Egypte*" de Batı'nın teknik ve bilim alanında sağlamış olduğu ilerlemeye tanık olan Şeyh Attar, Tahtavi'nin de Batı'nın ilmi ve fikirleri ile tanışmasına yardımcı oldu.

Rafi El Tahtavi, 1817 yılında babasının vefatından sonra hocası Attar'ın Mısır'ın rektörü olması ile Ezher üniversitesine girmiş ve burada tarih, coğrafya, hadis, mantık, belâgat ve aruz ilimlerinde tahsil görmüştür.

1826'da yılında Mehmet Ali Paşa tarafından kırk kişilik öğrenci grubunun başında imam ve vekilharç sıfatıyla Paris'e gönderilen ve burada Fransızca öğrenen Rafi El Tahtavi, mütercimlik eğitimi de aldı. Felsefeden mineraloji, matematik ve mitolojiye kadar çeşitli alanlardaki eserleri okuyan Rafi El Tahtavi, özellikle Voltai-

⁴¹⁴ TİBİ, *Arap Milliyetçiliği*, s. 106.

re, Rousseau, Montesquieu ve Racine'in eserlerinden etkilenecek bunların bazılarının Arapça'ya tercüme edilmesini sağladı.⁴¹⁵

Mısır'a döndükten sonra 1834 yılında Paris izlenimlerini anlattığı "*Tahlisu'l-İbrîz fî Telhîs-i Bâriz*" (Paris İzlenimlerinden Saf Altının Çıkarılması) adlı eseri, modern Fransız toplumunun görgü ve adetlerine dair ilginç ve gerçekçi gözlemler içermesi bakımından büyük önem taşımıştır. Türkler ve Araplar arasından popüler olan ve 1840 yılında Türkçe'ye tercüme edilen eser, 1848 yılında Arapça nüsha olarak yeniden yayımlandı.⁴¹⁶ Rafi El Tahtavi, bu eserinde Arap dünyasının Avrupa'ya göre geri kalmasındaki en büyük sebep olarak Avrupa ülkelerinin çok yüksek bir seviyeye gelmelerinde matematik, pozitif bilimler ve metafizik gibi tüm alanlarda çok ileri düzeyde olduklarını bu sebeple Doğu Arap dünyasının da Avrupa toplumu gibi pozitif bilimlerde modernleşmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Yine Rafi El Tahtavi, bu eserinde Fransa'nın kültürü, düzeni, giyim tarzı ve modern hayatını anlattığı için kitabın memurlar tarafından okutulmasını zorunlu tuttu.⁴¹⁷

Paris'te bulunduğu süre içerisinde Fransız yazarların eserleri ve Fransız aydınlanmasının yarattığı düşünce sistemi, onun üzerinde ve onun vasıtasıyla Mısırlılar'ın zihninde kalıcı bir iz bıraktı. Böylece o, Modern Arap Rönesans'ının baş mimarlarından biri ve Mısır uyanışının sembolü olarak kendisinden sonra gelen neslinde önde gelen entelektüel şahsiyeti oldu.⁴¹⁸

Bir insanın doğduğu yeri ya da vatanını sevmesi Müslümanlar arasında tesis edilmiş büyük bir erdemdir. Rafi El Tahtavi ve dönemin Arap aydınları, milliyetçiliği sadece yaşamış oldukları topraklar ile değil aksine çağdaş bir hareket olarak nitelendirdiler. Fransa'dan döndükten sonra yayımladığı eserlerde sık sık ulus ve vatan sevgisinden bahseden Rafi El Tahtavi, Araplar'ın yaşamış oldukları vatana bağlı olmaları gerektiğini vurgu yaptı. Ancak Rafi El Tahtavi, vatan sevgisinden bahsederken Araplar'ın yaşadığı bütün bölgeleri değil, sadece Mısır'ı kastetmiştir.⁴¹⁹ Yine yazmış olduğu eserlerinde ve konuşmalarında Araplar'ın İslam tarihinde oynadıkları role ve

⁴¹⁵ GÖRGÜN, Hilal, "Rifa'a et-Tahtavi", *TDVİA*, İstanbul 2008, C. 35, s. 95.

⁴¹⁶ SOY, "Arap Milliyetçiliği", s. 176.

⁴¹⁷ TİBİ, Arap Milliyetçiliği, s. 106-107.

⁴¹⁸ CAN, Betül, "Rifa'a Râfi' et-Tahtâvî ve Gerard de Nerval'in Doğu-Batı İzlenimleri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Konya 2018, S.39, s.

⁴¹⁹ DAWN, C. Ernest, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, Çev. Bahattin Aydın, Taşkın Temiz, İstanbul, Yöneliş Yay., 1998, s. 137.

vatan sevgisine dikkat çekerken vatanseverlikte Arap toplumunu değil sadece Mısır halkına kastettiğini dile getirdiği gibi antik Mısır'ın zenginliğini kaybetmesinde önce Memlukler'in daha sonra Osmanlılar ve Çerkezler gibi yabancı idarecilerin neden olduğunu ileri sürdü.⁴²⁰

Rafi El Tahtavi, toplum, yönetim ve vatan konusundaki düşüncelerini ne Mısır'ın ne Fransızlar'ın ne de İslam'ın eski kültür, gelenek ve öğretilerinden almıştır. Onun fikir yapısını İslami esaslar oluşturmuştur. Öyle ki Arap toplumuna ideolojik görüşlerini anlatırken yenilikçi düşüncelerinde İslam karşıtı olarak görünmemek için Kur'an'dan bir ayet, peygamber veya sahabenin sözlerini delil göstererek kanıtlamaya çalışmıştır. Fransa'dan döndükten sonra yazdığı “*Tahlis al- İbriz*” adlı eserinde geçen “*Benim yüce Allah'a duam, bu kitabın bütün Müslümanları gafletten kurtarmasıdır.*”⁴²¹ ifadesi ile dine karşı olmadığını göstermeye çalışmıştır.

Rafi El Tahtavi, Fransa'dan döndükten sonra ulus ve vatan sevgisi gibi kavramları işlemeye başlamasıyla Ortadoğu'da büyük yankı uyandıracak milliyetçilik akımının temelini oluşturan “*hubbü'l vatan*” yani “*vatan sevgisi*” düşüncesinin yerleştirilmesini sağladı.⁴²²

Rafi El Tahtavi ve çağdaşları basit taklitçiler olmaktan ziyade, Avrupa'daki milliyetçilik fikirlerinin Osmanlı toplumuna aktarılamayacağını bilen insanlardır. Tahtavi “*Mısır Vatanseverliğinden*” bahsederken Osmanlı ıslahatçıları “*Osmanlı Vatanseverliğinden*” bahsetmişlerdir. Dönemin entelektüel aydınları, Batı tarzı eğitim almalarına rağmen Avrupalı milliyet fikirlerine derinlemesine bilmediler. Çünkü Rafi El Tahtavi ve Osmanlı tanzimatçıları geleneksel Osmanlı kültürü ile yetiştikleri için İslam hanedan devletini sorgulamasız benimsediler. Bu yüzden kendi ülkelerinde vatanseverlikle ilgilenip kendi ülkelerinde bunu uygulamanın yollarını aradılar.⁴²³

⁴²⁰ SOY, “Arap Milliyetçiliği”, s. 177.

⁴²¹ AKÇAY, Cihaner, *Rifâ'a Râfi' al-Tahtâvî (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992, s. 78-79.

⁴²² BİLGİNOĞLU, Ali, “Ortadoğu'da Bir Öncü: Modernitenin Mısır'a İlk Taşıyıcısı Rifâ'a Rafi el-Tahtavî (1801-1873)”, *History Studies International Journal Of History Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010, s. 38.

⁴²³ KILINÇKAYA, Osmanlı Yönetimindeki, s. 43-44.

b. Cemalettin Afgani (1838-1897)

Arap milliyetçiliğinin temelini Mısır'da atan selefi akımın kurucusu olan ve XIX. yy Arap dünyasının fikir ve düşünce hayatında yer edinen Cemalettin Afgani, kaynakların görüş birliğine göre 1838 yılında Hamedan civarında Esadabad'da doğduğu bu yüzden İranlı ve Şii olduğu ileri sürülmüştür. Bunun yanı sıra Afganistan'da Kabil civarında bulunan Kuner kasabasının Esadabad köyünde doğduğu iddiası da vardır.⁴²⁴

Necef ve Kerbela'da İslam geleneğine uygun bir eğitim gören Afgani, Avrupa kültürü ile ilk defa Hindistan'da tanıştı. 1871 yılında Mısır'a giden Afgani, burada ilahiyat, tasavvuf ve felsefe dersleri dışında öğrencilerini Batı'nın sömürge faaliyetleri karşısında uyararak emperyalistlere karşı Müslümanlar'ın birlik ve beraberlik oluşturması gerektiğini dile getirdi.⁴²⁵

Cemalettin Afgani, ideolojik düşüncelerinde Müslümanlar'ın serbest ve gelişmeye müsait milletler haline getirilmesi gerektiğini ileri sürerek Müslümanlar'ın ilk dönem İslam tarihinde olduğu gibi İslam âlemini yabancıların elinden kurtararak tek bir halife etrafında toplanılması gerektiğini savundu.⁴²⁶

Cemalettin Afgani'nin ideolojik düşünce yapısı iki temel unsurdan meydana gelmiştir.

1) İslam'ı uyandırmak, devletin kalkınması için ıslahat yapmak ve emperyalizme karşı Müslümanlar'a medeniyet yolunu göstermek,

2) İslam âlemine sömürmek isteyen Batılı devletlerin siyasi ve iktisadi nüfusunun çıkması.⁴²⁷

Ancak Alaeddin Yalçinkaya, Cemalettin Afgani'nin ideolojik fikirlerinde İslamiyet'i ve Müslümanları ön planda tutmasına rağmen İslam ülkelerinde bulunduğu dönemlerde yakın çevresindeki arkadaşlarının çoğunun gayrimüslim olduğunu, Mısır'da kurduğu cemiyetler ve çıkardığı İslami ağırlıklı gazetelerin yazarları ve yöne-

⁴²⁴ KARAMAN, Hayrettin, "Cemaleddin Afgani", *TDVİA*, İstanbul 1994, C. 10, s. 456.

⁴²⁵ DOĞAN, Meltem, ...*Arap Milliyetçiliği*, s. 28-29.

⁴²⁶ SOY, "Arap Milliyetçiliği", s. 181.

⁴²⁷ ALPEREN, Abdullah, "Cemâluddîn Afgânî'nin İslam Birliği İle İlgili Görüşlerinin Günümüz Müslüman Dünyasındaki Parçalanmışlık Sorunsalı Açısından Değerlendirilmesi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Tokat 2015, C. 7, S. 7, s. 82.

ticilerin çoğunun Yahudi ve Ermeniler'den oluştuğunu daha da ilginç olanı Beyrut'ta ve Avrupa'da bulunduğu yıllarda gayrimüslim dostları ile beraber İslam'ın yasakladığı içkiler ve etleri yediğini, İslam ölçülerine uymayan kadınlar ile münasebetlerinin olduğunu ve bu yüzden Müslüman dahi olmadığını ileri sürerek Cemalettin Afgani ile ilgili bütün kaynakların onun Mısır ve Avrupa'da mason locaları ile yakın olduğunu hatta Mısır'da bazı mason locaların kurucusu olduğunu söylemektedir.⁴²⁸

Yine Alaeddin Yalçinkaya, Cemalettin Afgani'nin Arap milliyetçiliği hakkındaki görüşlerinde, İslam dünyasını oluşturan her milletin kendi değerlerine sahip çıkıp her şeyin üstünde tutmaları gerektiğini ve milliyetçilik fikirlerinde Türkler'e karşı düşmanlık besleyerek Türkler'in Araplaşması gerektiğini iddiasını şu sözleri ile ispatlamaya çalışmıştır.

“Eğer Türkler Araplaşsaydı, iki millet arasından milliyetçilik çılgınlıkları kalksaydı, iki millet arasındaki Türklük-Araplık nefret ve bölünmeleri kalksaydı, ikisi de Arap milleti haline gelseydi ve bunlar Arapçanın bütün anlamlarını, İslam dinindeki adaleti, fazilet sahibi Arapların üstün ahlak, kerem ve adaletlerini içine alsaydı, İslam'ın er-Reşid çağını iade etmek kolay olurdu.” Yine Afgani bu konu da şöyle devam eder “Türklerin kendileri insaf etselerdi, büyük azimle Araplaşarak bütün mülkün başına geçselerdi, halkı adaletle idare eden Reşid'in yolunda yürüselerdi, en azından Hulefâ-i Raşidin demeyelim ama Me'mûn kadar olsalardı, yeryüzünde onlar kadar zengin devlet olmayacaktı.”⁴²⁹

Ancak Cemalettin Afgani'nin şefliğini yaptığı öğrencisi Muhammed Abduh ile Müslümanlar'ı tehdit eden tehlikeler karşısında onları bilgilendirmek ve bu tehlikeler karşısında onlara rehberlik edebilmesi amacı ile çıkarttıkları “El-Urvetu'l Vuska” adlı gazetede İslam âlemi ve Batı hakkındaki görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Doğuluların, Batılıları gerçek şekilde görmeyip bir takım vehimlere sahip olmaları onların düşmanları olan Batılılara teslimiyetlerine yol açmıştır. Doğuluların bir bölümü istemeyerek teslim olmalarına rağmen bir bölümü de münafıklık yaparak batılılara yanaşmaktadırlar. Birliğe düşkünlük, zati egemenliklere sahip çıkmak ve İslam topraklarını korumak tüm İslam halklarının benliklerinde yer etmiş temel özelliklerdir.”⁴³⁰

⁴²⁸ YALÇINKAYA, Alaeddin, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasal Hayatı Üzerindeki Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990, s. 21-23.

⁴²⁹ YALÇINKAYA, ...*Türk Siyasal Hayatı Üzerindeki Etkileri*, s. 32.

⁴³⁰ Cemalettin Afgani, *El-Urvetu'l Vuska* 1883, http://urvetulvuska.net/el-urvetul-vuska-islami-basinin-dogusu_d91772.html, e.t (17.04.2019)

Yine Afgani “*El-Urvetu’l Vuska*” da Türklerle ilgili şu ifadeleri kullanmıştır. “Eğer Osmanlı Arapçayı devletin resmi dili haline getirseydi, Türklerle Araplar arasındaki mesafe ortadan kalkar ve böylece Müslümanlar veya Osmanlı gerilemezdi.”⁴³¹

Yalçinkaya, Cemaleddin Afgani’yi Türk düşmanı olarak göstermeye çalışmasına rağmen yayımladığı gazete, dergiler, söyleyişler ve Türk entelektüel aydınların Cemaleddin Afgani hakkındaki olumlu görüşleri Yalçinkaya’nın bu iddialarının yersiz olduğunu göstermektedir. Nitekim Türkçülük ideolojisinin önde gelen isimlerinden olan Yusuf Akçura, Afgani hakkında şu ifadeleri kullanmıştır.

*“Uyuklayan İslam âlemini uyandırıp, harekete geçirmek, İslam kavimlerine milli şuur vererek hayat haklarını anlatmak gayesi ile yıllardan beri Doğu ve Batı’da dolaşan bu yenilik ve inkılap taraftarı Şeyh, Sultan Abdülhamid’in şüphe ve korkusunu, şair Mehmet Emin’in sevgi ve saygısını çekmiştir.”*⁴³²

Sultan II. Abdülhamid’in İttihad-ı İslam’ı benimsemesinde etkili olan Afgani, yapmış olduğu propagandalarda Türkler’e karşı asabiyetçilik yapmamış aksine Avrupalı devletlerin nüfusu altında kalan İslam dünyasını tek bir halife etrafında toplayarak Müslümanlar arasında birlik ve beraberliği sağlamak istemiştir.

c. Muhammed Abduh (1849-1905)

XIX. yy. Arap dünyasının entelektüel Arap aydınları arasında yer alan Muhammed Abduh, 1849 yılında Mısır’da doğdu. İdeolojik olarak hocası Cemalettin Afgani’nin düşünce yapısını benimseyerek hocasının başlattığı Selefî akımın (İslami Modernizm Hareketi) öncülüğünü yapan Muhammed Abduh, yayımladığı gazete, dergi ve söyleyişlerinde Müslüman halkın geri kalma sebeplerini ve Müslümanlar’ın kendi dinlerini bilmedikleri ileri sürerek Müslümanlar’ın ancak İslam’ın ilk dönemlerine dönmesi ile modernleşebileceklerini ifade etmiştir. Yine Muhammed Abduh’a göre gerçek İslam atalarının İslam’ıdır. Bu ataları ise Arap’tır. Bu sebeple Müslümanlar’ın uyanışının ancak Arapçılık ve Arap kültürü ile olabileceğine inanmıştır.⁴³³

Muhammed Abduh’a göre Müslümanlar, İslamiyet’ten uzaklaşarak İslamiyet’in saflığını bozduklarını 1887 yılında yazdığı şu sözler ile ifade etmiştir:

“Müslümanlar, maneviyatlarını olumsuz etkileyen bir dönem yaşayarak inançlarının esaslarından uzak bir dönem geçirdiler. Onları birbirlerine bağlayan inanç bağını ze-

⁴³¹ AHMADY, Enamullah, *Cemaleddin Afgani’nin Düşünce Dünyası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2012, s. 77.

⁴³² AKÇURA, Yusuf, *Türkçülük*, İstanbul, Türk Kültür Yay. 1978, s. 82-86.

⁴³³ OKUTAN, Çağatay, “Arap Milliyetçiliği”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Ankara 2001, C. 56, S. 2, s.163.

delediler. Çünkü sahip oldukları imanın kaynağını ihmal ettiler. Zaaflı ahlâkî sahadaki çürüme ile devam etti, oradan davranışlara intikal etti ve ruhların alçalmasıyla nihayetlendi. Bundan dolayıdır ki insanların birçoğu tüm ömrünü yemek, içmek, üremek ile geçiren ve birbirleriyle mücadele eden mahlûklara benzediler. Bundan sonra, haşmet Allah'a, peygamberine ve halifesine veya onları yöneten birinin üzerine olmuş, onlar için hiç fark etmezdi."⁴³⁴

Hocası gibi Müslümanlar'ın tek bir halife etrafında toplanması gerektiğini savunan Muhammed Abduh, bu görüşünü ise şu sözleri ile ifade etmiştir:

*"İslam Hilâfeti kalelere ve duvarlara sahiptir, Müslümanların yüreklerinde onu kuvvetlendirmeye yönelik itimat ve savunmaya yönelik şevk İslâm Hilâfeti'nin duvarlarını muhkemleştirecektir. İslam'ın onlara gönderdiğinden gayri hiçbir şey Müslümanların yüreklerindeki itimat ve şevki alevlendiremez. Eğer herhangi bir kimse vatan, ülkenin menfaatleri ve bu tür cazip kavramların dinin yerini alabileceğine inanıyorsa, bundan sonra o kimse artık dalaletle düşmüş olarak şeytani yolda gitmektedir."*⁴³⁵

Muhammed Abduh, bir taraftan Müslümanlar'ı bir bütün olarak halife etrafında toplamak için propaganda yaparken diğer taraftan da İslamiyet'in ilk dönemlerine ancak Arapçılıkla gidilebileceğini dile getirmesi, ideolojik fikirlerin de bir bütün içerisinde olmadığını göstermektedir. Her ne kadar ideolojik fikirlerinde asabiyetçiliğe vurgu yapsa da hocası gibi İslam dünyasının modernleşmesinin Osmanlı Devleti ile mümkün olabileceğini söylemiştir. Ancak buna rağmen bazı tarihçiler Muhammed Abduh'un Osmanlı Devleti'ne karşı tutumunu farklı şekilde değerlendirme altına almışlardır. Mesela İlhan Arsel, Muhammed Abduh'un, Türkler hakkındaki:

*"Bu barbarların etkisi altındadır ki, İslam'ın entelektüel uygarlığı solmuş ve bozulmuştur, çünkü bu barbarlar, İslam'ı sadece giysi gibi sırtlarına geçirmişlerdir, fakat İslam'ın hiçbir zerresi onların ruhuna nüfuz edememiştir."*⁴³⁶

söylemlerini dikkate alarak Muhammed Abduh'un Türkler'i barbar olarak gördüğünü iddia etmesine karşın Ernest Dawn ise Muhammed Abduh'un İslam dünyasının modernleşmesinin ancak Osmanlı Devleti ile mümkün olabileceğini söyleyerek Türkler'e karşı olan bağlılığını gösterdiğini ileri sürmüştür.

Muhammed Abduh ideolojik fikirlerinin yanı sıra XIX. yy'da Arap dünyasında misyonerlerin faaliyetleri neticesinde açılan okullara gidilmemesi gerektiğini, ders veren misyonerlerin yabancı şeytanlar olduğunu ve söylediklerinin de şeytanın ışıkları olduğunu ileri sürerek karşı çıkmıştır.⁴³⁷

⁴³⁴ DAWN, *Osmanlıcılık'tan Arapçılığa*, s. 148.

⁴³⁵ DAWN, *Osmanlıcılık'tan Arapçılığa*, s. 149.

⁴³⁶ ARSEL, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*, s. 178.

⁴³⁷ SOY, "Arap Milliyetçiliği", s. 182.

d. Abdurrahman El-Kevakibi (1854-1902)

Muhammed Abduh'un talebesi olan ve Arap milliyetçiliğinin önde gelen aydınları arasında yer alan Abdurrahman El Kevakibi, 1854 yılında Halep'te doğdu. 1872-1876 yılları arasında Arapça ve Türkçe yayınlar yapan Fırat gazetesinde çalışan Abdurrahman El-Kevakibi, daha sonra Halep'te yayımlanan ilk Arapça gazetesi olan “*Şehba'yı Seyyid Haşim el-Attar*” adlı gazeteyi çıkarttı. Reform yanlısı yayımlar yapan gazete, zaman zaman Halep Valisi Kamil Paşa'yı tenkit eden yayımlar yaptığı için kapatıldı.⁴³⁸

1898 yılında Kahire'ye giden Kevakibi, burada siyasi görüşlerini yazdığı “*Tabayi'il-İstibdat ve Ümmü'l-Kura*” adlı iki eser çıkarttı. Kevakibi Mısır'da yayımladığı “*Ümmü'l-Kura*” adlı eserinde II. Abdülhamit ve yönetimini eleştirdiği için II. Abdülhamit tarafından Osmanlı Devleti dâhilinde dağıtılması yasaklatıldı. Daha sonra kendisinin derdest edilmesi için Şeyh Ebul'l Hüda'nın II. Abdülhamid tarafından görevlendirildiği haberini alması üzerine doğrudan II. Abdülhamit'in şahsını hedef alan “*Tabayi'il-İstibdat*” adlı kitabı çıkarttı.⁴³⁹ Abdurrahman El-Kevakibi bu eserinde istibdadı “...hesap verme veya cezalandırma korkusu olmaksızın halkı dilediğince yöneten mutlak Hükümetin vasfı...” şeklinde tanımlarken istibdadı uygulayan kişinin ise Müslüman olamayacağını söylemiştir.

“...İslamiyet özünde demokrasi ile aristokrasi arasında ve tam ortada bulunan bir siyasi hürriyet temeli üzerinde kuruludur. Kur'an istibdadın ortadan kaldırılması, adaletin yüceltilmesi ve meşveret kurma mecburiyetine dair emirlerle doludur.”⁴⁴⁰

demidir.

Abdurrahman El-Kevakibi, diğer Arap aydınlarında olduğu gibi ideolojik fikirlerinde Müslümanlar'ın geri kalma sebeplerine yer verirken çözüm yolları bulmak için “*Ümmü'l Kur'a*” (Mekke) adlı kitabı çıkarttı. Abdurrahman El-Kevakibi bu kitabında Şam, Kudüs, Mısır, Yemen, Basra, Necid, Medine, Mekke, Tunus, Fas, Tebriz, Anadolu, Kazan, Çin, Hindistan gibi bölgelerden gelen temsilcilerin katıldığı hayali bir kongredeki tartışmaları kaydetti. Abdurrahman El-Kevakibi, hayali bir kongre oluşturduğu bu eserinde Müslümanlar'ın geri kalma nedenlerini şu sözleriyle ifade etmiştir:

⁴³⁸ BUZPINAR, Ş. Tufan, “Abdurrahman El Kevakibi”, *TDVİA*, Ankara 2002, C. 25, s. 339.

⁴³⁹ BUZPINAR, “Abdurrahman El-Kevakibi”, s. 339.

⁴⁴⁰ KILINÇKAYA, Osmanlı Yönetimindeki, s. 44-45.

“Kongre başkanı ‘‘Uyuşukluk bütün Müslümanların temel özelliğidir.’’ diyerek bu durumun sebebini sorar. Suriye’den gelen delegeye göre bunun sebebi kaderciliktir. Kudüs’ten gelen delegeye göre istibdat, Medine delegesine göre, din âlimlerinin ve dervişlerin yozlaşması, Moğol delegesine göre, önderlikten yoksun kalmış olmak, Vehhabi’ye göre hâkim din anlayışı, Tebriz delegesine göre, dinden sapmaya karşı kayıtsız kalmaktır.’’⁴⁴¹ ‘‘Kudüs üyesine göre İslam’ın ilk dönemlerinde mevcut olan demokrasiden mutlakiyete geçilmesi, Tunuslu üyeye göre yöneticilerin büyük kısmının cehaleti, İstanbul delegesine göre ‘‘Siz nasıl olursanız öyle yönetilirsiniz.’’ Hadisi şerif-i ne dayanarak halktaki cehaletin bir kısmının yöneticilere sirayet etmesi, Tebrizli âlime göre ise dini bağların zayıflaması.’’⁴⁴²

Abdurrahman El-Kevakibi, hayali olarak oluşturduğu konferansa İslami uyanış için Arap temsilcilerini neden seçtiğini 21 maddede sıralarken, ilk 7 maddesinde İslami uyanış için Arap yarımadasının dini ve siyasi merkez olarak en uygun yer olduğunu belirtirken diğer maddelerde ise Arapçılığı ön plana çıkartarak ırkçılık yapmıştır. Abdurrahman El-Kevakibi, Araplar’ın şerefine leke sürülmemiş anne, baba, eşlere ve gelişmiş bir uygarlığa sahip en eski millet olduklarını, diğer milletlere kıyasla geleneklerini muhafaza edebilen, hürriyetlerine ve bağımsızlıklarına düşkün olan bir millet olduğunu⁴⁴³ Muhammed Abduh ve Muhammed Reşit Rıza gibi, İslam’ın uyanışında İslam’ı yaşamaya daha meyilli olan Arapların, eşsiz rolleri olduğunu ifade ederek gerçek İslam’a Arapların İslamiyet’i yeniden canlandırması ile dönülebileceğini bunu da ancak Kur’an ve Sünneti Kur’an’ın dili olan Arapça’nın kurallarını bilinmesi ile anlaşılabilceğini ifade ederek, Arapların, İslam dininin vahdeti için yegâne vasıta olduklarını söylemiştir.⁴⁴⁴ Abdurrahman El-Kevakibi devamında Arapların İslamiyet’in yayılmasına hizmet ettiklerinden dolayı ırk olarak üstün olduklarını bu yüzden halifeliğin Kureyş kabilesinden birisine verilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır.⁴⁴⁵

Abdurrahman El-Kevakibi, Arapların İslamiyet’e hizmet ettiklerini söylemesine karşın Türklerin ise en güçlü zamanlarında dahi İslamiyet’e hizmet etmediklerini, aksine İslam’ın emir ve yasaklarını yozlaştırdıklarını, Abbasi Halifeliğine son verip hilafeti ele geçirerek Araplara büyük zarar verdikleri için Arap dünyasının batı karşısında geri kalmasına neden olduklarını ileri sürerek Türkleri aşağılamaya çalışmıştır. Sünni bir Müslüman olan Abdurrahman El-Kevakibi, Cemalettin Afgani ve

⁴⁴¹ KILINÇKAYA, Osmanlı Yönetimindeki, s. 45.

⁴⁴² ÖZTÜRK, ...Suriye Politikası, s. 80.

⁴⁴³ ÖZTÜRK, ...Suriye Politikası, s. 80.

⁴⁴⁴ DAWN, Osmanlıcılıktan Arapçılığa, s. 154.

⁴⁴⁵ SOY, ‘‘Arap Milliyetçiliği’’, s. 181.

Muhammed Abduh gibi İslam'ın modernleşmesi yolunda meşru temsilcileri Araplar-
dır tezi üzerinde yoğunlaştı.⁴⁴⁶

f. Muhammed Reşid Rıza (1865-1935)

İdeolojik fikir olarak Cemalettin Afgani ve Muhammed Abduh'un öğretilerini benimseyen Muhammed Reşid Rıza, 18 Ekim 1865 yılında bugünkü Lübnan sınırları içinde yer alan Trablusşam yakınlarındaki Kalemûn'da doğdu. Cemalettin Afgani ve Muhammed Abduh tarafından çıkartılan "*el-Urvetü'l-Vuska*" dergisi, fikir hayatında bir dönüm noktası oldu. Cemalettin Afgani ile tanışma fırsatı olmasa da 1882 yılında Lübnan'da Muhammed Abduh'la tanışma fırsatı bulmuş ve onun yakın öğrencisi olarak Mısır'da siyasi görüşlerini yazdıkları "*el-Mü'eyyed*", "*el-Muqattam*", "*el-Ehrâm*" dergilerini birlikte çıkarttılar.⁴⁴⁷

Muhammed Reşid Rıza, Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh'un öğretilerini benimsemesine rağmen İslam dininin diğer medeniyetlere yayılmasını sağlayanların Araplar olduğunu söyleyerek Müslümanlar'ın uyanışının ancak Araplar'ın uyanmasına bağlı olduğunu ileri sürmüştür. İdeolojik fikirlerinde Arapçılığı ön plana çıkartan Muhammed Reşid Rıza, Arapça dilinin önemine değinerek İslamiyet'in ancak Arap dilinin yeniden canlanması ile mümkün olabileceğini savunmuştur.⁴⁴⁸

Hocası Muhammed Abduh ile birlikte Mısır'da çıkardıkları "*el-Menar*" (Aydınlık) gazetesinde Osmanlı yönetimi altındaki Suriye'de bürokrasi ve ordunun Türkler'den oluşmasından dolayı dilin Türkçe olması ve eğitimde Türkçe'nin ön planda tutulması Arap dili ve kültürünün geri planda kalmasına neden olduğunu ifade ederek rahatsızlıklarını dile getirmiş olmaları asıl hedeflerinin İslam âleminin değil sadece Arap toplumunun çağdaşlaşmasını hedeflediklerini göstermektedir.⁴⁴⁹

Yine Muhammed Reşid Rıza, İslamiyet'in Araplar tarafından yapılan fetihler neticesinde yayılıp yerleştiğini, Türklerin ise fetihlere rağmen İslamiyet'in yayılmasında aciz kaldıklarını söyleyerek Türkler'i her fırsatta eleştirmeye çalıştı.⁴⁵⁰

⁴⁴⁶ TİBİ, Arap Milliyetçiliği, s. 122.

⁴⁴⁷ ÖZERVARLI, M. Sait, "Reşid Rıza", *TDVİA*, İstanbul 2008, C. 35, s. 14.

⁴⁴⁸ DOĞAN, ...*Arap Milliyetçiliği*, s. 31.

⁴⁴⁹ ORTAYLI, İlber, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yay. 1985, C.IV, s. 1034.

⁴⁵⁰ ORTAYLI, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, IV, s. 1034.

Muhammed Reşid Rıza, başlangıçta siyasi görüşlerini yazdığı dergi ve gazetelerde Sultan II. Abdülhamid'in kişiliğini ve saltanatını öven ifadelerle yer vererek onun aleyhinde yapılan söz ve hareketlere ise karşı çıkmış, hatta hilafetin Araplar'ın hakkı olduğu halde Türkler'in bunu gasp ederek Arap toplumuna zulmettiklerini düşünen ve bunu propaganda haline getiren dönemin Arap milliyetçilerine karşı Türkler'i ve Hilafeti savunmuştur. Ancak Osmanlı idarecilerinin şahsına ve yakınlarına karşı yaptığı haksızlıklar Osmanlı yönetimine karşı fikirlerinin değişmesine neden olmuştur. Öyle ki II. Abdülhamit ve Türkler hakkındaki şu sözleri Osmanlı'ya karşı fikirlerinin nefrete dönüştüğünü göstermektedir.

*"İşte Abdulhamid Han ve çevresindekiler! Yeryüzünde Allah'ın emirlerine başkaldırdılar, sünneti ve farzı terk ettiler, şeriatı ve kanunları uygulamadılar, bütün Osmanlıları istibdat ile yönettiler, büyük servetler edindiler. Allah da onları hiç beklemedikleri bir yerden yakaladı, kalplerine korku saldı."*⁴⁵¹

Muhammed Reşid Rıza, Abdurrahman el Kevakibi gibi Vahhabilik'i destekler nitelikte fikirlere sahip olup halifeliğin Arapların hakkı olduğunu söyleyerek Araplara verilmesi gerektiğini dile getirmesine rağmen Arap toplumunun hilafet misyonunu üstlenecek güce sahip olmadığını bildiği için Hilafetin Osmanlı Devleti'nin himayesinde kalması gerektiğini benimsemek zorunda kaldı.

4. Seküler Arap Aydınlarının Arap Milliyetçiliğinin Doğuşuna Etkisi

a. Nasif El-Yazıcı (1800-1871)

XIX. yy'da Avrupalı devletlerin nüfus elde edebilmek amacı ile rekabet içerisine girdikleri Arap dünyasında, milliyetçilik ve bağımsızlık fikirlerinin Arap toplumu tarafından benimsenmesinde Müslüman aydınların yanı sıra Hristiyan Arap aydınları tarafından yazılan makaleler ve çıkarılan gazete ve dergiler de önemli bir yere sahip oldu.

Hristiyan Arap aydınları arasında yer alan ve XIX. yy'da Arap edebiyatında yenileşme hareketini başlatarak Arap milliyetçiliğinin doğuşuna etki eden Hristiyan Arap aydınların başında gelen Nasif El Yazıcı, 1800 yılında Beyrut'ta doğdu. Nasif El Yazıcı'nın çağdaşlarına göre Arapça'ya göre daha vakıf olması Arap edebiyatında yenileşme hareketlerinin öncülüğünü yapmasına neden oldu.

⁴⁵¹ BAYER, Ahmet, *Reşid Rıza'nın "El Menar" Adlı Tefsirinde Hristiyanlığa Yaklaşımı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007, s. 16-17.

Amerikalı misyonerler tarafından kendileri için Arapça yazılan metinlerin hazırlanması ve tashih edilmesi için görevlendirilen El-Yazıcı, İncil'in Arapça'ya tercüme edilmesini sağladı.⁴⁵²

Milliyetçilik fikirlerinin ilk öncüleri arasında yer alan Nasif El-Yazıcı, Osmanlı idaresinde kurtulmanın yolu olarak eski Arap dili ve edebiyatının canlandırılması gerektiğini öne sürerek eserlerini bu doğrultuda yazdı.⁴⁵³

Amerikalı misyonerler tarafından görevlendirildikten sonra Amerikan misyon okullarında Arapça dili derslerinde okutulması için kitap yazması istenilmesi üzerine Arapça dil bilgisi, mantık, hitabet ve vezin konuları üzerine kitap yazan Nasif El-Yazıcı'nın bu kitabı, kısa sürede geniş kitleler tarafından benimsenerek ölümünden sonra dahi misyon okullarında Arapça derslerinde ders kitabı olarak okutulmaya devam etti. Nasif El-Yazıcı, bu kitabı eski Arap dili ve edebiyatını canlandırmak gayesi ile yazdı.⁴⁵⁴

b. Ahmed Faris El-Şidyakı (1805-1887)

Arap kültürünün gelişmesinde rol oynadığı için Hristiyan Arap aydınları arasında yer alan Ahmed Faris El-Şidyakı, 1801 ya da 1804 yılında Cebeli Lübnan'ın Aşkût köyünde Maruni bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Kardeşi Esad gibi Protestanlık'ı kabul eden Şidyak, misyonerlerin matbaasında tercümanlık yapmak için önce Malta'ya daha sonra İncil'in Arapça basılması için İngiltere ve Paris'e giderek *burada "es-Sak ale's-Sak fî ma Hüve'l-Feryak"* adlı kitabı çıkarttı. Amerikalı misyonerlere Arapça öğreten kardeşi Esad'ın Protestanlık'ı seçmesi nedeni ile Maruni patriği tarafından öldürülmesinden sonra Katolıklara karşı fikirlerinden önemli değişiklikler meydana gelen Şidyakı, Katolıklara karşı es-Sak adlı eserinde şu ifadeleri kullanmıştır:

*"Sizin onun üzerinde sosyal ya da dini bakımdan bir hükmünüz yoktu. Dine gelince ise, mesih ve elçileri, sözlerine karşı gelenlerin hapsedilmesini emretmediler. Onları sadece kendilerinden soyutluyorlardı. Eğer Hristiyanlık, sizin gibi sapıkların ve serserilerin öncülerinin uygun gördüğü bu vahşi sertlik yolunu izleseydi, ona hiç kimse inanmazdı."*⁴⁵⁵

⁴⁵² TİBİ, Arap Milliyetçiliği, s. 136.

⁴⁵³ FAZLIOĞLU, ŞÜKRAN, "Yazıcı Nasif b. Abdullah", *TDVİA*, İstanbul 2013, C. 43. s. 368.

⁴⁵⁴ SOY, "Arap Milliyetçiliği", s. 179.

⁴⁵⁵ AYTAÇ, Bedrettin, "19. yy. İstanbul'unda Bir Arapça Gazete: El-Cevâib", XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1999, C. 3, s. 2.

Tunus’a ziyareti esnasında İslam dinini kabul edip Ahmed ismini alan Şidyak, padişahın isteği üzerine İstanbul’a gelerek 1861 yılında “*el-Cevaib*”⁴⁵⁶ adı ile haftalık çıkartmaya başladığı gazete, kısa sürede Osmanlı ülkesi dışında Müslümanların yoğun olarak yaşadığı Fas, Tunus, Cezayir, Mısır, Hindistan, Çin, Güneydoğu Asya adaları ve Orta Asya da büyük etki yaparak bu bölgelerde yaşayan halkı Osmanlı halifesi etrafında toplamaya davet edip Müslümanlara Avrupa medeniyetini tanıtmamasından dolayı Arap vilayetlerinde büyük şöhret kazanmasını sağladı.⁴⁵⁷

Osmanlı dış siyasetini yönlendirmede ve Avrupalı devletlerin Osmanlı’ya karşı izlemiş olduğu siyasetleri belirlemede etkili olan gazete, hem Türk hem Avrupa hem de Arap basını için önemli bir kaynak haline geldi. Yazmış olduğu siyasi makalelerinde Osmanlı Devleti’ne karşı siyasi bir doktrin işareti görülmediği gibi yönetime muhalif olan gazetelere karşı Osmanlı Devleti’ni savundu.⁴⁵⁸

c. Butros El-Bustani (1819-1883)

Maruni bir aileye mensup olarak 1819 yılında Beyrut’ta doğan Butros El-Bustani, Arap milliyetçiliğini ilk işleyen Arap aydınların başında gelmektedir. Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın oğlu İbrahim’i Suriye’den çıkarmak amacı ile Beyrut ve yöresini işgal eden İngilizlerin vasıtası ile Amerikan misyonerlerle dost olan Butros el Bustani, Katolik mezhebinden Protestan mezhebine girdi.⁴⁵⁹

Butros el Bustani, Nasif el Yazıcı ile 1847 yılında birlikte kurdukları ve Suriyeli ve Avrupalı Hristiyan üyelerden oluşan “*Edebiyat ve İlim Cemiyeti*”, Arap milliyetçiliğini savunan Arap dünyasının ilk edebiyat cemiyetidir. Cemiyet, daha sonra 1854 yılında batı eğitimi görmüş Hristiyan, Dürzi ve Müslüman aydınlardan oluşan Suriye İlim Cemiyeti’ne dâhil edildi.⁴⁶⁰

1859 yılında Beyrut’ta verdiği bir konferansta, Arapçılığın bileşenlerini tarih, kan ve dili vurgulamadan doğrudan Arapçılık ve Arap dili ile övünen herkesi kapsayan bir coğrafyaya vurgu yaparak Arap milliyetçiliğine dikkat çekti.

⁴⁵⁶ El- Cevaib adlı gazete için detaylıca bkz. KARAARSLAN, N. Ünal, *Ahmed Faris Eş-Şidyak Edebi Şahsiyeti ve El-Cevaib Gazetesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1997, s. 356-440.

⁴⁵⁷ ÇETİN, Atilla, “Faris eş Şidyak”, *TDVİA*, İstanbul 1995, C. 12, s. 168.

⁴⁵⁸ KARAARSLAN, ...*El-Cevaibi Gazetesi*, s. 431.,436.

⁴⁵⁹ ERGİN, A. Şakir, “Bustânî, Butrus B. Bûlus”, *TDVİA*, İstanbul 1992, C. 6, s.473.

⁴⁶⁰ TİBİ, *Arap Milliyetçiliği*, s. 138.

Butros el Bustani'nin düşüncelerinin şekillenmesinde 1860 yılında Suriye'de meydana gelen mezhep savaşları ile Batılıların tutumları, ona Osmanlı yönetiminin ne kadar lüzumlu olduğunu gösterdi.⁴⁶¹ Suriye olayı patlak verdiği dönemde 1860 yılında “*Nafir Suriye*” adlı gazeteyi çıkartarak “*Vatan sevgisi imandandır*” sloganı ile yayımlar yapan gazetede vatan sevgisine şu sözler ile vurgu yaptı.

“...bu vatanın (Suriye'nin) çocukları, siz aynı havayı teneffüs ediyorsunuz ve aynı dili konuşuyorsunuz. Üzerinde dolaştığınız ülke, ilgileriniz ve gelenekleriniz aynı. Berr'ül Şam olarak bilinen Suriye bizim anavatanımızdır ve Suriye sekenesi dini, menşei, grubu ne olursa olsun vatanımızın çocuklarıdır. Suriyelilerin geri kalması aralarında birlik ve sevginin az olmasından, mezhepçiliğin gücüne teslim olmalarından kaynaklanmaktadır.”⁴⁶²

Butros el Bustani, bu sözleri ile vatan ve millet sevgisini dinden üstün tutarak Suriye halkı üzerinde ulusal dayanışmayı bir temel üzerine dayandırmaya çalıştı.

1870 ve 1886 yılları arasında neşrettiği “*Al-Cinan'ın*”, II. Abdülhamid tarafından kapatılması, Milli edebiyat hareketi ve Arap milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nden ayrılan Mısır'a taşınmasına neden oldu. Mısır'da yayın hayatına devam eden “*Al-Cinan ve Nafir Suriyye*,” Arap kültürel milliyetçiliğinin ilk yayın organları oldu.⁴⁶³

Butros el Bustani yayımlamış olduğu dergi ve gazetelerde, Osmanlı yönetimine karşı siyasi bir doktrin görülme de söylevlerinde Suriye üzerine vatan sevgisini dile getirerek Arap coğrafyasının tamamını içine almayan bölgesel Arap milliyetçiliğinin oluşmasına etki etmeye çalıştı. “*Muhit el-Muhit*” adlı bir sözlük ve kendi adıyla bir ansiklopedi yayımlayarak Arap dilini diriltme hareketinin öncülüğünü yaptığı için Arap milliyetçiliğinin doğuşuna doğrudan etki etti.⁴⁶⁴

d. İbrahim El-Yazıcı (1847-1905)

Arap milliyetçiliğinin doğuşuna etki eden öncülerinden ve Hristiyan Katolik bir aileye mensup olan İbrahim El-Yazıcı, 1847'de Beyrut'ta doğdu. Babası Nasif El-Yazıcı ile “*Amerikan İncil'i Yayma Cemiyeti*” ne üye olan Yazıcı, Tevratı, Arapça'ya tercüme etti.

⁴⁶¹ KILINÇKAYA, Osmanlı Yönetimindeki, s. 40.

⁴⁶² KILINÇKAYA, Osmanlı Yönetimindeki, s. 40.

⁴⁶³ TİBİ, *Arap Milliyetçiliği*, s. 138, 139.

⁴⁶⁴ KURŞUN, *Yol Ayrımında*, s. 28.

Arap milliyetçiliğinin doğuşuna etki eden Arap aydınlarının genel ideolojik düşünce yapısında olduğu gibi İbrahim El-Yazıcı'da, Arapların geçmiş tarihine met-hiyeler dizerek Arap milletin üstünlüğüne vurgu yaptı.

Bustani ve babası Nasif El-Yazıcı tarafından milliyetçilik fikirlerini savunmak amacı ile kurulan “Suriye İlim Cemiyeti” ne üye olan İbrahim El-Yazıcı, tüm Arapların bir araya gelerek Türk idaresinden kurtulmaları yönünde çağrı yaptı. Yazmış olduğu şiirlerinde Arap milletin başarıyı ancak geçmişinden ilham alması durumunda elde edebileceğini dile getirdi.⁴⁶⁵

İlk modern vatan kasidesinin yazarı olan İbrahim El-Yazıcı, Osmanlı esaretini kınayarak Arapları, tek müstakil kültürel ulus olarak ilan etti. “*Ayağa kalkın ey Araplar ve uyanın!*” diyen İbrahim El-Yazıcı, kasidesinde Araplar için şöyle demiştir:

“Biz tüm yüceliklerin kaynağıyız
İnsanlık bizim muvaffakiyetlerimizin pınarından yudumlamıştır
Ve bakın şanlı mazimizin Batısına
Bizim işaretlerimizdir zamanın alnına nakşedilen
Ancak mazideki hatıralar artık bizi tatmin etmiyor
Prangaları bize güven vermiyor
Zirve için mücadele vermeliyiz
Ta ki, özümüzün sütunlarına dayanana kadar.”⁴⁶⁶

Söylemlerinde Arapları, “*milletlerin en değerlisi*” olarak gören El-Yazıcı, Türklerin, Araplar üzerinde egemen kurmak gayesi ile geldiklerini bunun sonucunda Arap medeniyetinin çökmesine neden olduklarını, bu durumdan ancak Arap milletin eski görkemine kavuşup medeniyetlerini yeniden yükselterek kurtulabileceklerini bunu da ancak Türkleri kendi içlerinden kovarak elde edebileceklerine işaret etmiştir. Yazıcı'nın bu sözleri Arap toplumunu doğrudan “*Arap Milliyetçiliği*” adına Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmaya davet ettiğini göstermektedir.⁴⁶⁷

Suriye Protestan Koleji'nde Fransız hocasının etkisi altında kalarak Türklere karşı kin besleyen ve Osmanlı yönetimine son vermek isteyen İbrahim El-Yazıcı, Beyrut sokaklarında halkı isyana teşvik eden broşürler dahi dağıttı.⁴⁶⁸

⁴⁶⁵ SOY, “Arap Milliyetçiliği”, s. 180.

⁴⁶⁶ TİBİ, *Arap Milliyetçiliği*, s. 139.

⁴⁶⁷ DAVİŞA, *Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa*, s. 23.

⁴⁶⁸ URFA, ...*Arap Milliyetçilikleri*, s. 82.

Ancak seküler milliyetçiliği savunan Hristiyan Arap aydınlarının ideolojik fikirleri, Arap dili ve edebiyatının ve Arap toplumun modernleşmesine katkıda bulunmasına rağmen ideolojik fikirleri gereği dini ve ruhani meselelerden çok dünya hayatına odaklandıkları için Müslüman Araplar tarafından görüşleri kabul görmedi. Selefî Arap aydınları, ideolojik fikir hareketlerinde Arap toplumunun modernleşmesinde ancak İslam dininin yeniden canlandırılmasına bağlı olduğuna işaret ettikleri için seküler Araplara göre daha çok taraf topladılar. Bu sebeple seküler aydınların özellikle İbrahim El-Yazıcı'nın Arap milliyetçilerinin düşünce seyri üzerinde fazla bir etkisi olduğu söylenemez.

Genel hatları ile XIX. yy. Arap aydınlarının ideolojik olarak mevcut siyasi görüşlerini maddeler halinde özetlersek:

- 1) *Osmanlı hilafeti yerine Arap hilafetini tesis etmek isteyenler*
- 2) *Arap bölgelerinde özel ıslahat talebinde bulunanlar*
- 3) *Osmanlı yenilikçiliğine iştirak edip, bütün Osmanlı vilayetlerini ihtiva eden ıslahatlar yapılmasını arzu edenler*
- 4) *Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılıp müstakil bir Arap devleti kurma çağrısında bulunanlar*
- 5) *Avrupa devletlerinden birinin himayesini arzu edenler.*"⁴⁶⁹

⁴⁶⁹ KURŞUN, Yol Ayrımında, s. 32.

DÖRCÜNCÜ BÖLÜM

IV. ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ

A. Vahhabi Hareketinin Arap Milliyetçiliğine Etkisi

Abbasi ve Fatımi egemenliğinden sonra Memlukler idaresine geçen Hicaz, 1517 Ridaniye savaşı sonrası Osmanlı idaresine geçmesinden sonra Haremeyn'i kapsayacak şekilde sınırları genişleyerek Hicaz şerifliği adıyla imtiyazlı eyalet statüsü şeklinde yönetildi. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sonrası halifelik makamını elde ederek İslam âlemi üzerinde nüfus elde etmesi, kutsal beldeleri bünyesinde barındıran Hicaz eyaletinin önemini daha da arttırdı. Bu sebeple Yavuz Sultan Selim'den sonra gelen Osmanlı padişahları itibar kaybı yaşamamak için Hicaz eyaletine büyük önem gösterdi.⁴⁷⁰ Osmanlı Devleti'nin hicaz bölgesi üzerindeki hâkimiyeti, XVIII. yy'de Hicaz bölgesinde ortaya çıkan Vahhabi hareketine kadar devam etti.

Bazı Arap tarihçilere göre milliyetçilik hareketi olarak kabul edilen ve İslam'ın en katı yorumunu meydana getirerek Hanbeli mezhebi içinde doğan Vahhabi hareketi, 1744 yılında Muhammed b. Abdulvahhab⁴⁷¹ önderliğinde Necd bölgesinde ortaya çıktı. Selefilik günümüzde en sert haline dönüştüğü Vehhabilik ve ortaya çıktığı bölge için İlyas Bozkurt şu ifadeleri kullanmıştır:

“Vehhabiler, Suudi Arabistan yarımadasının tam ortasında bulunan ve yarımadaının büyük bir bölümünü kaplayan Necd çöllerinin ve bu çöllerde yaşayan Necd bedevilerinin iptidai, ilkel ve vahşi karakter ve şahsiyetlerinin ve iptidai sosyal hayatlarının ve yaşayışlarının tarihî süreç içerisindeki birçok yansımasından son perdedir.”⁴⁷²

Vahhabi Hareketi, XVII. ve XVIII. yy'da bilhassa Hint Müslümanları arasında görülen dinsel hareketten kısmen etkilenmiş olmasına rağmen Hicaz toplumu içerisinde siyasal yönü ağır basan dini bir oluşumdur. İslamiyet'in ilk dönemlerine dönüşmesi gerektiği çağrısında bulunan Abdulvahhab, tarihsel süreç içerisinde İslami-

⁴⁷⁰ ÖZKOÇ, ...*Mehmet Ali Paşa Dönemi'nden Hidivliğe*, s. 106,107.

⁴⁷¹ Muhammed b. Abdulvahhab için bkz. COOK, Michael, “Muhammed b. Abdulvahhab”, *TDVİA*, İstanbul 2005, C. 30, s. 492-494.

⁴⁷² DENİZ, Yıldırım, “Orta Doğu'da Vehhabi - Şii Mücadelesi”, *Tesam Akademi Dergisi*, Bursa 2018, C.5, S. 1, s. 67.

yet'e giren her şeyi bidat olarak kabul ederek İslam'ı bunlardan arındırmaya çalıştı.⁴⁷³

Osmanlı Devleti'nin çeşitli problemler yaşadığı bir dönemde hem dini hem siyasi açıdan ortaya çıkan Vahhabilik, sünni İslam dünyası ile mutabakat zeminine ulaşıncaya kadar yaklaşık iki buçuk asır boyunca başarı ve mağlubiyet süreci geçirdi.⁴⁷⁴

Dört Sünni mezhepten Hanbelilik'i katı bir şekilde savunan Abdulvahhab, XIV. yy'ın önde gelen Hanbeliler'inden olan ve İslamiyet'in, İslam dışı geleneklerden arındırılarak evliyalara tapmak, büyüye inanmak gibi Kuran ve hadislerin temel alınmasıyla özüne dönebileceğini savunan Selefî hareketin fikir babası İbn Teymiye⁴⁷⁵ ve İbn Kayyım el-Cevziye'nin⁴⁷⁶ siyasi teolojisinden etkilendi. Abdulvahhab, halka yapmış olduğu propagandalarda Osmanlı yönetiminin despotik otoritesine değil, yönetimin içine düştüğü ahlaki bozukluğa itiraz etmiştir.⁴⁷⁷

Abdulvahhab'a göre gerçek İslam, Peygamber neslinin yaşadığı İslam'dır. Peygamber de bir Arap'tır. İslam dininin sadece Arap toplumuna geldiğini bu yüzden İslam geleneğinin gerçek taşıyıcılarının sadece Araplar olduğunu söyleyerek, İslam'ı orijinal ve asıl saflığına sadece Araplar'ın döndürebileceğini, Osmanlı halifesinin İslam dünyasını yönetecek vasıflara sahip olmaması sebebi ile Osmanlı yöneticilerinin İslam dinini yozlaştırdığını, bu sebeple hilafetin Kureyş toplumunun hakkı olduğuna vurgu yaparak halifeliğin yeniden Arap toplumuna verilmesi gerektiği ideolojisini Arap toplumuna yerleştirmeyi kendisine bir vazife olarak görerek faaliyetlerini bu doğrultuda yaptı.⁴⁷⁸ Vahhabilerin Arapçılık'ı ön plana çıkartarak Türkler'e karşı besledikleri kin ve nefret, Arap milliyetçiliğinin doğuşuna zemin hazırladı.

Abdulvahhab'ın Türklere karşı beslemiş olduğu bu düşünce yapısına Arap toplumunun yabancı olmadığını daha önce beyan etmiştik. Öyle ki Arapların, Türkle-

⁴⁷³ BODUR, H. Ezber, "Vahhabi Hareketi ve Küresel Terör", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kahramanmaraş 2003, S. 2, s. 7.

⁴⁷⁴ PESKES, Esther, "18. Asırda Tasavvuf ve Vehhâbilik", Çev. Mehmet Çelenk, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bursa 2003, C. 12, S. 2,

⁴⁷⁵ İbn Teymiye için detaylıca bkz. SANCAR, Faruk, "Bağnaz Bir Selefî Mi Endişeli Bir Entelektüel Mi? (İbn Teymiyye'nin Eleştirel ve Reaksiyoner Karakteri Hakkında)", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2015, C. 18, S. 46, s. 97-125.

⁴⁷⁶ İbn Kayyım el-Cevziye hakkında detaylıca bkz. Bayram İbrahim, "İbnü'l-Cevzî'nin Akıl Anlayışı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2018, S. 44, s. 69-108.

⁴⁷⁷ TİBİ, *Arap Milliyetçiliği*, s. 113.

⁴⁷⁸ TİBİ, *Arap Milliyetçiliği*, s. 113.

re karşı olan kin ve nefretleri, Türker'in İslamiyet'i kabul etmesi ile birlikte başlayıp XX. yy'a kadar devam etti. Nitekim X. yy'dan itibaren al-Tevhidî, sonra al-Balhî, XI. yy'da al-Banna, XII. yy'da Yakut, XIII. yy'da İbnül-Esir XIV. yy'da İbn Tey-miyye, XVI. yy'da İbn Tülün gibi dönemin Arap yazarları kaleme aldıkları eserlerde Türkler'i, İslam dinini anlayacak ve kavrayacak, İslam'a yatkın bir kafa ve ruh halleri olmadıklarını bu yüzden İslam dinine felaket getirecekleri düşüncesine sahip olmuşlardır.⁴⁷⁹

Abdulahhab'ın ideolojik fikir hareketi, XIX. yy. Arap aydınların ideolojik düşünce yapısını, yaklaşık bir asır önce yansıtmaktadır. Dini bir ayaklanma olarak görülse de Arap toplumunu, Osmanlı idaresinden soyutlayıp bağımsız bir ulus haline getirmeye çalışması, siyasi bir hareketlenme olduğunu göstermektedir. Nitekim Abdulvahhab'ın 1744 yılında Necd bölgesinde başlattığı hareket, Suud ailesinden bir evlilik yapması ile siyasi bir hale dönüştü.

1744 yılında Suud ailesinin destek vermesi sonrası siyasi bir harekete dönüşen Vahhabi hareketi, ilk meyvesini 1803 yılında verdi. Hâkimiyet sahasını Bahreyn ve Lahsa'yı alarak genişleten Suud Emiri Muhammed el-Suud, III. Selim döneminde, Mekke'yi ele geçirerek III. Selim adına okutulan hutbeleri durdurup kendi adına hutbe okutmaya başladı. Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi üstünlük kurup Mekke ve Medine'yi kontrol altına alan Vahhabi isyanı karşısında isyanı bastırmakta güçlük çeken Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'dan yardım istedi. İslam dünyası üzerinde nüfusunu arttırmak isteyen Mehmet Ali Paşa, Mısır ordusunu Hicaz bölgesine gönderdi. 1811-1818 yılları arasında Mısır ordusunun müdahalesi sonra Vahhabi hareketi, uzun bir süreliğine ortadan kaldırıldı.

Osmanlı hükümeti ve sultanının Allah'ın buyruklarına aykırı olarak Frenk kâfirlerinin kirli araçlarına doğru reformlar gerçekleştirmelerinin din anlayışlarındaki gevşekliği ve çürümeyi gösterdiğini düşünen Zeine, Vahhabi öfkesini Arabistan'da Türk hâkimiyetinden kurtulmak için gerçekleştirilen bir çaba olarak değerlendirmiştir.⁴⁸⁰

1517 yılından itibaren İslam dünyası üzerinde nüfus elde eden Osmanlı devletinin Vahhabi isyanı ile birlikte Mekke ve Medine gibi İslam âleminin kutsal şehirle-

⁴⁷⁹ ARSEL, Arap Milliyetçiliği ve Türkler, s. 176.

⁴⁸⁰ ZEİNE, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, s. 42.

rini kaybetmesi, padişah adına okutulan hutbelerin yerine Suud ailesi adına hutbe okutulması, Osmanlı Devleti'nin Arap dünyasında itibar kaybetmesine ve kutsal mekânların koruyuculuğu vasfının sorgulanmasına neden oldu. Mehmet Ali Paşa tarafından Hicaz menşei bu isyan uzun süreli olarak ortadan kaldırılmasına rağmen Vahhabilik hala günümüzde Suud ailesi tarafından devam ettirilmektedir.

B. Ortadoğu'da Yayımlanan Gazete ve Dergilerin Basın Yayın Hayata ve Milliyetçiliğe Etkisi

Ortadoğu'da, Osmanlı aleyhine karşı ilk basın yayın faaliyetleri, General Napolyon Bonapart'ın 1798 yılında Mısır'ı işgali sonrası getirtmiş olduğu matbaada “*Courrier d’Egypt’i*”, “*Decade Egyptienne’i*” ve “*Journal Office*” gazetelerinin yayımlanması ile başladı. Napolyon ile başlayan ve 2 Aralık 1828 yılında Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde Arapça ve Türkçe olarak yayımlanan “*Vekayi-i Mısri*”⁴⁸¹ gazetesi ile gelişen basın yayın hayatı, özellikle XIX. yy’ın son çeyreğinden itibaren Osmanlı yönetimi ve saltanatı tenkit ederek, Arap milliyetçiliğinin körüklenmesine imkân sağladı.⁴⁸²

1828 yılına kadar Ortadoğu'da yayımlanan gazetelerin dili Fransızca olması- na rağmen bu durumun tek istisnası, Eylül 1800 yılında Fransızlar tarafından çıkartılan ve Fransızca-Arapça olan “*et-Tenbih-Avertissement*” adlı gazetedir. Bu gazetenin tamamen Arapça olduğuna dair ifadeler de mevcuttur.⁴⁸³

Aralık 1828 yılında Mısır'da Mehmet Ali Paşa tarafından çıkartılan ve Fransa'da eğitim görmüş kişilerin yöneticiliğini yaptığı “*Vekayi-i Mısri*”, Milliyetçilik fikirlerinden ziyade daha çok resmi bildirileri, yasal uygulamaları ve Mehmet Ali Paşa'nın kendi çalışmalarını yansıtmak için çıkarılmasına rağmen bir yandan İngiliz-Fransız-Rus çekişmeleri, diğer yandan Babıali'nin kuşkuları ve Mısır'da mevcut tüccarların verdikleri bilgiler neticesinde Osmanlı yönetimi aleyhinde durmaksızın yayınlar yaptı.⁴⁸⁴

⁴⁸¹ Vekayi-i Mısri için detaylıca bkz. YAZICI, Nesimi, “Vakayi-i Mısri Üzerine Birkaç Söz”, *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi (OTAM)*, Ankara 1991, S.2, s. 267-278.

⁴⁸² BAYRAKTAR, “Orta Doğu Topraklarında...”, s. 682.

⁴⁸³ YAZICI, Nesimi, “Osmanlı Devleti'nin Araplarla Meskûn Bölgelerindeki Resmi Vilayet Basını Konusunda Bir Değerlendirme”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1990, C. 5, s. 2039.

⁴⁸⁴ KOLOĞLU, Orhan, “*Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi*”, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yay., C. 1, s. 69.

Mısır'da Osmanlı yönetimi aleyhinde yapılan yayınların çoğalmasa II. Mahmut'u 1831 yılında Takvim-i Vekayi'yi⁴⁸⁵ çıkartmaya sevk etmiştir. 1831 yılında çıkartılan Takvimi Vekayi, Arapça, Farsça, Fransızca, Ermenice, Rusça ve Bulgarca dillerinden yayımlandı.

Osmanlı aleyhine Mısır'da başlayan basın yayın faaliyetleri, sadece Mısır'la sabit kalmayıp, etnik ve dini yapısı sebebi ile Arap milliyetçiliğinin de doğuş yeri olan Suriye ve Beyrut bölgelerinde de yönetim aleyhinde basın yayın faaliyetleri yapıldı.

Napolyon'un Mısır seferi ile başlayan modernleşme sürecinin bir sonucu olarak Mısır'da gelişen basın yayın hayatı sonrası özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çıkartılan El-Burhan gibi milliyetçiliği savunan gazetelerin yayınları sonrası milliyetçilik fikirleri, siyasi bir boyut kazandı. Napolyon ile Ortadoğu'da başlayan basın yayın hayatını ele alan Hartman, Arap basınına üç başlık içerisinde ele almıştır:

- 1) İslamiyet'i Müdafaa edenler,
- 2) Türk hükümetine karşı hareket edenler,
- 3) Çeşitli hedefleri olanlar.⁴⁸⁶

El- Fellah gazetesi sahibi Selim Hamevi ise Arap basınına Fransa, İngiltere ve Osmanlı olmak üzere üç gruba ayırarak Ortadoğu'nun siyasi ve düşünce yapısını ortaya koymaya çalışmıştır.⁴⁸⁷ Nitekim Arap milliyetçiliğinin doğuşuna etki eden Arap aydınların ideolojik düşünce yapıları Selim Hamevi'nin bu ayrımını destekler niteliktedir. Mesela Cemalettin Afgani, Muhammed Abduh gibi Arap milliyetçiliğinin doğuşuna etki eden Seküler Arap aydınları, Türkler'e karşı Arapçılık'ı ön plana çıkartmalarına rağmen İslam dünyasının ancak Osmanlı sancağı altında modernleşebileceğine vurgu yaptılar.

XIX. yy'de Ortadoğu'da Batı'nın da desteğini alarak etnik milliyetçiliği körükleyen gazeteler şunlardır:

⁴⁸⁵ Takvim-i Vekayi hakkında bkz. YAZICI, Nesimi, "Takvim-i Vekayi", *TDVİA*, İstanbul 2010, C. 39, s. 490-492.

⁴⁸⁶ HARTMAN, M., "Matbua" *TDVİA*, İstanbul 1997, C. 7, s. 365.

⁴⁸⁷ BAYRAKTAR, "Orta Doğu Topraklarında...", s. 685.

El-Cenne ve İttihad-ı Osmanî Gazetesi: Arap milliyetçiliğinin öncülerinden olan Lübnanlı Marunî Butrus el Bustanî ailesi tarafından çıkarıldı.⁴⁸⁸

El-Kabs Gazetesi: Eski Nasıra Kaymakamı Şam Mebusu Arap milliyetçisi Şükrü El Aselî tarafından Arap milliyetçiliğini savunmak amacı ile Suriye’de çıkartılan gazete, Suriye ve Arap hilafeti çerçevesinde yayımlar yaptığı için kapatıldı.⁴⁸⁹

El-Burhan Gazetesi: Trablusşam’da Abdulkadir el-Mağribî’nin sorumluluğundan çıkartılan ve Osmanlı aleyhinde yayımlar yaparak Araplık’ın dinden üstün olduğunu savunan gazete, yapmış olduğu yayımlar sebebi ile Arap milliyetçilik hareketinin dini boyuttan siyasi bir boyuta dönüşmesini sağladı.⁴⁹⁰

El Mirsad Gazetesi: Şam’dan Paris’e firar etmiş olan Yusuf Hak tarafından Türkçe ve Arapça olarak yayımlanan gazete, Türkçe nüshasında Osmanlı Devleti’ne methiyeler dizerken Arapça nüshasında ise Fransızlar’ı destekler nitelikte yayımlar yaptı.

El-Ahram Gazetesi: Mısır’ın ilk günlük gazetesi olan El Ahram, 1876 yılında İskenderiye’de Lübnanlı Salim Takla tarafından Arapça ve Türkçe olarak çıkarılmıştır. Fransa’dan yıllık 5000 lira yardım alan gazete, Arap milliyetçiliğini savunan yayımlar yaptı. Salim Takla’nın müdürlüğünü yaptığı gazete, Mısır’da her yıl yayımlandı.⁴⁹¹ El Ahram gazetesi, Mısır’da hala hükümet yanlısı olarak faaliyetlerine devam etmektedir.

Zahletü’l-Fetat Gazetesi: 1910 yılında yayın hayatına başlayan ve Müslümanlar’a karşı Fransızlar’ı destekleyen gazete, Cebel-i Lübnan’a bağımsızlık verilerek Osmanlı Devleti’nden ayrılması gerektiğini savunduğu için kapatıldı.

Müntezirü’l Muktebes Gazetesi: Muhammed Kürt Ali tarafından Şam’da çıkartılan gazete, Arapçılık’ı ön plana çıkartan yayımlar yaptığı için Arap toplumu içerisinde itibar kazandı. Gazete, Osmanlı’ya karşı Fransız mandasını savunduğu için hükümet tarafından kapatıldı.

⁴⁸⁸ KILINÇKAYA, “Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu”, s. 39.

⁴⁸⁹ KURŞUN, Yol Ayrımında, s. 66.

⁴⁹⁰ BAO, DH. KMS., nr. Nr. 2/13, BAYRAKTAR, “Orta Doğu Topraklarında...”, s. 684.

⁴⁹¹ BAO, Y.PRK. AZJ., nr. 28/30.

El-Misbah Gazetesi: İngiltere'nin desteğini alarak Marunîler tarafından Beyrut'ta çıkartılan gazete, Arap milliyetçiliğini savunan yayımlar yaptı. Gazete, El Ahram gazetesi tarafından Suriye'nin İngiltere himayesine girmesi gerektiği yönünde çıkan telgrafnameyi yazdığı gerekçesiyle on beşgün yayım yapması yasaklandı.⁴⁹²

El-Müşir Gazetesi: Arapça ve İngilizce olarak Mısır'da yayın yapan ve İngilizler'i destekleyen gazete, Arap ve İngiliz halkının Osmanlı'ya karşı harekete geçmesi gerektiğini savunmuştur. Gazete, sadece Osmanlı aleyhinde değil aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'ya karşı da yayımlar yaptı. Zararlı yayımlar yaptığı gerekçesiyle El-Ahram gazetesinin beşbin elli sekiz ve beşbin elli dokuz sayılı nüshalarının Mısır haricinde Osmanlı topraklarına girişi yasaklandı.⁴⁹³

El-Vatan Gazetesi: 1878 yılında Mısır'da Kıptiler tarafından Türkçe ve Arapça olarak çıkartılan gazetenin Osmanlı aleyhinde yaptığı yayınlarına halkın büyük ilgi göstermesi üzerine endişeye kapılan Osmanlı Hükümeti, gazetenin yayın yapmasını yasaklattı.

Lisanü'l-Arab Gazetesi: İskenderiye'de çıkartılan gazete, ideolojik olarak Osmanlı'ya karşı Arap milliyetçiliğini savundu. Bağımsız Arap toplumu üzerinde yayımlar yaptığı gerekçesi ile ülke sınırları içerisinde çıkartılması yasaklandı.

El-Müfid Gazetesi: Abdülgani El Arîsi ve Fuad Hanter tarafından Beyrut'ta çıkarılan gazete, İslam ve Osmanlı düşmanlığı yaptığı gerekçesi ile kapatıldı.⁴⁹⁴

El-İslah Gazetesi: New York'ta Şibli Dumus, ve Yusuf Meluf tarafından çıkartılan gazete, halka Arap milliyetçilik fikirlerini yerleştirmekten ziyade Osmanlı Devleti'nden maaş veya memurluk almak istedikleri için çıkarıldı.⁴⁹⁵ Ancak gazete, Osmanlı aleyhinde zararlı yayınları topladığı gerekçesiyle Osmanlı sınırları içerisinde yayımlar yapması yasaklatıldı.⁴⁹⁶

El Başır Gazetesi: 1869 yılında Beyrut'ta çıkartılan gazete, İslamiyet'i müdafaa edenlerin ve türlü hedefleri olanların yanı sıra Osmanlı aleyhinde yayınlar yapmıştır.

⁴⁹² BAO, Y.A.HUS., nr. 277/95.

⁴⁹³ BAO, DH.MKT., nr. 305/40, BAYRAKTAR, "Orta Doğu Topraklarında...", s. 687.

⁴⁹⁴ BAYRAKTAR, "Orta Doğu Topraklarında...", s. 688.

⁴⁹⁵ BAYRAKTAR, "Orta Doğu Topraklarında...", s. 688.

⁴⁹⁶ BAO, Y.EE., nr. 136/115.

El-Hilafet Gazetesi: Necip, Emin ve Abdullah kardeşler tarafından neşredilen gazete, devletten para koparmak amacı ile çıkarıldı.⁴⁹⁷ Arapça ve Türkçe yayımlar yapan gazete, İngiltere’de yayımlar yapsada gerçekte mısır’da basıldığı veya mısır vasıtasıyla londraya gönderildiği anlaşılmıştır.⁴⁹⁸

Bu gazetelerin yanı sıra İtalya’da “*El-Müstakil*”, Fransa’da “*El-Anba*”, “*Ebul-Havl*”, “*El-İttihad*”, Londra’da “*El-İttihadü’l-Arabi*”, “*El-Hilafe*”, “*Miratü’l-Ahval*” ve New York’da “*Kevkeb Amerikan*” gibi Osmanlı aleyhinde yayınlar yapan gazetelerin ülke sınırları içerisine girmeleri yasaklatıldı.⁴⁹⁹ Yine Arjantin’in başkenti Buenos Aires’te Arapça yayımlar yapan “*ez-Zaman*” gazetesi⁵⁰⁰, New York’ta Arapça neşrolunan “*es-Saih*” gazetesi⁵⁰¹ ve Beyrutta yayımlar yapan “*el-Müfid*” gazetesi⁵⁰² hükümet aleyhine ve Arap milliyetçiliği üzerine yayımlar yaptıkları gerekçesiyle Osmanlı sınırları içerisinde yayımlar yapmalarına izin verilmedi.

C. Arap Cemiyetlerin Arap Milliyetçiliğinin Oluşmasına Etkisi

XVII. yy. sonu veya XVIII. yy. başlarında Suriye ve Lübnan’da kilise törenlerine iştirak eden kalabalık için kullanılan “*cemiyet*” kelimesi, XIX. yy’dan itibaren önce Lübnan’da, daha sonra Osmanlı devleti sınırları içerisinde Arapça konuşan bölgeler de ilim ve edebi açıdan kurulan gönüllü dernekleri ifade etmek için kullanıldı.⁵⁰³

XIX. yy. itibari ile Osmanlı yönetimine karşı Arap dünyasında nüfus elde etmek isteyen batılı devletler tarafından Ortadoğu’ya gönderilen misyonerlerin faaliyetleri neticesinde, Arap toplumunda milliyetçilik fikirlerini yerleştirmek için kurulan Arap cemiyetleri, Arap milliyetçiliğinin gelişim sürecinde önemli rol oynadı. Bu cemiyetler, II. Meşrutiyetin getirdiği hürriyet havasından faydalanıp kurulmalarının aksine kuruluşları daha önceki yıllara dayanan ve II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte resmi bir statü kazanarak hürriyet havasının verdiği serbestlikle faaliyetlerini rahat bir ortamda icra etme fırsatını yakaladılar.⁵⁰⁴

⁴⁹⁷ GÜNAY, “II. Abdülhamid Döneminde...”, s. 107.

⁴⁹⁸ BAO, Y. PRK. EŞA., nr. 34/58.

⁴⁹⁹ GÜNAY, “II. Abdülhamid Döneminde...”, s. 102-108.

⁵⁰⁰ BAO, MV., nr. 136/3.

⁵⁰¹ BAO, BEO., nr. 4142/310614.

⁵⁰² BAO, DH.KMS., nr. 7/13.

⁵⁰³ HANİOĞLU, M. Şükrü, “Cemiyet”, *TDVİA*, İstanbul 1993, C. 7, s.329.

⁵⁰⁴ KURŞUN, Yol Ayrımında, s. 82.

II. Meşrutiyet öncesi kurulan cemiyetlerin tamamı faaliyetlerini gizli bir şekilde yürüttükleri için II. Meşrutiyet sonrası kurulan cemiyetlere nazaran onlar hakkında daha az bilgi sahip olmamıza neden oldu. XIX. yy. sonrası Arap dünyasında kurulan cemiyetler şunlardır.

1. II. Meşrutiyet'in İlanından Önce Kurulan Arap Cemiyetleri

a. Cem'iyet El-Fünün ve'l Ulum (İlim ve Sanat Cemiyeti)

Diğer bir ismi Cem'iyet El-Adab ve'l- Ulum olan ve 1847 yılında Amerikalı misyonerler tarafından Araplara milli bilinci kazandırmak amacı ile Beyrut'ta kurulan cemiyet, Arap milliyetçiliğinin babası sayılan Butros El-Bustani, Nasif El-Yazıcı ve İbrahim El-Yazıcı gibi Arap aydınları da bünyesinde barındırmıştır. 1857 yılında Hristiyanlar'ın yanı sıra Dürzi ve Müslümanlar'ın da olduğu el-Cem'iiyetü'l-ilmiiyetü's-Sûriyye adı ile faaliyetlerini sürdürdü.⁵⁰⁵

b. El-Cemiiyetü's-Şarkiiye (Şark Cemiyeti)

Üyelerinin tamamının Hristiyan ve yabancı uyruklulardan oluştuğu cemiyet, Suriye'de bulunan Fransız misyonerlerin faaliyetleri neticesinde kuruldu.⁵⁰⁶

c. Rabitatü'l Vatan'il Arabi (Arap Vatani Birliği)

Paris'te öğrenci olan Necip Azuri tarafından Arap bağımsızlığına katkıda bulunmak için kuruldu.

d. Cemiyet'ün Nehdetü'l Arabiye (Arap Kalkınma Cemiyeti)

İstanbul'da Suriyeliler ve Lübnanlılar tarafından kuruldu. Faaliyetlerini gizli bir şekilde icra eden cemiyet, devlet merkezinin gücünü azaltarak yerel yönetimlerin yetkilerinin arttırılması gerektiğini savundu.

e. Suriye Diriliş Cemiyeti

İstanbul'da kurulan cemiyet, Arap kültüründen habersiz Osmanlı vatandaşlarına bu kültürü anlatmak için kuruldu.⁵⁰⁷

⁵⁰⁵ TAŞ, N. Fahri, "Osmanlı Devleti'nde Azınlık Cemiyetlerinin Kurulması ve Bulgar İttihad-ı Muallimin Cemiyeti", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, Erzincan 2002, C. 4, S.1, s. 66.

⁵⁰⁶ DEMİR, Yaşar, Şen, Kenan "Doğuş Dönemi İtibariyle Türk Arap Milliyetçiliği", *Akademik Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2011, C. 5, S. 2. s. 115.

f. El- Cem'iyet El- Umumiye El-Suriye (Suriye Umumi Cemiyeti)

1857 yılında Suriye'de kuruldu. Bu cemiyetin en önemli özelliği Arap milliyetçiliğini hazırlayan cemiyetler arasında Müslüman üyesi olan ilk cemiyettir. Cemiyette Müslümanlar dışında İbrahim El-Yazıcı ve Arslan El-Dürzi gibi Dürzi ve Hristiyan üyeler de yer aldı.⁵⁰⁸

g. Beyrut Gizli Cemiyeti

İbrahim El-Yazıcı, İbrahim El Haurani, Faris Nimr, Şahin Makaryos, İlyas Hebaciyan gibi dönemin Arap aydınlarının üyesi olduğu Cemiyet, Suriye Protestan öğrencileri tarafından 1875 yılında kuruldu. Osmanlı yönetimi aleyhinde yoğun faaliyetlerde bulunan cemiyet üyeleri, bağımsız bir Arap devleti fikrini işleyerek Lübnan ve Suriye'nin bağımsız olması gerektiğine vurgu yapmışlardır.⁵⁰⁹

Beyrut Gizli Cemiyetin temel hedefleri şu şekildedir:

- a) Arapça'nın resmi dil olarak kabul edilmesi
- b) Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlıklarının sağlanması
- c) II. Abdülhamid'in hürriyetçiler üzerindeki baskısının azaltılması
- d) Araplar'dan askerlikle yükümlü olanların, vilayetleri dışında askere alınmamaları.

h. El Külliyyetü's Suriyye li Protestaniyye (Suriye Protestan Birliği)

1880 yılında Beyrut Amerikan Koleji talebeleri tarafından kurulan cemiyetin üyeleri muhtelif dinlerden oluşmaktadır. Cemiyetin amacı, Beyrut cemiyeti gibi Suriye ve Lübnan'ın birleştirilmesini ve Lübnan'a verilmiş olan imtiyazların Suriye'ye de verilmesi gerektiğini talep etmişlerdir.

ı. Cem'iyet El-Thavri El-Osmani (Osmanlı İnkılap Cemiyeti)

Arap milliyetçilerinin iki önemli lideri olan Muhammed Reşit Rıza ve Refik El Azm tarafından 1897 yılında Kahire'de kuruldu. Cemiyetin asıl hedefi II. Abdülhamid ve siyaseti olduğu için üyeleri Türk, Ermeni ve Çerkezlerden oluştu. Cemiyet,

⁵⁰⁷ DEMİR, "...Türk Arap Milliyetçiliği", s. 115.

⁵⁰⁸ KURŞUN, Yol Ayrımında, s. 84

⁵⁰⁹ DURSUN, Davut, "Beyrut", *TDVİA*, İstanbul 1992, C. 6. s. 82.

Osmanlı vilayetlerinde açmış olduğu şubeler de Arapça ve Türkçe yayımlar yaparak posta aracılığıyla siyasi fikirlerini, bütün Osmanlı ülkesine yaymaya çalıştı.⁵¹⁰

2. II. Meşrutiyetin İlanından sonra kurulan Arap Cemiyetleri

a. Resmi Cemiyetler

i. El-İhaül Arabi ve'l Osmani (Osmanlı Arap Kardeşlik Cemiyeti)

1908'de Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinden sonra basında II. Abdülhamid'e olan yakınlıkları ile bilinen bazı Araplar'a karşı saldırıların yapılması sonrası saldırıya maruz kalanların desteği ile bütün Arap vilayetlerinde şube açarak örgütlenen cemiyet, 2 Eylül 1908'de İstanbul'da açıldı. Cemiyet, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra kurulan ilk Arap cemiyeti olmasından dolayı büyük önem taşıdı. Ancak cemiyetin kurucuları, Muhammed Reşid Rıza, Refik El-Azm ve diğer Arap milliyetçisi önderler tarafından şüpheyle karşılandığı için kuruluş dönemi ile birlikte prestij kaybı yaşadılar.

Cemiyetin amacı, meşrutiyetin devamını sağlamak ve bütün Osmanlı halkını din ve mezhep farkı gözetmeksizin bir araya getirerek refah seviyesini yükseltip Arap milli düşüncesini geliştirerek Arap kültürünü yaymak şeklinde oldu.

Şam'da İttihat ve Terakki'nin muhalifi olarak seçimlere katılan cemiyet, 31 Mart olayından sonra 1909 yılında kapatıldı.⁵¹¹

ii. El Munteda El Edebi El- Arabi (Arap Edebiyatçılar Kulübü)

1909 yılında El-İhaül Arabi ve'l Osmani (Osmanlı Arap Kardeşlik Cemiyeti)'nin kapatılmasından sonra 1909 yılında bir grup Arap mebusu, edebiyatçı, memur ve İstanbul'da öğrenimlerini sürdüren Arap öğrenciler tarafından kuruldu. Arap milli duygusunu yaymak gayesi ile Mısır ve Suriye'de şubeler açan cemiyet, edebi kulüp olmasının yanı sıra gizli amaçları da oldu.⁵¹²

1909 yılında kurulan cemiyetin gayesi ve faaliyetlerine baktığımız zaman cemiyetin kurucularından olan Ahmed İzzet Azami eserinde, *"bu cemiyet Arap gençliğine*

⁵¹⁰ KURŞUN, Yol Ayrımında, s. 84-86.

⁵¹¹ KILINÇKAYA, "Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu", s. 60-62.

⁵¹² ŞEN, Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım Suriye, s. 57.

milliyetçilik ruhu veren ve hedefi tamamen Arap Milliyetçiliği olan bir kuruluştur.”⁵¹³ ifadesini kullanmıştır. Yine İzzet El Cündi, Mısır’da çıkan El-Ahram gazetesinde yazdığı bir makalede Cemiyet hakkında:

*“Bizler her şeyden önce Arabız. Müslüman veya Hristiyan Arap. Ancak biz Müslümanlıktan hem de Hristiyanlıktan önce Arabız. Din ve ibadet meselelerini camilere ve kiliselere terk ettik. Öyleyse bizler Müslümanlıktan ve Hristiyanlıktan önce Arabız. Bu durum da ise Osmanlı olmadan önce Arap olmamız daha evladır.”*⁵¹⁴

söylemleri, cemiyetin gayesini göstermektedir. Cemiyet kendi üyeleri ve diğer Arap cemiyetleri arasında çıkan anlaşmazlıklardan dolayı 1915 yılında kapatıldı.

i. Hizb El Lamerkeziye El-İdari El Osmani (Osmanlı İdaresi Âdem-i merkeziyet Partisi)

Siyasi amaçlarını ilan ettiği için parti niteliğinde kurulan ve kurucularının tamamının Suriyeliler’den oluştuğu Osmanlı idaresi Âdem-i Merkeziyet partisi, Suriye’den Kahire’ye göç edenler tarafından 1912 Eylül’ü sonlarında kuruldu. Osmanlı devleti tarafından resmi olarak tanınmadığı halde partinin üçüncü programında bu parti gizli değildir ve hiçbir sırrı yoktur ifadesi ile yapmış olduğu faaliyetlerini açıkça yürüttüğü için Araplar tarafından kurulmuş olan resmi cemiyetler içerisinde yer almasını sağladı. Ancak parti, görünürde faaliyetlerinin gizli bir şekilde icra etmediğini iddia etmesine rağmen şubelerini izinsiz kurup, merkez ile yapılan görüşmelerini gizli tuttu.⁵¹⁵

Kuruluş amacı olarak Osmanlı Devleti’ni iç ve dış saldırılara karşı korumak ve halkı Osmanlı halifesi etrafında toplamak olduğunu bildirmek isteyen Âdem-i merkeziyet Partisi, Osmanlı gibi çok uluslu bir imparatorlukta Adem-i Merkeziyet’in avantajlarını açıklayan bir beyanat yayınladı. Yayınlamış olduğu 16 maddelik beyanatta içerisinde yer alan 1. 4. 14. ve 15. maddeleri, partinin amacına yönelik fikirleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır.

Madde 1: Hükümeti ve parlamentosu ile anayasal bir düzen içerisinde olan ve ayrılmaz bir bütüne sahip olan Osmanlı vilayetleri, saltanata bağlı olup, her vila-

⁵¹³ BİLGENOĞLU, Ali, *Osmanlı Devleti’nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*, Antalya, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yay. 2007, s. 81-82.

⁵¹⁴ KURŞUN, Yol Ayrımında, s. 94-95.

⁵¹⁵ KILINÇKAYA, “Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu”, s. 66-67.

yetin mahalli hükümeti âdem-i merkeziyet esasına dayanarak, Sultan tarafından atanacak olan vali ve kadı tarafından idare edilecektir.

Madde 4: Her vilayette bir genel meclis, idare meclisi ve eğitimden sorumlu bir meclis ve evkaf işlerine bakacak bir meclis kurulacaktır.

Madde 14: Her vilayetin iki resmi dili olacaktır. Bunlar, Türkçe ve bölgede yaşayan yerel halkın konuştuğu dildir.

Madde 15: Vilayetlerde verilen eğitimin dili, yerel halkın konuştuğu dil olacaktır.⁵¹⁶

Âdem-i Merkeziyetçilik'i savunan bu cemiyet, Türkçülük politikasını eleştirdiği için İttihat ve Terakki'nin en fazla çekindiği cemiyet oldu. Faaliyetleri neticesinde önemli sonuçlar elde eden cemiyet, 1913 yılında Paris Arap kongresinin toplanmasında önemli rol oynadı.

iv. Şam ve Basra Islahat Cemiyetleri

13 Ocak 1913'te Şam'da kuruldu. Cemiyet, kurucuları arasında fikir birliği sağlanamadığı için ikiye ayrıldı. Bir grup Âdem-i Merkeziyetçilik'i savunurken diğer grup ise merkeziyetçi ıslahat programını destekledi.⁵¹⁷

b. Gizli Cemiyetler

II. Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra, Arap milliyetçiliğini desteklemek gayesi ile Osmanlı yönetimine karşı kurulan gizli Arap cemiyetleri içerisinde önemli olanları şunlardır: Kahtaniyye Cemiyeti, Alem'ül Ahzar Cemiyeti, Cemiyet'ül Arabiyye El-Fettat ve El Ahd Cemiyetleridir.

Cemiyetler Kanunu'nun çıkmasından sonra kurulan bu cemiyetlerin örgütlenme süreci hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olmasak da II. Meşrutiyet öncesi İttihat ve Terakki'nin ideolojik yapısını örnek alarak Arap milliyetçiliğinin gelişiminde önemli rol oynadılar.

⁵¹⁶ ZEİNE, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, s. 88.

⁵¹⁷ ŞEN, *Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım Suriye*, s. 57-58.

i. El Kahtaniyye

Cemiyetler kanunu çıktıktan sonra İstanbul'da kurulan ilk gizli cemiyet El-Kahtaniyye'dir. Cemiyet 1909 yılında Osmanlı ordusunun önemli subayları arasında yer alan Binbaşı Aziz Ali Mısri tarafından kuruldu. Cemiyetin diğer kurucuları içerisinde Abdülkerim Kasım El-Halil, El-Emir Adil Arslan, Dr. İzzet El-Cüdi, Hasan Bey Hamade, El-Emir Arif El-Şihabi, El-Emir Lütü Bey El-Hafiz, Ali Efendi El-Neşâşibi yer aldı. Gizli bir cemiyet olan Kahtaniyye Cemiyeti'nin kuruluş gayesi ve hareketi hakkında farklı görüşler söz konusu olsa da cemiyetin kurucusu olan Aziz Ali, hedefinin Federal Arap birliğini gerçekleştirmek istediğini söylemiştir.⁵¹⁸

Kahtaniyye Cemiyeti üyeleri, gayeleri olarak Avusturya-Macaristan örneğinde olduğu gibi bir Türk-Arap federasyonu kurmaktı.⁵¹⁹ Yine amaçları içerisinde *"Arapların gelişmesi, reformların takibi, her ne vasıta ile olursa olsun milli uyanışı ihya etmektir."*⁵²⁰ programı yer aldığı gibi Araplar'ın bağımsızlığı koşulu olarak halifeliğin Araplar'a yeniden verilmesini de hedefleri içerisinde koydular. Kahtaniyye Cemiyeti'nin genel olarak araştırmacıların görüşüne genel amacı şöyledir:

*"Osmanlı Devleti'ni ikili bir monarşiye tebdil etmektir. Bu ise İttihat ve Terakki'nin merkezileştirme siyasetine karşı yaratılmış bir başka girişimdir. Arap vilayetleri, kendi parlamantosunu, yerel hükümeti ve kendi diliyle olan kuruluşlarıyla tek bir krallık olacaktır. Krallık, tıpkı Avusturya-Macar krallığı gibi Türk Arap krallığının bir parçası olacaktır. İstanbul'daki sultan, Türk tacına ilaveten Arap tacını 'da giyebilecekti. Tıpkı Viyana'daki Avusturya İmparatorunun Macar tacını giydiği gibi bu şekilde bir ayrımla Türk-Arap birliğine varılacak ve Türk-Arap ilişkileri daha gerçekçi bir zemine oturtulabilecekti."*⁵²¹

Kehtaniyye Cemiyeti'ni kuranların askeri kökenli olması ve Arap subayların ilk defa siyasi bir örgüt etrafında toplanmasına imkân sağladığı için Modern Orta Doğu Tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Bu cemiyetin kuruluşundan sonra askerlerin siyasi müdahalelerinin artmaya başlaması, Kehtaniyye cemiyetinden sonra kurulacak olan El-Ahd cemiyetinin temellerinin atılması sağlandı.⁵²²

İttihat ve Terakki'nin üstlendikleri rolü üstlenmek isteyen Kahtaniyye Cemiyeti, üyelerinin hedeflerinin ortaya çıkmasının ardından kendisini feshederek faaliyetlerine son verdi.

⁵¹⁸ KURŞUN, Yol Ayrımında, s. 120.

⁵¹⁹ UMAR, Ö. Osman, "Aziz Ali El-Mısri ve Osmanlı Devletine Karşı Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 2003, C. 13, S.1, s. 420.

⁵²⁰ KILINÇKAYA, "Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu", s. 74.

⁵²¹ KURŞUN, Yol Ayrımında, s. 121.

⁵²² ŞEN, Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım Suriye, s. 58.

ii. El Ahd Cemiyeti (Yemin Cemiyeti)

El Ahd Cemiyeti, 1910 yılında Kahtaniyye Cemiyeti'nin deşifre olup dağılmasından sonra Kahtaniyye Cemiyeti'nin kurucusu olan Binbaşı Aziz Ali Mısıri⁵²³ tarafından 1913 yılında İstanbul'da kuruldu. Kahtaniyye Cemiyeti'nin devamı niteliğinde olan bu cemiyetin üyeleri, Kahtaniyye Cemiyeti içerisinde yer alan sivil grubun oluşturduğu kargaşa ortamından dolayı deşifre olup, feshedilmesi üzerine tamamen askeri üyelerden oluştu.

Arapça kökenli kelime olan “*ahd*” (Yemin) kelimesini, cemiyet üyeleri, ana-vatanlarına hizmet etmeden önce Allah'a verecekleri sözü simgelemek amacı ile sembolik olarak kullandılar.

Cemiyet kuruluş gayesi ve yöntemi olarak Kahtaniyye Cemiyeti'nin devamı niteliğinde olsa da yapısı itibari ile diğer cemiyetlerden farklılık gösterdi.⁵²⁴ Şimdiye kadar Arap milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişiminde yer almayan Iraklılar, Bağdat ve Musul'da açılan şubelere üye olarak Arap milliyetçiliğinin gelişimine destek verdiler.⁵²⁵

Arap subaylar tarafından kurulan cemiyetin programı şu şekildedir:

1) Osmanlı Devleti'ni, Avusturya-Macaristan imparatorluğu modeline dönüştürüp İstanbul'a bağlı kalmak sureti ile Arap beldelerin özerklik kazanmasını sağlamak,

2) Kutsal vazife olan hilafetin Osmanlılar'ın elinde kalması gerekmektedir.

3) İstanbul, doğunun merkezidir. Doğu, güvende olmadığı müddetçe varlığını devam ettiremez. Bu sebeple İstanbul'un güvenliğinin sağlanması gerekmektedir.

4) Yaklaşık altı asırdır doğuyu koruyan Türkler yerine artık Araplar'ın kendilerini bunun için hazırlamaları gerekmektedir.⁵²⁶

Bunlara ek olarak Arap ümmetini, Batı toplumunun gerçekleştirdiği toplumsal ve eğitim seviyesine yükseltmektir.⁵²⁷

⁵²³ II. Meşrutiyet Dönemi Türk Arap ilişkilerinde önemli rol oynayan Aziz Ali Mısıri hakkında bkz. BUZPINAR, Ş. Tufan, “Aziz Ali Mısıri”, *İA*, İstanbul 2005, C. 30, TDV Yay. s. 2-3. Ayrıca bkz. UMAR, Ö. Osman, “Aziz Ali El-Mısıri ve Osmanlı Devletine Karşı Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 2003, C. 13, S.1, ss. 419-436.

⁵²⁴ BİLGİNOĞLU, ...*Milliyetçi Cemiyetleri*, s. 81-82.

⁵²⁵ KAYAOĞLU, İsmet, “İslam Ülkelerinin Yakın Tarihi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1972, C. 20, S. 1, s.209

⁵²⁶ KURŞUN, Yol Ayrımında, s. 125

⁵²⁷ ZEİNE, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, s. 86

Osmanlı ordusunda daha çok hak ettikleri yere gelemeyen askerlerin üye olduğu bu örgütün amaçlarına ve parti programına genel olarak baktığımız zaman Osmanlı Devleti'nden ayrılıkçı niyetler taşımadığını tam aksine Osmanlı'ya bağlı özerk Arap toplumunun oluşturulması gerektiğini savundular. Ancak askeri kökenli olmalarından dolayı silahlı bir mücadeleyi ön gören cemiyet, Türkler'in İslam'a hakkıyla önderlik yapmadıkları fikrine sahip olmaya başlamış ve I. Dünya savaşı ile birlikte programlarını bağımsızlık olarak değiştirtirdiler.⁵²⁸

Bağımsızlık elde etmek gayesi ile 1916 yılında Osmanlı yönetimine karşı İngiliz destekli Şerif Hüseyin tarafından başlatılan Arap ayaklanmasına katılmaları programlarını bağımsızlık olarak değiştirdiklerinin birer göstergesidir.

El-Ahd Cemiyeti, kurucusu olduğu Aziz Ali'nim tutuklanması sonrası Irak ve Suriye olmak üzere ikiye ayrıldı. Irak kolu daha sonra El-Cemi'yye El-Arabiye El-Thawriyye (Arap Devrimci Cemiyeti) adı altında faaliyetine devam etti.⁵²⁹

ii. Cem'iyet El-Arabiyye El-Fetat Cemiyeti (Genç Araplar Cemiyeti)

Cemiyet, Muhammed Rüstem Haydar, Avni Abdulhadi, Muhammed Muhmāsani, Abdulgani El-Arısı, Refil El-Temimi ve Tevfik El-Suveydi gibi Suriyeli ve Iraklı gençler tarafından kuruldu.⁵³⁰ Cemiyetin kuruluş yeri ve tarihi hakkında farklı rivayetler vardır. Bir rivayete göre 1908 yılında İstanbul'da diğer bir rivayete göre ise 1911 yılında Paris'te kurulmuş olduğu yönündedir.

Arap milliyetçilik hareketinde önemli yere sahip olan cemiyetin başlangıçtaki amacı:

- 1) Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna benzeyen ve eşit haklar çerçevesinde Türk-Arap ilişkilerine dayalı ikili monarşiyi kurmak,
- 2) Arapların, Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak kalkınmasını sağlamak,
- 3) Hukukun kendilerine tanıdığı haklardan istifade etmek.

Ancak daha sonra cemiyet siyasi programında değişiklik yaparak Araplar'a bağımsızlık verilmesi gerektiğini savundu.⁵³¹

Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi programını değiştiren El-Fetat, I. Dünya Savaşı'nda Arapların Türklere olan siyasetinin şekillenmesinde El-Ahd Cemiyeti ile birlikte etkili oldu. 1913 yılında Paris'te Arap Kongresi'nin toplanmasını sağlayan

⁵²⁸ DEMİR, "...Türk Arap Milliyetçiliği", s. 115-116

⁵²⁹ KURŞUN, Yol Ayrımında, s. 126.

⁵³⁰ KILINÇKAYA, "Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu", s. 75

⁵³¹ ŞEN, Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım Suriye, s. 58

Cemiyet, 1916 yılında İngilizlerle iş birliği yaparak Şerif Hüseyin tarafından çıkartılan Arap ayaklanmasının El-Ahd cemiyeti ile birlikte temsilcisi oldu. Üyelerin çoğu Bilâd-ı Şam, Irak, Yemen ve Hicaz bölgesinden oluşan ve katı gizlilik içerisinde hareket eden cemiyet, kısa sürede imparatorluk sınırları içerisinde teşkilatlanarak oldukça geniş bir üye kitlesine ulaştı.⁵³²

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına girme olasılığını dikkate alan Cemiyet, Suriye'nin bağımsızlığını kazanması için hareket planı dahi yaptı.

El-Fetat, I. Dünya Savaşı'ndan sonra da faaliyetlerini sürdürerek modern Suriye ve Irak devletlerinin kuruluşlarında rol oynadı. 1918'den sonra cemiyetin içerisinde yerleşenler Arap kulübü, İstiklal Partisi, Vatan Yüksek Komitesi, Filistin Arap Cemiyeti ve İleri partisi gibi parti ve cemiyet kurdular.⁵³³

D. İngiltere'nin Mısır'ı İşgali ve Osmanlı Devleti'nden Ayrılma Süreci

XVI. yy'ın sonlarına doğru Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına hükmeden Osmanlı Devleti, 1699 Karlofça antlaşmasından sonra stratejik açıdan büyük öneme sahip topraklarını kaybetmeye başlaması, siyasi ve ekonomik açıdan gerileme sürecine girmesine ve imparatorluk sınırlarının yayılcı politika izleyen Avrupalı devletlerin açık pazarı haline dönüşmesine neden oldu.

Osmanlı Devleti'ni "*Hasta Adam*" olarak nitelendirip devletin içerisine düştüğü siyasi ve ekonomik buhrandan istifade ederek kendi çıkarlarına ters düşmeyen ittifak antlaşmalarını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmeye çalışan Batılı güçler, Osmanlı topraklarını kendi aralarında paylaşmanın planı içerisinde oldular.

XVIII. yy'ın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin hızlı bir şekilde gerilemesi, Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne yönelik uyguladıkları politikaların değişmesini sağlamıştır. Coğrafi Keşifler ile birlikte Avrupa'da başlayan sömürge yarışı, sömürge yolları üzerinde bulunan Ortadoğu'nun önemini bir hayli arttırdı. Bu coğrafyada tek bir devletin nüfus elde etmesini istemeyen emperyalist güçler, kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederek Osmanlı Devleti ile stratejik dengiyi korumaya çalıştılar. Öyle ki Mehmet Ali Paşa'ya karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemeleri, 93 Harbinde (1877-1878) Rus ilerlemesini önlemek isteyen Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin yanında yer alması bu politikanın bir sonucudur. Batı'nın bilim ve teknik

⁵³² HUT, Davut, "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vakantivis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sakarya 2016, C. 1. s. 137

⁵³³ KURŞUN, Yol Ayrımında, s. 129-131.

açından ilerlemesi karşısında geri kalan Osmanlı Devleti, toprak bütünlüğünü Batı'ya dayanarak sürdürmesi ve bunun karşılığında ödünler vermesi büyük devletlerin işine daha çok geldi.⁵³⁴

Avrupa'da sömürge yarışının başlamasıyla özellikle XVIII. yy'dan itibaren yayılcı politika izleyen İngiltere'ye baktığımız zaman Osmanlı Devleti'nin XIX. yy'a kadar Doğu Akdeniz ve Ortadoğu üzerindeki hâkimiyeti rahatsız etmedi. Çünkü Osmanlı Devleti, Hint yolunun bekçiliğini yaptığı sürece İngilizlerin rekabet halinde olduğu devletlerin söz konusu olan bölgeye yaklaşmalarına izin vermeyecektir.

Ancak 1798'de Mısır'ın işgali İngiltere'nin Orta Doğu üzerindeki siyasi fikirlerinin değişmesine yol açmıştır. İngiltere, XIX. yy siyasetinde iki amaç içerisinde oldu. Bunlardan birincisi Karadeniz'i Rus gölü haline getirerek Akdeniz üzerinde nüfus elde etmek isteyen Rusya'yı bertaraf etmektir. İkinci amacı ise, Fransa'nın 1801 yılında Mısır'dan ayrılmak zorunda bırakılmasından sonra Fransa'yı Mısır'ın dışında tutabilmektir. Çünkü Fransa'nın Mısır'ı işgalinden sonra Doğu ticaretine sahip olması, yeniden Yakındoğu'ya dönme fikrinin Avrupa'da canlanmasına ve Avrupa'nın, Mısır ve Ortadoğu üzerine olan ilgisinin artmasına neden oldu.⁵³⁵

Tarihçiler, genelde İngilizler'in sömürgecilik anlayışını, üç döneme ayırarak tasnifini yapmışlardır. Birinci dönem, XVII. yy'ın sonlarından XIX. yy. başlarına kadar “Eski” ya da “Kolonyal Sömürgecilik” olarak adlandırılan dönem, İkinci dönem olarak 1830-1880 yılları arası “Serbest Ticaret Sömürgeciliği” olarak adlandırılan dönem, üçüncü dönem olarak ise 1880-1940 yılları arası “Yeni Sömürgecilik” diye adlandırılan dönemdir.⁵³⁶

Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında eski gücünü kaybettiğini gören İngiltere, bu gelişmeler karşısında XIX. yy'ın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya yönelik politika izledi. İngiltere, bu politikayla beraber Osmanlı Devleti'nin kuvvetlenip kendisine cephe almasına veya başka bir devlet ile iş birliği içerisine girmesine asla izin vermedi.

XIX. yy'dan sonra uluslararası diplomatik bir sorun olarak ortaya çıkan ve Avrupalı devletlerin, Birinci Dünya Savaşına kadar Osmanlı Devleti'ni paylaşırma

⁵³⁴ YALÇIN, Emruhan, “Şark Meselesi ve Emperyalistlerin Türk Politikası”, *Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mersin 2015, C. 2, S. 4, s. 77.

⁵³⁵ ŞAM ALTUNAY, Emine, *Mısır'ın 1882'de İngilizler Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Takip Ettiği Siyaset*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), OnDokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2001, s. 37.

⁵³⁶ YARAMIŞ, Ahmet, “Mısır'da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı: Cromer Örneği (1883 – 1907)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Afyon 2007, C. 9, S. 2, s. 121,122.

tasarısı olarak adlandırdıkları ve ilk olarak Mısır valisi Mehmet Ali Paşa isyanı ile ortaya çıkan Şark Meselesi'nin sebep olduğu 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı, XIX. yy'ın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasını izleyen İngiltere'nin, fikirlerinin değişmesine yol açtı.⁵³⁷

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen bu savaşta diğer devletler savaşın başından Ayestafonos antlaşmasının yapılacağı süreye kadar tarafsız olmalarına rağmen Rusya'nın söz konusu olan antlaşma ile uzun yıllar Avrupa'nın meselesi haline gelen Şark Meselesi'ni tek taraflı çözmek istemesi, 1856 yılında Paris antlaşması ile oluşturulan güçler dengesinin bozulmasına yol açtı. Bu durum, Şark Meselesi tasarısı ile Osmanlı topraklarını kendi menfaatleri çerçevesinde taksim etmek isteyen başta İngiltere olmak üzere diğer devletleri oldukça rahatsız etti.⁵³⁸ Bu durum İngiltere'yi politikasını Akdeniz'e Mısır'a çevirmesine neden oldu.

XIX. yy'ın sonlarına doğru İngiltere'nin Mısır'ı işgaline gelmeden önce Afrika'nın kilit noktası olan ve insanlık tarihinin en eski medeniyetlerin yerleşim ve yayılma alanlarından birisi olarak kabul edilen Mısır'a baktığımız stratejik konumundan dolayı Avrupalı devletlerin sömürge kolonilerine giden yol üzerinde bulunması, İngiltere ve Fransa gibi devletler için odak merkezi haline dönüşmesine yol açtı.

1789 yılında Napolyon'un işgali ile başlayan ve Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valisi olmasıyla askeri, siyasi ve ekonomi alanlarda hız kazanan modernleşme süreciyle atılan adımlar, Mısır'ın özerk bir statüye dönüşme sürecini hızlandırdı. Bu süreç, I. Abbas ve Sait Paşa döneminde de alt yapı çalışmalarına hız verilerek devam etti.

1860'dan itibaren hammadde üreticisi olarak peyderpey Avrupa kapitalizmine giren Kavalalı hanedanın yönettiği Mısır'a 1867 yılında Sultan Abdülaziz tarafından İsmail Paşa'ya hıdivlik verilmesi, Osmanlı eyalet sistemi açısından kırılma noktası oldu. İsmail Paşa elde ettiği hıdivliği, Sultan'a, sadrazama ve diğer devlet adamlarına verdiği kapı yoldaşı (bir nev'i rüşvet) hediyeleri ile elde etti.⁵³⁹

1867-1873 yılları arasında Osmanlı eyalet sisteminde önce iç işlerinde serbest olan ardından yabancı devletlerden borç antlaşması imzalayacak kadar dış işlerinde bağımsız hareket etmeye başlayan Mısır, İngilizlerin işgaline kadar bu statüsünü de-

⁵³⁷ GÜLDEŞ, Dilek, *Urabi Paşa Hareketi ve İngilizler'in Mısır'ı İşgali (1881-1882)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999, s. 45.

⁵³⁸ ŞAM, ...*Osmanlı Devleti'nin Takip Ettiği Siyaset*, s. 43.

⁵³⁹ KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet Ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Ankara, TTK Yay. 2007, C. 8, s. 87.

vam ettirdi. Mısır'ı Osmanlı Devleti'ne bağı diğer eyaletlerden farklı kılan tek şey Fransa ve İngiltere gibi sömürgeci devletlerin söz konusu olan bölgede siyasi ve ekonomik açıdan nüfusunun giderek arttırmasıdır.⁵⁴⁰

1867 yılında Sultan Abdülaziz tarafından hıdiv unvanı alarak bunu veraset sistemine dönüştüren İsmail Paşa, Mısır'a verilmiş olan muhtariyet haklarını kesinleştirdikten sonra dedesi Mehmet Ali Paşa gibi Mısır, Suriye ve Irak bölgesini içeri sine alacak büyük bir Arap devleti kurmak istedi. İsmail Paşa, plansız ve programsız bir şekilde hareket ederek Mısır ekonomisinin çökmesine neden oldu.

Mısır ekonomisinin güçlenmesi için halktan vergiler toplayan İsmail Paşa, topladığı vergilerin yetmemesi üzerine Avrupa'dan borç aldı. Bu hareketi, Avrupalı devletleri sermayeleri bir yana siyasi açıdan Mısır'da büyük nüfus elde etmelerine yol açtı. Aslında bu durumun oluşmasına İsmail Paşa'nın Avrupa'dan aldığı borçları ödeyememesi üzerine Mısır'da Fransız ve İngiliz delegelerden oluşan mali komisyon heyetinin kurulması neden oldu.

“Benim ülkem Afrika'nın değil, Avrupa'nın bir parçasıdır.” diyen İsmail Paşa, Mısır'ın meşruti yönetime geçildiğini ilan ederek Mısır'ın bu duruma düşmesine neden olan mesuliyeti, üzerinden atmak istedi. Mısır'da Nabur Paşa başkanlığında kurulan kabineye Maliye Nezareti'ne İngiliz River Wilson'u, Nafia Nezareti'ne ise Fransız De Blignieres'i atanması Mısır'ın bağımsızlığı kaybetmesi yolunda atılan ilk adım oldu. Mısır'ın mali yapısını inceleyen nazırlar, hazırlamış oldukları raporlarda hıdivin yapıp yapmaması gerektiği konularda direktifler verdiler.⁵⁴¹

Mısır'da komisyon heyetinin kurulması, yıllardır Mısır'ı ele geçirmek için büyük mücadele içerisine giren Fransa ve İngiltere'nin yönetimde söz sahibi olmasına imkân sağladığı için bu iki devletin işine geldi.

Ancak bu durum Mısır halkını oldukça rahatsız etmeye başladı. Mısır'da yaşanan gelişmeler karşısında hıdivliğini muhafaza etmek isteyen İsmail Paşa'nın yönetime müdahale eden nazırlara yol verip tamamı Mısırlılar'dan oluşan yeni bir hükümet kurması, Fransa ve İngiltere'nin Mısır'a müdahalesine neden oldu.⁵⁴²

Mısır'da meydana gelen huzursuzluklar karşısında Fransa ve İngiltere konso losların ultimatom vermesi üzerine II. Abdülhamid, Hıdiv İsmail'in azledildiğini büyük devletlere bildirdi. Zira Fransa ve İngiltere'ye danışmadan böyle bir hamle

⁵⁴⁰ ÖZKOÇ, ...*Döneminden Hıdivliğe*, s. 142-144.

⁵⁴¹ GÜMÜŞ, Musa, *Sultan II. Abdülhamid'in Mısır Politikası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013, s. 23.

⁵⁴² KARAL, Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet, s.88,89.

yapması mümkün değildir. Ancak İngiltere ve Fransa, II. Abdülhamid'in Hıdivliğe Halim Paşa'nın getirilmesini uygun görmeyerek yerine 7 Ağustos 1879 yılında Tevfik Paşa'yı atadılar.

Fransız ve İngilizlerin desteğini alarak son derece karmaşık bir dönemde Mısır Hıdivi olan Tevfik Paşa, Mısır Hıdiv'i olmasına rağmen bizatihi II. Abdülhamid'in Hıdivliğe Halim Paşa'yı getirtmek istemesinden dolayı Sultan'ın güvenini kazanamadığının farkındadır. Bu sebeple Mısır'da tutunabilmek için Fransız ve İngiliz konsolosların telkinleri ve direktifleri ile Mısır'ı idare etmeye çalıştı. Bunun sonucunda Fransız ve İngilizler'in müdahalesine maruz kalan Mısır maliyesi, İsmail Paşa'dan sonra yeniden yabancıların kontrolüne geçti.

Tevfik Paşa, İsmail Paşa döneminden beri Avrupalı devletlerden alınan borçların ödenebilmesi için oluşturulan plan bütçesi çerçevesinde masrafları kısıtlamak için memur ve subayların kadrolarında daraltılmaya gitti. Kadro kısıtlaması sonrası açıkta kalan memur, subay ve bu iki mesleğin kendileri için kapandığını gören Mısırlı aydınlar ile Mısır'a yerleşmiş ve büyük servetler edinen Suriyeliler, Rumlar ve Ermeniler de mali kayıp yaşayanların da uzun zamandır Mısır'da meydana gelen siyasi ve sosyal hadiselerden hoşnut olmayan halkın yanında yer alması, yönetimden memnun olmayanların sayılarının çoğalmasına yol açtı.⁵⁴³

Aslında Mısır'da olayların tırmanmasına yol açan asıl sebep, süvari alay komutanlığına Arap miralay yerine Çerkez olan Harbiye Nazırı Osman Paşa'nın getirilmesidir. Ordu içerisinde Çerkez nüfusundan rahatsız olduklarını dile getiren Miralay Ahmet Arabi, Ali Fehmi ve Abdül'al Hilmi Bey gibi subayların Nazırlar Heyeti başkanı Riyaz Paşa tarafından kovulup mecliste tevkif edilmelerinden sonra ordu içerisinde kendilerine destek veren subayların yardımını alarak Harbiye Nazırı Osman Paşa'nın azledilmesi için Tevfik Paşa'ya talepte bulundular. Talebin kabul edilmesinden sonra Harbiye Nazırlık'ına Mahmut Sami Paşa'nın getirilip askerlerin kışlalarına çekilmesi ile olaylar yatıştırılmasına rağmen⁵⁴⁴ Ahmet Arabi önderliğinde hareketlenen milliyetçi-vatanseverler, Arabi⁵⁴⁵ etrafında yeniden toplanmaya başladılar.

⁵⁴³ KARAL, Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet, s. 90.

⁵⁴⁴ GÜLDEŞ, Dilek, *Urabi Paşa Hareketi ve İngilizler'in Mısır'ı İşgali (1881-1882)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999, s. 49-50.

⁵⁴⁵ 31 Mart 1841 Mısır'ın Şarkiye müdüriyetine (muhafaza) bağlı Hirriyyetürezne köyünde doğdu. Aslen Iraklı olup VII. (XIII.) yüzyılda Mısır'a göç eden bir aileden geldiği rivayet edilir. Sekiz yaşında babasını kaybedince 1265'te (1849) Kahire'ye gitti. Ezher'e kaydoldu. Dört yıl sonra öğrenimini tamamlamadan köyüne döndü. 1854'te Mısır Valisi Said Paşa'nın kabile reisleri, meşayihin oğulları

Harbiye Nazırı Osman Paşa yerine atanan Mahmut Sami Paşa'nın kısa süre içerisinde Harbiye bakanlığından azledilmesinden sonra göreve getirilen Davut Paşa'nın bazı alayları Kahire'den uzaklaştırmak istemesi üzerine Arabi komutasındaki askerler, Abidin Sarayı önünde büyük bir gösteri düzenledi. Meclisin açılması talebinden bulunan göstericilerin taleplerinin kabul edilmesiyle Arabi Paşa, kendisine bağlı askeri birlikler ile Kahire'yi terk ederek yeni görev yeri olan Şarkıyye'deki Re'sülvâdî'ye doğru hareket etti.

Babıali, Mısır'da yaşanan gerginlikleri azaltmak ve Hıdiv destek vermek için göndermiş olduğu heyetin Kahire'deki temaslarından rahatsız olan Fransız ve İngilizler, Mısır'da askeri ve diplomatik girişimlerini yoğunlaştırdılar.⁵⁴⁶

Bu arada Mısır'da "*Mısır, Mısırlılarındır*" sloganı ile milliyetçiliği savunan başta halk olmak üzere Arabi Paşa ve subaylar, Mısır ekonomisinin yabancıların kontrolü altında olduğunu eylemleri ile göstermeye çalıştılar. Hıdiv İsmail Paşa döneminden beri mali kısıtlama gayesi ile ordu içerisinde Arap kökenli subayların emekli edilmesinden sonra gayri Araplar'ın nüfus elde etmeleri, ülkede büyük huzursuzlukların yaşanmasına yol açtı.

Ordu içerisinde Arap ve gayri Arap subaylar arasında yaşanan güç mücadelesinin yoğunlaştığı dönem de Ahmet Urabi önderliğinde ayaklanan isyancılar, 1881 yılında hükümeti ele geçirip yabancıların ülke içindeki mali denetimine son vererek ülke denetiminin kontrollerinin altına alınmasını sağladılar.⁵⁴⁷

Mısır'da yaşanan anarşik ortam karşısında nüfusunu korumak isteyen Hıdiv Tevfik Paşa'nın yıllardır Mısır'a hâkimiyetlerini tesis etmek için büyük çaba gösteren Fransız ve İngilizler'den yardım isteme düşüncesi söz konusu olan devletlerin Mısır'a müdahalelerini meşru kılınmasını sağlayacaktır.

Vataniler, Tevfik Paşa yerine Salim Paşa'nın hıdivliğe getirilmesi için faaliyetlere başlarken bu durum karşısında Babıali'den kuvvet istemeyi düşünen Tevfik Paşa, II. Abdülhamid'in Salim Paşa'ya olan sempatisinden dolayı vazgeçti. Fransız ve İngiliz konsolosların tavsiyesi üzerine Şerif Paşa'nın başkanlığında kabine heyetinin kurulmasından sonra II. Abdülhamid, Mısır'ın karışık durumundan faydalanarak Tevfik Paşa yerine Salim Paşa'nın hıdivliğe getirilmesi için Ali Nizami başkanlığın-

ve yakınlarının askere alınması kararı üzerine Arabi de askere alındı ve bölük emini unvanıyla kâtip tayin edildi. Daha sonra yapılan düzenlemelerle zabıt kadrosuna geçti ve 1860'ta kaymakam (yarbay) rütbesine terfi etti. GÖRGÜN, Hilal, "Urabi Paşa", *TDVİA*, İstanbul 2012, C.42, s.167-169.

⁵⁴⁶ GÖRGÜN, "Urabi Paşa", s. 168.

⁵⁴⁷ YARAMIŞ, "Mısır'da İngiliz...", s. 124.

da bir heyeti Mısır'a gönderdi. Mısır'a gönderilen heyet, Hıdiv Tevfik Paşa, Fransız ve İngiliz konsoloslar tarafından hoş karşılanmadı.⁵⁴⁸

Yaşanan gelişmeler karşısında İngiltere Başbakanı Gladstone, II. Abdülhamid'in talebi olmadan askeri müdahaleden uzak durmasına karşın İngiltere parlamentosunda dönemin Ticaret Bakanı Joseph Chamberlain önderliğinde askeri müdahaleyi savunanların kabine içerisinde etkili olmaya başlaması, İngiltere'nin Mısır üzerindeki siyasetinin değişmesine yol açtı. Chamberlain askeri müdahaleyi hem İngilizler'in haklarını korumak hem de İngiltere'deki tekstil fabrikalarının daha ucuz ve daha çok pamuk temin etmesini sağlamak olarak gösterdi.

İngiltere, kabinede askeri müdahaleyi destekleyenlerin ağırlık basması üzerine Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu görüşmeleri beklemeden 1882 yılında Mısır'ı işgal etti.⁵⁴⁹ 13 Temmuz 1882 yılında başlayan İngiliz işgali, bir taraftan Hıdiv İsmail Paşa'nın hemen hemen her alanında bilhassa mali politikadaki dengesizliğine ve idaresizliğine diğer taraftan da Osmanlı yönetimindeki dikkatsizlik ve zaaflarına bağlanmaktadır.⁵⁵⁰

Tel el-Kebir'de Arabi'nin ordusunu yenip 13 Temmuz 1882 yılında Kahire'yi ele geçiren İngiltere başbakanı Gladstone, Mısır'a müdahalenin düzeni sağlamak amacı ile yapıldığını ve işgalin sürekli olmayacağını dile getirmesine rağmen İngilizler uzun yıllar Mısır topraklarında kaldı. İşgalin aslına baktığımız zaman amaç Mısır'da düzeni yeniden kurmaktan öte milliyetçilerin Mısır'da yeni siyasal düzene sahip olması ile mali açıdan çıkarlarının kesintiye uğrama ihtimalinin olmasıdır.

Yine Mısır'da İngiliz etkisinin ortadan kalkma ihtimali Hindistan ile olan bağlantıyı kesintiye uğratacağından dolayı İngilizler'i Mısır'ın işgaline sevk eden diğer önemli nedendir.⁵⁵¹

İngilizler, Mısır'a yerleştikten sonra bölgede asırlardır yönetimi elinde bulunduran Osmanlı Devleti'ne karşı Arap milliyetçiliğini tahrik etmesi ve Anadolu'da bir Ermeni Devleti'nin kurulması için faaliyetlerde bulunarak ülke halkını birbirine bağlayan kültürel değerleri yok etmeye çalışması, İngiliz hâkimiyetinin tesis edilmesini kolaylaştırdı. İngilizler, hedeflerine ulaşabilmek için okullarda okutulan Fransızca'yı

⁵⁴⁸ KARAL, Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet, s. 91.

⁵⁴⁹ YARAMIŞ, "Mısır'da İngiliz...", s. 124, 125.

⁵⁵⁰ AYYILDIZ, Erol, "Mısır 'da İngiliz İşgalinin Arap Dili Üzerindeki Tesirleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 1986, C.1, S. 1, s. 69.

⁵⁵¹ ÖZKOÇ, ...*Döneminden Hıdivliğe*, s. 236.

1893 yılında tüm okullarda yasaklatarak yerine İngilizce dilinde eğitim verilmesini sağladı.⁵⁵²

İngiltere, Mısır'ı işgal ettikten sonra üstü kapalı bir şekilde Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında Hıdivlik sistemi ile yönetti. Mısır, eskiden olduğu gibi İstanbul'a vergi vermeye devam edecektir. Osmanlı-Mısır İlişkileri 24 Temmuz 1923 Lozan Antlaşmasından sonra tarih sayfalarına karıştı.

⁵⁵² AYYILDIZ, “Mısır’da İngiliz”, s. 70.

SONUÇ

Arap milliyetçiliği, XIX. yy'da Osmanlı sınırları içerisinde bulunan Mısır, Suriye ve Lübnan'da batının desteğini alan Araplar tarafından ortaya çıkan bir harekettir. Araplar, XIX. yy'da ortaya çıkan Arap milliyetçiliğine Türklerin milliyetçilik hareketlerinin neden olduğu iddiasında bulunmalarına rağmen Arap milliyetçiliği, Türk milliyetçiliği ortaya çıkmadan yaklaşık bir asır önce ortaya çıktı. Yine Arapların İslamiyet öncesi ve sonrası Türklere karşı söylemleri ve hareketleri Arapların milliyetçilik fikirlerini asırlardır benimsediklerini göstermektedir.

Nitekim Cahiliye döneminden beri Türkleri kahraman fakat acımasız olarak gören Araplar, Türkler'in bir gün Arapların elinden iktidarlarını alacaklarını ancak kâfir oldukları için İslam'ın geleceği açısından birer tehdit unsuru oluşturduklarından dolayı Allah'ın gazabına uğrayıp mahvolacaklarını düşündüler. Araplar, Türklere karşı benimsedikleri ırkçı saldırıları, Emeviler döneminde mevali politikasıyla devam ettirerek Türkleri, toplum içerisinde soyutlamaya çalıştılar. Öyle ki Arap dünyası, Türklere selam verilmesinin, onlarla konuşulmasının ve onların arkasından namaz kılınmasının yasak olduğu bir dönem geçirdi. Araplar tarafından Türklere karşı benimsenen bu anlayış, Abbasi dönemi ile önemini kaybetmeye başlasa da 1789 Fransız İhtilali'nin sonuçları yeniden ulus kimliğine bürünmelerine neden oldu.

Şüphesiz Arapların ulus kimliğine bürünmelerine Napolyon Bonapart'ın 1798 yılında Mısır seferinden sonra kalıcı olmak istediği topraklarda başlattığı reform hareketlerinden sonra Arap dili ve kültürünün yeniden canlandırılma çabaları neden oldu. Napolyon'dan sonra Mısır'a vali olan Mehmet Ali Paşa'nın Napolyon Bonapart döneminde başlayan reform hareketlerini devam ettirmesi, milliyetçilik hareketlerinin doğuşu ekseninde önemli bir yer tutmaktadır.

Mehmet Ali Paşa döneminde şüphesiz ki eğitim alanında yapılan reformlar neticesinde Avrupaya gönderilen ve burada batı ekolünde yetişen Rafi et Tahtavi, Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh ve Muhammed Reşid Rıza gibi aydınların ülkelerine döndükten sonra Arap dili ve kültürü üzerine yaptıkları propagandalar, Arapların ulus kimliğine bürünmelerine neden oldu. Bu aydınlar, Mısır ve Suriye'de yaptıkları propagandalar da

Türklerin İslam dinini bilmedikleri için İslam dinini yozlaştırdıklarını bu yüzden Arapların modernleşebilmesinin ancak İslam'ın ilk dönemlerine dönülmesi ile mümkün olabileceğini, bunun ise sadece Arapların gerçekleştirebileceği yönünde çalışmalar yaptılar. Çünkü onlara göre gerçek İslam, atalarının diniydi ve atalarının da Arap olduğuna dikkat çekmişlerdir.

Bu aydınların yanı sıra XIX. yy'da Ortadoğu'da milliyetçilik hareketlerinin oluşumuna doğrudan etki eden diğer bir husus ise batılı devletlerin desteği ile açılan misyoner okullarında verilen eğitimlerde Arap dili ve kültürü üzerine vurgu yapılmasıdır. Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı yönetimine karşı nüfus elde etmesinden sonra Mısır ve Suriye'de çeşitli imtiyazlar elde eden Protestan, Katolik ve Ortodoks misyonerler, faaliyetlerine hız kazandırarak Beyrut, Suriye, Kudüs ve Halep'te açtıkları okullar sayesinde bölgede bağımsız Arap devletinin kurulması için gerekli ortamın hazırlanmasını sağladılar. Nitekim İngilizler, Mısır'ın işgalinden sonra okullarda verilen Fransızca eğitim yerine İngilizce dilinden eğitim verilmesini zorunlu kıldıkları gibi Arap dili ve kültürü üzerinde propagandalar yaparak öğrencilerde milliyetçilik şuurunun oluşmasını da sağladılar. Aydınların ve misyonerlerin faaliyetlerini uygun bir ortamda icra etmelerinde şüphesiz ki Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik açıdan büyük bir buhran içerisine girmesinden dolayı merkeze uzak olan eyaletlerle ilgilenecek bir durumda olmamasıdır.

Milliyetçiliğin alevlenmesine neden olan diğer bir gelişme ise Mısır, Suriye ve Lübnan'da basın yayın hayatının gelişmesidir. Napolyon ile başlayan Ortadoğu'da basın yayın faaliyetleri, Mehmet Ali Paşa döneminde çıkartılan "*Vekayi-i Mısri*" gazetesi ile gelişmeye devam etti. Arapça ve Türkçe yayımlar yapan gazeteler, Arapların dili ve kültürüne değinerek Ortadoğu'da bağımsız Arap devletlerin kurulmasına yönelik yayınlar yaptılar. Hatta Trablusşam'da çıkartılan "*el Burhan*" gazetesi, milliyetçiliği daha da ileri götürerek Araplığın dinden üstün olduğunu ileri sürmüştür.

Arap dünyasında basın yayın hayatının gelişmesi, Arapların batı kültürü ile tanışması bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir. Batıda yaşanan gelişmeler karşısında habersiz kalan Araplar, bu tarihe kadar sadece yaşadıkları bölgelerde yaşanan hadiseler hakkında bilgi sahibi oldular. Böylece Arapların özellikle Fransız kültürü hakkında bilgi sahibi olmaları, milliyetçilik hareketlerinin temellerinin atılmasını sağladı.

XIX. yy'da Arap milliyetçiliği için gerekli ortam sağlanmaya çalışılmasına rağmen bu hareket ilk olarak sadece Hristiyan Araplar arasında kabul gördü. Müslüman Araplar da milliyetçilik propagandalarının yoğunlaşmaya başladığı dönemde Osmanlı Devleti'ne karşı fikrîsel açıdan olumsuz bir havaya sahip oldukları halde İslamiyetin geleceği ve Arap halkının batı tarafından yozlaştırılmasını engellemek için batılı devletlere karşı Osmanlı yönetimine ihtiyaç duyarak ilk etapta milliyetçilik hareketlerini benimsemediler. Mesela Muhammed Reşid Rıza gibi Arap aydınlar, propaganda çalışmalarında Osmanlı aleyhinde faaliyetler göstermelerine rağmen İslamın geleceği için Halifeliğin Osmanlıda kalması gerektiği yönünde propagandalarını yaptılar. Ancak bu aydınların düşünce yapılarının zaman içerisinde değişmesine bölgedeki Osmanlı idarecilerin olumsuz tavırları neden oldu.

Basın yayın hayatının oluşturmuş olduğu özgür havadan istifade eden aydınlar ve misyonerler, Arap milliyetçiliğini körüklemek amacıyla propaganda faaliyetlerine açtıkları cemiyet ve derneklerle devam ettiler. Osmanlı devleti aleyhinde çalışmalar yaparak Arap dili ve kültürü üzerine yoğunlaşan cemiyetler, Arap dünyasında eğitimde Türkçe'nin yerine derslerin Arapça dilinden verilmesi gerektiğini savunmalarının yanı sıra Ortadoğu'da bağımsız bir Arap devletinin kurulması için de çaba gösterdiler. Cemiyetlerin faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nden yüz çevirmeye başlayan diğer Araplar tarafından da kabul görmeye başladı.

Genel olarak bakıldığında XIX. yy'da liman şehri olan ve Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı Suriye ve Lübnan'dan sonra Mısır'da ortaya çıkan milliyetçilik hareketlerinin ortaya çıkmasında Türklerin herhangi bir etkisi olmadığı gözlemlendiği gibi Arapların ırkçı ve ayrılıkçı faaliyetleri, Türk aydınlarının da milliyetçilik ekseninde toplanmalarına neden oldu. Cahiliye dönemiyle başlayan ve bağımsız Arap Cumhuriyetleri kurulana kadar geçen sürede yaşanan Arap-Türk ilişkilerinde Türkler, Araplar tarafından her fırsatta ırkçı söylemlere ve hareketlere maruz bırakıldı.

Türlere karşı benimsedikleri bu ideolojik düşüncelerine rağmen Osmanlı toplumu içerisinde "*Millet-i Necibe*" olarak kabul görülen Araplar, Türklerle eş değer kabul edilmelerine rağmen her fırsatta Türlere karşı harekete geçmek için fırsatı kollamışlardır. İlginçtir ki İslamiyeti kabul ederek Müslüman olan Türkleri kâfir olarak gören ayrılıkçı ve Batı yanlısı Araplar, Ortadoğu'da İslamiyet yerine Hristiyanlığı yerleştirmeyi asırlardır şiar edinen Batıyla her fırsatta birlikte hareket ederek Osmanlı Devleti'ni parçalamak istediler. Arapların ve Batının entrikaları karşısında aciz kalan Osmanlı yönetimi, özellikle II. Ab-

dülhamid döneminde Arap dünyasıyla yakından ilgilenmesine rağmen Ortadoğu'da yaşanan kaosu durdurmakta başarılı olamadı. Hatta II. Abdülhamid, Müslümanlar arasında birlik ve beraberliği sağlayarak onları Osmanlı hilafeti etrafında toplayabilmek için İttihad-ı İslam'ı uygulamasına rağmen herhangi bir netice alamadı. Yaşanan gelişmeler Ortadoğu'yu parçalayarak ilerleyen süreçlerde Mısır, Suriye ve Lübnan gibi bağımsız cumhuriyetlerin kurulmasına neden oldu.

KAYNAKÇA

KUR'AN-I KERİM, Bakara, 1/191.

KUR'AN-I KERİM, Enbiya, 21/107.

KUR'AN-I KERİM, Hucurat, 49/13.

KUR'AN-I KERİM, Tevbe, 9/5.

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti

DAB, DH. KMS. nr. 2/13 (H. 27 Zilkade 1331/M. 10 Ekim 1913)

DAB, DH. KMS. nr. 7/13. (H. 09 Rebiülevvel 1332/ M. 28 Ekim 1913)

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlikler Tahrirâtı

DAB, Y. PRK. EŞA. nr. 34/58. (H. 15 Şaban 1317/M. 18 Aralık 1889)

Yıldız Perakende Evrak Arzuhal ve Jumaller

DAB, Y.PRK. AZJ. nr. 28/30. (H. 13 Ramazan 1311/ M. 21 Mart 1894)

Yıldız Esas ve Sadrazam Kamil Paşa Belgeleri

DAB, Y.EE. nr. 136/115. (H. 20 Zilkade 1316/ M. 01 Nisan 1899)

Dâhiliye Mektubi Kalemi

DAB, DH. MKT. nr. 305/40. (H. 09 Cemaziyelevvel 1312/M. 07 Kasım 1894)

Meclis-i Vükela

DAB, MV. nr. 136/3. (H. 04 Muharrem 1328/M. 16 Ocak 1910)

Bab-ı Ali Evrak Odası

DAB, BEO. nr. 4142/310614. (H. 03 Rebiülevvel 1331/ M. 10 Şubat 1913)

DAB, Y.A.HUS. nr. 277/95. (H. 24 Zilhicce 1310/ M. 08 Temmuz 1893)

ADALIOĞLU, Hüseyin, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği Münasebetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1996.

AFGANİ, CEMALEDDİN, “El-Urvetu’l Vuska” 1883, http://urvetulvuska.net/el-urvetul-vuska-islami-basinin-dogusu_d91772.html,(e.t.17.04.2019).

AĞIR, Mesut Abdullah, “Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Gaziantep 2011, S. 10, s. 637-651.

AĞIRAKÇA, Ahmet, “İhşidiler”, *TDVİA*, İstanbul, 2000, C. 21, s. 551-553.

AHMADY, Enamullah, *Cemaleddin Afgani'nin Düşünce Dünyası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2012.

AHMED CEVDET PAŞA (1309). *Tarih-i Cevdet*, C. 7, Tertib-i Cedid, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.

AKÇAY, Cihaner, Rifâ'a Râfî' al-Tahtâvî (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992.

AKÇURA, Yusuf, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri* (XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3.Baskı, 1988.

AKÇURA, Yusuf, Türk Yılı 1928, T.B.M.M. Kütüphanesi Açık Erişim Sistemi, Ankara 2019, s. 291. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2> (e.t. 28.08.2019).

AKÇURA, Yusuf, *Türkçülük*, İstanbul, Türk Kültür Yayınları, 1978.

AKDOĞAN, Bayram, “Cahiz ve Musikinin Tesiri Hakkındaki Makalesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 2001, C. 42, S.1, s. 247-256.

AKGÜL (ERİŞTİ), Elmas Erdem, *Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1998.

AKYOL, Edip, “Selçukluların Hilafetle İlk Teması ve Büveyhiler'le İlişkiler”, *İstem*, 2012, S.19, s. 237-252.

AKYÜREK, Yunus, “Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2013, C. 22 S. 1, s. 85-115.

ALPEREN, Abdullah, “Cemâluddîn Afgânî'nin İslam Birliği ile İlgili Görüşlerinin Günümüz Müslüman Dünyasındaki Parçalanmışlık Sorunsalı Açısından Değerlendirilmesi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Tokat 2015, C. 7, S. 7, s. 81-96.

ALTUNDAĞ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı(1831-1841)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945.

ALTUNSOY, Nazlı, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği İlişkileri ve İki Hanedan Arasında Evlilikler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli, 2013,

ANDERSON, Benedict, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, İstanbul, Metis Yayınları, 2. Baskı, 1995,

APAK, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi*, İstanbul, Ensar Yayınları, C. 4, 2016.

APAK, Adem, “Emeviler Dönemi Türk Arap İlişkileri ve Türklerin İslamlaşma Sürecinin Başlangıcı”, *Türk Araştırmaları Dergisi*, Sakarya 2004, s. 2. <https://www.altayli.net/> (e.t. 02.09.2019).

APAK, Adem, “Hz. Osman Dönemi Fetihleri” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Bursa 2000, C. 9, S. 1, s. 1-6.

APAK, Âdem, “Mısır’ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dinî Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Bursa 2001, C. 10, S. 2, s. 145-149.

ARIKAN, Adem, “İslam Dünyasının Mezhep Haritası ve Nüfus Dağılımı”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Çorum 2018, C. 29, S. 2, s. 348-379.

ARMAĞANI, Nejat Göyünç, “Osmanlı-Fransa ve İngiltere İlişkileri Çerçevesinde Mısır Sorunu ve Osmanlı’nın Fransa’ya Boykotu”, s. 329-345. <http://www.selcuk.edu.tr/dosyalar> (e.t. 02.09.2019).

ARSEL, İlhan, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 6. Basım, 1999.

ARSLAN, Abdullah, “Fransız Devrimi ve 1789 Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirisi”, *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Dergisi*, s. 10-27.

<http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/makaleler/birikimlerIV/144.pdf> (e.t. 30.08.2019).

ARSLAN, Gökhan, *Türkiye-Suriye İlişkilerinde Kriz Dönemlerinin Değerlendirilmesi (1915-1998)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2018.

ASLAN, Cahit, “Nusayriler’de “Amcalık” Kurumu ve İşlevleri”, *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Hatay 2018, C. 1, S. 2. s. 202-214.

ATAY, Hüseyin, “Ehl-i Sünnet ve Şia”, Ankara, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*, 1983.

AVCI, Casim, “Mısır, Bizans Dönemi”, *TDVİA*, Ankara 2004, C.29, s. 557-559.

AVCI, Casim, “Mu’tasım”, *TDVİA*, İstanbul 2006, C. 31, s. 380-382.

AVCIOĞLU, Doğan, *Türklerin Tarihi*, İstanbul, Tekin Yayınları, C. 3, 1. Basım, 1979.

AY, Halil Uğur, “Arap Birliğini Doğuran Temel İdeoloji Üzerine Bir Değerlendirme: Arap Milliyetçiliği”, *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2018, C. 3, S.1, s. 32-49.

AYAZ, Yahya Fatih, “Türk Memlukler Döneminde Mısır Halkının Siyasî Olaylara Karşı Tutumu”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 1, s. 45-94.

AYCAN, İrfan, “Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler (41-132/661-750)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1999, C. 39, S. 1, s. 147-174.

AYDINLI, Osman, “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî’nin Rolü”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 2003, C. 2, S. 3, s. 1-6.

AYDOĞAN, Güner, *Emevi ve Abbasi Devletlerinde Türkler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2012.

AYHAN, Halis, “Doğuş Ve “Öteki” Ekseninde Arap Milliyetçiliği: Vahada Bir Serap”, s. 209-222. <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01>, e.t. (28.08.2019).

AYTAÇ, Bedrettin, “19.Yy. İstanbul'unda Bir Arapça Gazete: El-Cevâib”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1999, C. 3, s. 1013-1022.

AYYILDIZ, Erol, “Mısır 'da İngiliz İşgalinin Arap Dili Üzerindeki Tesirleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 1986, C.1, S. 1, s. 69-74.

AZAR, Birol, “Benzerlik ve Farklılıklar Ekseninde Alevi Bektaşî İnançları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ 2005, C. 10, S.2. s. 81-87.

AZİMLİ, Mehmet, “Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Hakemli Dergisi*, Diyarbakır 2002, C. 4, S. 2, s. 29-47.

AZİMLİ, Mehmet, “Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Şii Bir Hanedan: Büveyhileri”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2005, C. 7, S. 2, s. 19-32.

BAĞÇECİ, Yahya, “Osmanlı Belgelerine Göre Napolyon Bonapart'ın İmparator Unvanının Osmanlı Devleti Tarafından Tanınması Meselesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Samsun 2014, C. 7, S. 29, s. 70-83.

BAĞLIOĞLU, Ahmet, “Dürzîliğin Temel Kaynakları: Dürzî Risâleleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ 2003, S. 8, s. 179-198.

BARAN, İlhan, *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler 'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2017.

BARTHOLD, W. *İslam Medeniyeti Tarihi*, Düz. M. Fuat Köprülü, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 1984.

BATMAZ, Eftal, “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1996, C. 18, S. 29, s. 39-50.

BAYER, Ahmet, *Reşid Rıza'nın “El Menar” Adlı Tefsirinde Hristiyanlığa Yaklaşımı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007.

BAYRAKTAR, Hilmi, “Orta Doğu Topraklarında Osmanlı İdaresi Aleyhine Yapılan Yerli ve Yabancı Basın Yayın Faaliyetleri ve Devlet Adamlarının Tutumu”, 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara 2007, S.2, s. 679-704.

BAYRAM, İbrahim, “İbnü'l-Cevzî'nin Akıl Anlayışı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2018, S. 44, s. 69-108.

BİLGENOĞLU, Ali, “Ortadoğu'da Bir Öncü: Modernitenin Mısır'a İlk Taşıyıcısı Rifa'a Rafi elTahtavî (1801-1873)”, *History Studies International Journal Of History Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010, s. 27-46.

BİLGENOĞLU, Ali, *Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*, Antalya, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2007.

BİLİNİR, Sedat, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın Şark Meselesindeki Yeri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kilis, 2012.

BODUR, H. Ezber, “Vahhabi Hareketi ve Küresel Terör”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kahramanmaraş 2003, S. 2, s. 7-20.

BODUR, H. Ezder, “Arap Milliyetçiliğinin Kaynakları Ve Doğuşu (I. Dünya Savaşma Kadar)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 1992, S.8, s.239-251.

BOLAT, Bengül, AYZAZ, Ratip, “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecine Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara 2017, S. 61, s. 1-45.

BOZ, Ali, *Abbasiler Döneminde Türkler ve ve Afşin (Haydar b. Kavus)un Hayatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2010.

BOZKURT, Nahide, “Mansur”, *TDVİA*, Ankara 2003, C. 28.

BOZKURT, Nahide, “Memun”, *TDVİA*, Ankara 2004, C. 29, s. 101-104.

BOZKURT, Nahide, “Mu’tasım”, *TDVİA*, Ankara 2003, C. 28, s. 5-6.

BOZKURT, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 1999.

BOZKUŞ, Metin, *Türklerin İslamiyet’i Kabulü ve Aleviliğin Türkler Arasında Yayılması*, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2010, I. Baskı, s. 83.

BULUT, Faik, *Horasan Kimin Yurdu?* İstanbul, Berfin Yayınları, 3.baskı, 2014.

BULUT, Halil İbrahim, “Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları”, *Usul İslami Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2009, C. 11, S. 11, s. 41-54.

BUZPINAR, Ş. Tufan, “Abdurrahman El Kevakibi”, *TDVİA*, Ankara 2002, C. 25, s. 339-340.

BUZPINAR, Ş. Tufan, “Aziz Ali Mısri”, *TDVİA*, İstanbul 2005, C. 30, s. 2-3.

BÜYÜKKARA, Mehmet Ali, “İslam Kaynaklı Mezheplerin Ortadoğu’daki Coğrafi Dağılımı ve Tahmini Nüfusları”, *e-makâlât Mezhep Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2013, C. 6, S. 2, s. 321-354.

CAN, Betül, “Rifa’a Râfi’ et-Tahtâvî ve Gerard de Nerval’in Doğu-Batı İzlenimleri”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Konya 2018, S.39, s. 263-283.

CANYAŞ, Hüseyin, CANYAŞ, Orkunt, “Osmanlı’dan Günümüze Misyonerlerin Kültürel Alandaki Faaliyetleri”, *Türklük Bilim Araştırmaları Dergisi*, Niğde 2012, S. 31 s. 55-75.

CİVELEK, Yakup, “Eski Arapça Kaynaklarda Türkler”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sakarya 2016, s. 1-24. <https://www.altayli.net/?s=yakup+civelek> (e.t. 02.09.2019).

COOK, Michael, “Muhammed b. Abdulvahhab”, *TDVİA*, İstanbul 2005, C. 30, s. 492-494.

ÇAĞRI, Erhan, “Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries”, *The Turkish Yearbook of International Relations (Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı)*, 2000, S. 30, 191-212.

ÇAĞRICI, Mustafa, “Asabiye”, *TDVİA*, İstanbul 1991, C. 3, s. 453-455.

ÇAVDAROĞLU, Burhan Erhan, “Askeri Dönüşüm Çağında Mercidabık ve Ridaniye Savaşları Üzerine Bir Tahlil” *Ulak Bilge Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara 2017, C. 5, S. 14, s. 1269-1284.

ÇELİK, Aydın, *Fatımiler Devleti Tarihi (909-1171)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 4, S. 32, 2018.

ÇELİK, Şakire, “Yezidilerinin Yaşam Pratikleri Ve Kimlik Algısı”, *Mukaddime Dergisi*, Ankara 2011, S. 4. s. 159-174.

ÇETİN, Atilla, “Faris eş Şıdyak”, *TDVİA*, İstanbul 1995, C. 12, s. 168-170.

ÇOLAK, Kamil, “Mısır’ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, Isparta 2008, C. 10, S. 2, s. 141-183.

ÇUHACIOĞLU, Abdulkadir, “Muhtâr es-Sekafî; Hadis Vaazı ve Nübüvvet İddiası,” İntizar, *Üç Aylık İnanç ve Düşünce Dergisi*, İstanbul 2014, C. 1, S. 2, s. 67-112.

DADAN, Ali, *Taberi Tarihindeki Türklerle ilgili Rivayetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi (Hz. Peygamber Döneminden Emeviler’in Sonuna Kadar)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006.

DALKILIÇ, Emre, *Hikmet Tanyu’da Gök Tanrı İnancı Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2007.

DAVİD, Adid, *Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa*, çev. Lütfi Yalçın, İstanbul, Literatür Yayınları, 2004.

DAWN, C. Ernest, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, Çev. Bahattin Aydın, Taşkın Temiz, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1998.

DAYANDI, Ahmet, *Alparslan Zamanında Büyük Selçuklu Devleti’nin Dini Siyaseti* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.

DEFTERİ, Ferhad, “Gazzali ve İsmailiyye”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, çev. Naim Döner, Diyarbakır 2016, C. 8, S. 1, s. 526-544.

DEMİR, Yaşar, Şen, Kenan “Doğuş Dönemi İtibariyle Türk Arap Milliyetçiliği”, *Akademik Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2011, C. 5, S. 2. s. 109-128.

DEMİRCAN, Adnan, “Hz. Hasan ve Halifeliği”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Şanlıurfa 1995, C. 1, S. 1, s. 81-106.

DEMİRCİ, Mustafa, “Samarra”, *TDVİA*, İstanbul 2009, C. 36, s. 70-71.

DENİZ, Yıldırım, “Orta Doğu’da Vehhabi - Şii Mücadelesi”, *Tesam Akademi Dergisi*, Bursa 2018, C.5, S. 1, s. 63-95.

DEREKÖY, Sefa, “Magna Carta (Büyük Ferman) Bir Magna Sancta (Büyük Kutsal Mı?)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Samsun 2018, C. 11, S. 56, s. 158-167.

DUMAN, Çağdaş, “Türklerin İslamiyet’i Kabulü ve Mevalilik Meselesi”, *Türk Yurdu Dergisi*, Ankara 2013, S. 315, s. 1-7.

DURSUN, Davut, “Beyrut”, *TDVİA*, İstanbul 1992, C. 6, s. 81-84.

DURSUN, Davut, “Ortadoğu Siyaseti Üzerine Notlar”, *Ortadoğu Yıllığı Dergisi*, Sakarya 2005, S.1, s. 311-322.

EBU DAVUD, “Melahim” 9.

EBU ZEHRE, Muhammed, *İmamı Zeyd Hayatı ve Asrı*, Kahire, Darül Fikri El-Arabi Yayınları, 2005.

EL CAHİZ, Ebu Osman Amr b. Bahr, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev. Ramazan Şeşen, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, II. Baskı, 1988.

ELÇİBEY, Ebulfaz, *Tolunoğulları Devleti*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1997.

ELÇİBEY, Ebulfaz, “Hanefilik Ve Onun Esas Yönleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Ankara 2013, C. 1, S. 3, s. 1-19.

ELÇİBEY, Ebulfaz, “Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri”, Çev. Muhammet Kemalolu, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Gümüşhane 2013, S. 8, s. 24-45.

ERCAN, Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

ERCİYES, Erdem, *Ortadoğu Denklemine Türkiye- Suriye İlişkileri*, İstanbul, Kültür-Sanat Yayınları, 2004.

ERDEL, Ahmet, **DEVLET**, Nadir, vd. *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, C.1, Baskı 2, 1992.

ERDEM, Mustafa, “Kıpti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1997, C. 34, S. 1, s. 144-178.

EREN, Emine, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Ve Mısır Meselesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2008.

ERGİN, A. Şakir, “Bustânî, Butrus B. Bûlus”, *TDVİA*, İstanbul 1992, C. 6, s. 473-474.

ERGÜN, Mustafa, “Mehmet Ali Paşa Zamanında Mısır’da Eğitimin Batılılaşması”, *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Kırşehir 2015, C. 16, S. 3, s. 277-294.

ERTAN, Temuçin F. ÖRS, Orhan, “Milliyetçiliğin Müphemliği: Milliyetçilik Nedir?”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara 2018, S. 62, s. 40-84.

ERTAN, Temuçin Faik, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara, Siyasal Kitapevi, 2014.

ESİN, Emel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş Türk Kültürü El-Kitabı*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, C. 2, 1978

et-TABERİ, nşr. Muhammed Ebulfadl İbrahimi, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulük*, yr. 129, Beyrut, C. 5, 1967.

et-TABERİ, Tarihu'l-Umem ve'l-Mulük, *TBMM Kütüphanesi*, yr. 125-126, C. 8.

FAYDA, Mustafa, "Celula", *TDVİA*, İstanbul 1993, C. 7, s.272-273.

FAZLIOĞLU, ŞÜKRAN, "Yazıcı Nasif b. Abdullah", *TDVİA*, İstanbul 2013, C. 43, s. 367-368.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, "Abdullah b. Sebe", *TDVİA*, İstanbul 1988, C. 1, s. 133-134.

FIĞLALI, Ruhi Ethem, "Kadıyanilik", *TDVİA*, İstanbul 2001, C. 24, s. 137-139.

GİBB, Hamilton A.R, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Ankara, Çağlar Yayınları, 5. Basım, 2005.

GONCA, Sutay, *Büyük Selçuklu Devleti Zamanında Bağdat Halifeliği ile Siyasi-Kültürel-Dini İlişkiler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.

GÖKALP, Yusuf, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Adana 2007, C. 7, S. 2, s. 55-93.

GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, Varlık Yayınları, 7. Baskı, 1968.

GÖKBERK, Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1985.

GÖKHAN, İlyas, "İhşidîler Devletinin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Konya 2007, S. 17, s. 255-269.

GÖRGÜN, Hilal, "Rifa'a et-Tahtavi", *TDVİA*, İstanbul 2008, C. 35, s. 95-97.

GÖRGÜN, Hilal, "Urabi Paşa", *TDVİA*, İstanbul 2012, C.42, s. 167-169.

GÖZE, Ayferi, *Siyasi Düşünceler ve Yönetimler*, İstanbul, Beta Yayınları, 5. Baskı. 1989.

GUZMAN, Roberto Marín, "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali", Çev. Ali AKSU-Sena KAPLAN, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas, 2014, C. 18, S. 1. s.257-298.

GÜLDEŞ, Dilek, *Urabi Paşa Hareketi ve İngilizler'in Mısır'ı İşgali (1881-1882)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999.

GÜMÜŞ ÖZDEMİR, Şenay, "Napolyon'un Mısır'ı İşgali Sırasında Osmanlı Topraklarındaki Fransızlar", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2013, S. 9, s. 249-278.

GÜMÜŞ, Musa, *Sultan II. Abdülhamid'in Mısır Politikası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013.

GÜNAY, Selçuk, “II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1995, C. 17, S.28. s. 85-108.

GÜNDÜZ, Aslan, “İnsan Hakları”, *TDVİA*, İstanbul 2000, C. 22, s. 323-327.

GÜNDÜZ, Şinasi, “Misyonerlik”, *TDVİA*, İstanbul 2005, C.30, s. 193-199.

GÜNEŞ, Hüseyin, “Muhtâr Es-Sekafî Hareketi Karşısında Muhammed B. Hanefiyye'nin Yeri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Nevşehir 2015, S. 75, s. 183-199.

GÜNGÖR, Erol, *Tarihte Türkler*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 6. Basım, 1995.

GÜRBÜZ, Ahmet, “J. J. Rousseau ve Toplum Sözleşmesi Kuramının Değeri”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara 2003, C. 2, S.4, s. 1-10.

GÜZEL, Fatih, “Abbasi Dönemi Önemli Türk Komutanlarından Eşnas Et-Turki”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Samsun 2018, C. 11 S. 60, s. 1296-1301.

GÜZEL, H. Celal, ÇİÇEK, Kemal, vd. *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, C. 4, 2002.

HAI, SHUKRİ AMİR, *Suretü'l Etrak Ledel Arab “Arapların Gözüyle Türkler” Kitabının Tercüme ve Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2019.

HALİL, Yasin, “Arap İdeolojisi”, Bağdat, Kültür ve Mimarlık Bakanlığı Yayınları, 1966, s. 87.

HANİOĞLU, M. Şükrü, “Cemiyet”, *TDVİA*, İstanbul 1993, C. 7, s.329-331.

HARMAN, Ö. Faruk, **AYDIN**, Mehmet vd. *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul, Ensar Yayınları, 2004.

HARTMAN, M., “Matbua”, *MEBİA*, İstanbul 1997, C. 7, s. 362-405.

HAŞLAK, İrfan, “Milliyetçilik ve Modernleşme: XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Örneği”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara 2002, C. 3, S. 2, s. 49-61.

HATALMIŞ, Ali, “İslam'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Adana 2013, C. 13, S. 2, s.151-171.

HOURLANI, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, İletişim Yay. 2010.

HUT, Davut, “Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sakarya 2016, C. 1. s. 137

İŞİK, Ramazan, “1820-1950 Yılları Arasında Suriye Ve Lübnan'da Protestan Misyonerlerin Kadınlara Yönelik Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, C. 15, S. 2, s. 167-187.

İBNÜ'L-ESİR, *El Kamil Fi't- Tarih*, Bahar Yay.

İNALCIK, Halil, **GÖYÜNÇ**, Nejat, vd. *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul, Enderun Yayınları, 1994.

İNAN, Afet, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, 1987.

İSLAM, Fatma, *Kadeş Savaşı Sonrası Hitit- Mısır İlişkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015.

KAFESOĞLU, İbrahim, “ALPARSLAN”, *TDVİA*, İstanbul 1989, C. 2, s. 526-530.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 41. Basım, 2017.

KANAT, Cüneyt, “Memlük Kaynaklarında Osmanlı İmajının Değişim Süreci”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir 2006, C. 21, S.1, s. 123-134.

KARAARSLAN, N. Ünal, *Ahmed Faris Eş-Şıdyak Edebi Şahsiyeti ve El-Cevaib Gazetesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1997.

KARAHAN, Harun Dünder, “Hristiyan Mezheplerinde Vahiy Anlayışı”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Tokat 2018, C. 13, S. 13, s. 287-308.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet Ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 8, 2007.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 5, 8. Baskı, 2007.

KARAMAN, Mehmet Ali, “Fransız İhtilali’nin Osmanlı İmparatorluğu’na Etkileri”, *Sdü Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta 2018, S. 44, s. 62-79.

KARAPINAR, Mahmut, “Abbasi Dönemi Türklerin Siyasi Faaliyetleri”, *Türk Tarihi Araştırmaları*, Sakarya 2014, s. 1-20, <http://www.altayli.net/> (e.t. 02.09.2019).

KAYAOĞLU, İsmet, “İslam Ülkelerinin Yakın Tarihi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1972, C. 20, S. 1, s. 199-218.

KEHA, Murathan, “Mehmed Ali Paşa İsyanı Sırasında Mısır’ın Siyasi Durumuyla İlgili Sultan Abdülmecid’e Sunulan Bir Layiha”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2016, C. 20, S. 4, s. 1415-1434.

KEHA, Murathan, “Mehmet Ali Paşa İsyanı Sırasında Mısır’ın Ekonomik Durumuyla İlgili Sultan Abdülmecid’e Sunulan Bir Layiha”, *Doğu Esintileri Dergisi*, Ankara 2017, S.7, s. 95-122.

KELEŞ, Bahattin, “Talas Savaşı’nın Türklerin İslamiyet’i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2016, S. 225, s. 83-96.

KILINÇKAYA, Derviş, *Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ankara, Atam Yayınları, 2004.

KIRMIZI, İsmail, *19. Yüzyılda Mısırlı Panislamist- Milliyetçi Entelektüel: Ahmet Şevki’nin Osmanlı- Mısır İlişkileri Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2013.

KIŞ, Salih, “Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın Anadolu Harekâtı ve Konya Muharebesi”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Dergisi*, Konya 2010, S. 23, s. 145-158.

KIZILTOPRAK, Süleyman, “Memlük”, *TDVİA*, Ankara 2004, C. 29, s. 87-90.

KİREÇÇİ, Akif Mehmet, “Mehmet Ali Paşa Döneminde (1805–1848) Mısır’da Modernleşme Hareketleri”, *Türk Yurdu*, Aralık 1999-Ocak 2000, C. 19-20, S.148–149, s. 61-67.

KİTAPÇI, Zekeriya, *Ortadoğu’da Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1987.

KİTAPÇI, Zekeriya, Türklerin Müslüman Oluşu, *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Makale Bilgi Sistemi*, Adana 2006, s. 263.

KOCA, Salim, “İslam Medeniyeti Çevresinde Türk İmajı”, *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2010, C. 1, S. 6, s.120-153.

KOCADAĞ, Yaşar, *Keysaniyye’nin Doğuşu, Gelişimi ve Düşünceleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004.

KOCAOĞLU, Mehmet, “Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara 1995, C. 6, S. 6, 195-210.

KOLOĞLU, Orhan, “*Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi*”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, C. 1. 1985.

KORTANTAMER, Samira, “Arap Kaynaklarında Selçuklular”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir 1993, C. 8, S. 1, s. 239-254.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri Yayınları, 1976.

KURNAZ, Yasin, “Muhtâr Es-Sekafî’nin Ehl-i Beyt ve Benî Hâşim Bireyleri İle İlişkileri”, *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Aksaray 2009, C. 6, S. 11, s. 123-144.

KURŞUN, Zekeriya, *Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1517-1919)*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, C. 1, 1999.

KUTLUOĞLU, Muhammet Hanefi, “Kavalalı Mehmet Ali Paşa”, *TDVİA*, Ankara 2002, C. 25, s. 62-65.

KÜLEYNİ, Ebu Cafer Muhammed b. Yakub, *El-Kâfi*, Tahran, Darül Kitabul İslamiye Yayınları, C. 5, 1948.

LEWİS, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, Ağaç Kitapevi Yayınları, 2009.

MERÇİL, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 8. Basım, 2013.

MÖMİN, Samire, “Şamanizm ve Günümüz Kalıntıları Uygur Toplumundaki Tabular Üzerine”, *Ulak bilge Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara 2013, C. 1, S. 1, s. 81-89.

MÜSLİM, “Fiten” 62.

NESAİ, “Cihad” 42.

OCAK, Ahmet Yaşar, “Alevi”, *TDVİA*, İstanbul 1989, C. 2, s. 368-369.

OFLAZ, Abdulhalim, “Eyyûbî Ailesinin İlk Dönem Tarihleri”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Iğdır 2016, S. 7, s. 37-60.

OKUTAN, Çağatay, “Arap Milliyetçiliği”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 56 S. 2, s. 158-172.

ORTAYLI, İlber, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yay. C. 4, 1985.

OTENKAYA, Yusuf, “Emevilere Karşı Abbasi Muhalefedinin İlk Evreleri”, *Erciyes Üniversitesi History Studies International Journal Of History*, Kayseri 2017, C. 9, S. 2, s. 171-188.

ÖZ, Mustafa, ŞEKA, Muhammed Eş, “İsmailiyye”, *TDVİA*, İstanbul 2001, C. 23, s. 128-133.

ÖZALKAN, Seda, “Tarihsel Perspektiften Arap Milliyetçiliği”, *İnsamer*, İstanbul 2018, S. 56, s. 1-7.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Melikşah”, *TDVİA*, Ankara 2004, C. 29, s. 54-57.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Türklerin İslamiyet’i Kabulü”, *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Makale Bilgi Sistemi*, Adana 2005, s. 239-258.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Ebu Cafer el-Kaim-Biemrillâh Abdullah b. Ahmet el-Kadir-Billâh el-Abbasi”, *TDVİA*, İstanbul 2001, C. 24, s. 210-211.

ÖZBARAN, Salih, “Kızıldeniz’de Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1978, S.31, s. 65-146.

ÖZBEK, Gülşen, *Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu: İttihat Ve Terakki Döneminde Türk-Arap İlişkileri (1908-1916)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2010.

ÖZBEY, Ali Ulvi, “19. Yüzyıl Arap Milliyetçiliğinde Misyonerlerin Etkisi: Suriye Örneği”, *Tarih Okulu Dergisi*, İzmir 2018, C. 35, S. 11, s. 64-81.

ÖZCAN, Azmi, “Milliyetçilik”, *TDVİA*, İstanbul 2005, C. 30, s. 84-87.

ÖZDEMİR, M. Nadir, “Abbasi Halifeleri İle Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, *Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya 2008, S. 24, s. 317.

ÖZER ÖZKAYA, Sevda, *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007.

ÖZER, Yusuf Ziya, *Mısır Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

ÖZERVARLI, M. Sait, “REŞİD RIZA”, *TDVİA*, İstanbul 2008, C. 35, s. 14-18.

ÖZGER, Yunus, “Mısır'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha”, *History Studies International Journal Of History Ortadoğu Özel Dosyası*, Samsun 2010, C. 2, s. 302-323.

ÖZKAYA, Yücel, ‘Mütesellim’, *TDVİA*, İstanbul 2006, C. 32, s. 203-204.

ÖZKIRIMLI, Umut, *Milliyetçilik Kuramları*, İstanbul, Sarmal Yayınları, 1. Baskı, 1999.

ÖZKOÇ, Özge, *İmparatorluk İktidarının Sınırında Osmanlı Mısırı: Mehmet Ali Paşa Döneminden Hidivliğe*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.

ÖZKUYUMCU, Nadir, *İhşidiler, Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, C. 5, 2012.

ÖZKUYUMCU, Nadir, *Tolunoğulları, Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, C. 5, 2012.

ÖZLÜ, Zeynel, “Osmanlı Devleti’nin Hz. Ali Ahfadı (Şerifler) İle İlgili Uygulamalarına Dair Bir Değerlendirme”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Ankara 2012, S. 61, s. 221-244.

ÖZSÜER, Esra, “19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri”, *Türkiyat Mecmuası Dergisi*, İstanbul 2016, C. 26, S. 2, s. 325-344.

ÖZTÜRK, Engin, “Modern Ortadoğu Tarihi” s. 3. <https://www.academia.edu/> (e.t. 31.08.2019).

ÖZTÜRK, Şeyma, *Suriye’de Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve II. Abdülhamid’in Suriye Politikası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, *Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmam Azam Ebu Hanife*, İstanbul, Yeni Boyut Yayınları, 22. Baskı, 2014.

PAMUKÇU, Ekrem, *Bağdat’ta İlk Türkler*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

PARLAK, Yasemin, *Kabilecilik Anlayışının Hz. Ali Dönemi Siyasi Gelişmelerine Etkisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2006.

PESKES, Esther, “18. Asırda Tasavvuf ve Vehhâbilik”, Çev. Mehmet Çelenk, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Bursa 2003, C. 12, S. 2, s. 413-429.

POLAT, Bengül Salman, “Fransız İnkılabı’nın Türk Modernleşme Sürecine Etkileri”, Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, Ankara 2005, C. 6, S. 1, s. 149-167.

ROUX, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 yıl*, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 9. Baskı, 2013.

SAĞLAM, Ahmet, Tolunoğullarının Kuruluşundan İhşîdîlerin Yıkılışına Kadar Mısır'da Gayr-ı Müslimler, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2011.

SALLABİ, Ali Muhammed, *Emeviler Dönemi I*, çev. Harun Ünal, İstanbul, Ravza Yayınları, 2006.

SAMUR, Sebahattin, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Suriye'de Açılan Protestan Okulları Üzerine Bir İnceleme", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kayseri 1990, S. 7, s. 171-184.

SANCAR, Faruk, "Bağnaz Bir Selefî Mi Endişeli Bir Entelektüel Mi? (İbn Teymiyye'nin Eleştirel ve Reaksiyoner Karakteri Hakkında)", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2015, C. 18, S. 46, s. 97-125.

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, Ankara, İmge Yayınları, 1. Baskı, 1989.

SARICA, Murat, *Fransız İhtilali*, İstanbul, Gerçek Yayınları, 2. Baskı, 1981.

SARIÇAM, İbrahim, *İslam Öncesinden Abbasilere Kadar Emevi Haşimi İlişkileri*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Baskı, 2015.

SARIÇAM, İbrahim, "Nihavend", *TDVİA*, İstanbul 2007, C. 33. s. 98-99.

SAVUN, Ergenekon, "Tarihte Araplar ve Türk-Arap İlişkileri", *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, Ankara 2018, C. 4, S. 9, s. 229-257.

SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3.Baskı, 2000.

SEVİM, Ali, **MERÇİL**, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.

SEZER, Ayten, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1999, C. 16, s. 169-183.

SİMİTH, Anthony Douglas, *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sinan Şen, İstanbul, İletişim Yayınları, 1. Baskı, 1994.

SOY, H. Bayram, *Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e kadar*, *bilig*, Ankara 2004, S. 30, s. 173-200.

SOYYİĞİT, Osman Zeki, *XVIII. Asırda Fransızların Mısır'ı İşgali (Neden ve Sonuçlar)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1985.

SÜSLÜ, Azmi, "Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri, 1798-1807", *Belleten*, Ankara 1983, C. 47, S.185, s. 259-279.

ŞAHİN, Köksal, "Bir İdeoloji Olarak Milliyetçilik", *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, Kırgızistan 2017, S. 12, s. 2-9.

ŞAM ALTUNAY, Emine, *Mısır'ın 1882'de İngilizler Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Takip Ettiği Siyaset*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), OnDokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2001.

ŞEN, Mehmet Emin, “Abbasi Döneminde İdari ve Mali Kadrolardaki Türkler”, İstem, 2009, S.13, s. 233-260,

ŞEN, Sabahattin, Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi, İstanbul, Birey Yayınları, 2004.

ŞENZEYBEK, Aytekin, “Başlangıçtan Günümüze Dürzilik”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2011, S.31, s. 176-215.

ŞENZEYBEK, Aytekin, “Muhtâr Es-Sakafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysânî Fikirlerin Ortaya Çıkışı”, *Marife Dini Araştırma Dergisi*, Konya 2015, C. 15, S. 2, s. 343-370.

ŞEŞEN, Ramazan, “Eski Araplara Göre Türkler”, *Türkiye Mecmuası Dergisi*, İstanbul 1969, C. 15, s. 11-36.

ŞEŞEN, Ramazan, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul, Çağ Yayınları, 1987.

ŞİŞMAN, Adnan, “Osmanlı Öğrencilerinin Paris'te Tahsil Yaptıkları Mısır ve Ermeni Mektepleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Afyon 2003, C.5, S. 2, s. 1-9.

TABERANİ, “el-Mu'cemu'l-Kebir”, 2.

TAFLIOĞLU, Serkan, “Modern Türk Tarihçiliğinde Türklerin Müslüman Oluşu”, *Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Niğde 2012, C. 4, S. 16, s. 31-42.

TAN, Muzaffer, “Geçmişten Günümüze Dürzilik”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, Isparta, 2012, C. 5, S. 2, s. 61-82.

TAŞ, N. Fahri, “Osmanlı Devleti'nde Azınlık Cemiyetlerinin Kurulması ve Bulgar İttihad-ı Muallimin Cemiyeti”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, Erzincan 2002, C. 4, S.1, s. 65-87.

TAŞĞIN, Ahmet, “Yezidiyye”, *TDVİA*, İstanbul 2013, C. 43, s. 525-527.

TAŞPINAR, İsmail, “Maruniler”, *TDVİA*, Ankara 2003, C. 28, s. 71-72.

TERZİ, Mustafa Zeki, “Gulam”, *TDVİA*, İstanbul 1996, C. 14 s. 178-180.

TİBİ, Bessam, Arap Milliyetçiliği, Çev. Taşkın Temiz, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1998.

TİRMİZİ, “Fiten” 40.

TORUN, İshak, “Kapitalizmin Zorunlu Şartı Protestan Ahlâk”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Sivas 2002, C. 3, S. 2, s. 89-98.

UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul, Filiz Kitapevi, 4. Baskı, 1995.

UMAR, Ö. Osman, “Aziz Ali El-Mısri ve Osmanlı Devletine Karşı Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 2003, C. 13, S.1, s. 419-436.

URFA, Âdem, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavut ve Arap Milliyetçilikleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010.

UTKU, Nihal Şahin, “İslam Öncesi Arap Toplumunda Sosyal Durum”, İstanbul 2009, s. 1 <http://www.sonpeygamber.info> (e.t. 01.09.2019).

UZUNÇARŞILI, Hakkı İsmail, “Sultan II. Mahmut’un Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’ya Göndermiş Olduğu Beyaz Üzerine Hatt-ı Hümayunu”, *Belleten*, Ankara 1961, C.25, S.98, s. 249-252.

UZUNÇARŞILI, Hakkı İsmail, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.II, 7. Baskı, 1988.

ÜÇÖK, Bahriye, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*, Ankara, Ankara Üniversitesi ilâhiyat Fakültesi Yayınları, 1968.

ÜLGİN, Pınar, “Ortaçağ Avrupa’sında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış”, *Mukaddime Dergisi*, Ankara 2010, S. 1, s. 1-17.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul, Milli Eğitim Yayınları, 1969.

ÜMİT, Mehmet, “Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kıbrıs 2015, C. 1, S. 1, s. 93-118.

ÜNAL, Şeref, *Temel Hak Ve Özgürlükler ve İnsan Hakları Hukuku*, Ankara, Yetkin Yayınları, 1997.

ÜZÜM, İlyas, “Nusayrilik”, *TDVİA*, İstanbul 2007, C. 33, s. 270-274.

VAROL, Bahaüddin, “Hicri I. Asırda Ehl-i Beyt İmajı”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Konya 2003, S. 16, s. 100-121.

WAARDENBURG, Jacques , “Protestanlık”, *TDVİA*, İstanbul 2007, C. 34, s. 351-354.

WAARDENBURG, Jacques, “Reform,” *TDVİA*, İstanbul 2007, C. 34, s. 530-533.

WELLHAUSEN, Julius, *İslamiyet'in İlk Devrinde Dinî - Siyasî Muhalefet Partileri*, çev. Fikret İşıltan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

YALÇIN, Emruhan, “Şark Meselesi ve Emperyalistlerin Türk Politikası”, *Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mersin 2015, C. 2, S. 4, s. 76-104.

YALÇINKAYA, Alaeddin, *Cemaleddin Afgani ve Türk Siyasal Hayatı Üzerindeki Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990.

YARAMIŞ, Ahmet, “Mısır’da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı: Cromer Örneği (1883 – 1907)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Afyon 2007, C. 9, S. 2, s. 121-130.

YAZICI, Nesimi, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. 1992.

YAZICI, Nesimi, “Osmanlı Devleti’nin Araplarla Meskûn Bölgelerindeki Resmi Vilayet Basını Konusunda Bir Değerlendirme”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1990, C. 5, s. 2047-2065.

YAZICI, Nesimi, “Takvim-i Vekayi”, *TDVİA*, İstanbul 2010, C. 39, s. 490-492.

YAZICI, Nesimi, “Vakayi-i Mısri Üzerine Birkaç Söz”, *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi (OTAM)*, Ankara 1991, S.2, s. 267-278.

YENAL, Serkan, “Arap Milliyetçiliği Düşüncesinin Oluşumu”, *Akademi Ortadoğu: Altı Aylık Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2013, C. 7, S. 14, s. 202-2012.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbasiler”, *TDVİA*, İstanbul 1998, C.1. s. 49-56.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Ahmed b. Tolun”, *TDVİA*, İstanbul, 1989, C. 2, s. 141-143.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Avasım”, *TDVİA*, İstanbul 1991, C. 4, s. 111-112.

YILDIZ, Harun, “Harici Düşüncesinin Gelişimi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Samsun 1999, C.11, S. 11, s. 257-270.

YILDIZ, Harun, “İbadilik Araştırmalarında Önemli Bir İsim: Tadeusz Lewicki” *İslami İlimler Dergisi*, Çorum 2010, C. 10, S. 1, s. 57-84.

YILMAZ, Gülay, “Bektaşilik ve İstanbul’daki Bektaşi Tekkeleri Üzerine Bir İnceleme”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Antalya 2015, C.9, S. 5, s. 97-136.

YILMAZ, İbrahim Halil, “Ortadoğu’nun Jeo-Ekonomik Önemi ve ABD’nin Ortadoğu Politikasının Ekonomik Nedenleri”, *Tesam Akademik Dergisi*, Bursa 2016, C. 3 S. 1, s. 99-128.

YILMAZ, Nevin, *Abbasi İhtilali’nde Türkler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2007.

YILMAZ, Sinan, “Ortodoksluğun Tarihsel Gelişimi”, s. 1-18, <https://www.academia.edu/> (e.t. 01.09.2019).

YİĞİT, İsmail “Mevali” *TDVİA*, Ankara 2004, C. 29, s. 424-426.

YİĞİT, İsmail, “Emeviler”, *TDVİA*, İstanbul 1995, C. 11, s. 87-104.

YİĞİT, İsmail, “Muhtar es-Sekafi”, *TDVİA*, İstanbul 2006, C. 31, s. 54-55.

YİĞİT, İsmail, “Osman”, *TDVİA*, İstanbul 2007, C. 33, s. 438-443.

YOOLDOOZ, Mohammed Asef, *Abbasi Daveti Süreci ve Abbasi Devleti’nin İlk Asrında Mevali*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2012.

YORULMAZ, Şerife, “Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşruiyet Kazanması (19. yüzyıl - 20. yüzyıl başları)” *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara 2000, C. 11, S. 11, s. 697-768.

YÖNEM, Ahmet, “Kadiyânîlik Bağlamında Mehdilik”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sakarya 2011, C. 13, S. 24, s. 175-191.

YÜCESOY, Hayrettin, “Kadısiye”, *TDVİA*, İstanbul 2001, C. 24, s. 136-137.

YÜKSEL, Ahmet Turan, “İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasi, Kültürel ve Medeniyet Tarih Üzerine”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2001, C. 11, S. 11, s. 67-99.

ZEİNE, N. Zeine, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev. Emrah Akbaş, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2003.

ZENGİN, Muhammet Fatih, *Ortaçağ İslam Devletlerinde Türk Memlukleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

ZEYNEL, Ali, *Kakaiyye Hareketi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

İNDEKS

Abbasi,19, 26, 30, 35, 41, 42, 43, 44, 45,
46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55,
56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65,
66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75,
79, 125, 126, 154, 158, 159, 160, 162,
166, 167, 169, 170, 172, 174, 175

Abdurrahman El Kevakibi, 123, 162

Âdem-i Merkeziyet partisi, 139

Afşin, 29, 53, 54, 55, 162

Ahmed Faris El-Şidyakı,126

Akdeniz, 18, 48, 59, 73, 75, 77, 79, 80,
83, 85, 86, 99, 100, 101, 105, 108, 146,
171

Amerikan, 74, 101, 108, 110, 111, 126,
127, 129, 133, 137

Arap, 1, 2, 4, 5, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 21,
22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31,
32, 35, 39, 41, 42, 44, 45, 46, 48, 49,
51, 52, 53, 54, 59, 61, 62, 63, 65, 68,
70, 71, 73, 75, 73, 74, 75, 77, 80, 81,
82, 84, 87, 88, 93, 95, 98, 99, 100, 101,
102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110,
111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118,
119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126,
127, 128, 129, 130, 131, 126, 127, 128,
129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136,
137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144,
145, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155,
156, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166,
167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174,
175

Arap Coğrafyası, 73

Arap milliyetçiliği, 93, 95, 98, 99, 100,
101, 102, 103, 104, 107, 108, 111, 113,
114, 117, 123, 125, 128, 129, 128, 130,
131, 132, 134, 135, 141, 143

Arapça, 6, 13, 14, 15, 26, 50, 61, 74, 86,
95, 96, 98, 99, 101, 103, 106, 112, 115,
122, 123, 125, 126, 127, 129, 130, 132,
133, 134, 136, 137, 142, 156, 157, 160,
162

Asabiyetçilik, 16, 29, 120

Asilzadeler, 7

Avrupa, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 12, 20, 39, 40,
73, 74, 76, 87, 89, 91, 93, 94, 95, 101,
103, 105, 109, 111, 114, 115, 117, 118,
127, 131, 145, 146, 147, 148, 149, 170,
173

Batı, 1, 2, 3, 6, 13, 20, 25, 45, 47, 59, 60,
66, 67, 68, 72, 76, 75, 76, 79, 82, 83,
88, 92, 95, 100, 101, 103, 108, 112,
114, 116, 117, 119, 131, 143, 145, 146,
147, 155, 162

Beyrut, 31, 110, 111, 118, 125, 127, 128,
129, 130, 132, 133, 135, 136, 137, 164,
172

Beyrut Gizli Cemiyeti,

Burjuvazi, 8, 11

Butros el Bustani, 128, 129

Butros El-Bustani, 127, 135

Büyük Selçuklu Devleti, 65, 67, 68, 69,
70, 71, 158, 159, 163, 165

Cem'iyet El-Arabiyye El-Fetat,

Cem'iyet El-Fünün ve'l Ulum, 135

Cem'iyet El-Thavri El-Osmani, 137

Cemalettin Afgani, 117, 118, 119, 120,
121, 131

- Cemel, 18, 23, 31, 42
- Cemiyet, 128, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 166
- Coğrafik, 38, 73, 77, 162
- Çinliler, 47, 48
- Dil, 1, 2, 3, 5, 19, 44, 75, 74, 94, 98, 112, 114, 126, 136, 140
- Doğu, 1, 2, 3, 13, 17, 20, 21, 25, 39, 40, 50, 60, 65, 66, 67, 68, 72, 76, 77, 74, 76, 78, 79, 80, 82, 85, 86, 87, 95, 96, 100, 111, 112, 115, 116, 119, 127, 130, 131, 133, 142, 143, 146, 161, 162, 164, 167
- Ebu Müslim, 44, 45, 46, 48
- El Ahd Cemiyeti, 142
- El Basir Gazetesi, 133
- El Kahtaniyye, 141
- El- Kahtaniyye, 141
- El Külliyyetü's Suriyye li Protestaniyye, vii, 137
- El Mirsad Gazetesi, 132
- El Munteda El Edebi El- Arabi, vii, 138
- El-Ahram Gazetesi, 132
- El-Burhan Gazetesi, 131
- El-Cemiyetü's-Şarkiyye, 135
- El-Cenne ve İttihad-ı Osmanî Gazetesi, 131
- El-Fetat, 144, 145
- El-Hilafet Gazetesi, 133
- El-İslah Gazetesi, 133
- El-İhaül Arabi ve'l Osmani, 138
- El-Kabs Gazetesi, 131
- El-Misbah Gazetesi, 132
- El-Müfid Gazetesi, 133
- El-Müşir Gazetesi, 132
- El-Vatan Gazetesi, 133
- Emeviler, 13, 16, 18, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 35, 41, 47, 56, 102, 154, 159, 160, 163, 171, 173, 175
- Eyyubi, 65, 71, 72, 73, 74, 172
- Fatimi, 36, 63, 67, 68, 70, 72, 73, 74, 126
- Fransa, 1, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 41, 77, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 93, 94, 95, 100, 104, 105, 106, 109, 115, 116, 129, 130, 131, 132, 133, 145, 146, 148, 149, 159
- Fransız, 1, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 41, 78, 82, 85, 87, 89, 90, 93, 94, 100, 103, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 130, 132, 135, 149, 151, 154, 156, 160, 167, 171, 172, 175
- Gizli Cemiyetler, 141
- Halife, 17, 24, 30, 34, 42, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 66, 68, 70, 71, 72, 78
- Halk, 1, 3, 4, 6, 8, 9, 12, 43, 44, 46, 54, 55, 61, 69, 78, 75, 92, 113, 151
- Hanbelilik, 127
- Hizb El Lamerkeziye El-İdari El Osmani, 139
- Horasan, 14, 17, 21, 22, 24, 25, 28, 34, 35, 43, 44, 45, 46, 47, 52, 58, 66, 69, 162
- Hristiyan, 20, 40, 104, 105, 108, 109, 112, 125, 126, 128, 129, 130, 135, 136, 139, 156
- Hız. Ali, 18, 22, 23, 24, 25, 26, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 42, 43, 99, 170, 171
- Hız. Osman, 18, 22, 23, 42, 159
- Hız. Ömer, 16, 17, 18, 21, 22, 25, 29, 47, 78, 79

Hız. Peygamber,13, 15, 16, 17, 21, 22, 26,
41, 53, 64, 98, 99, 101, 102, 154, 163

II. Abdülhamid, 99, 119, 122, 123, 134,
137, 138, 149, 151, 152, 166, 171

Irak, 17, 24, 27, 32, 34, 35, 36, 37, 38,
39, 65, 66, 73, 80, 81, 100, 106, 108,
144, 145, 148

İbrahim El-Yazıcı, 129, 131, 135, 136

İhşidiler, 59, 62, 63, 64, 158, 170

İhtilal, 1, 7, 12, 45

İngiltere, 10, 77, 82, 84, 85, 87, 94, 95,
104, 105, 106, 109, 111, 126, 131, 132,
145, 146, 147, 148, 149, 152, 153, 159

İslam Tarihi, 24, 29, 35, 56, 68, 69, 70,
159, 173

İslamiyet, 13, 14, 16, 19, 20, 21, 22, 25,
26, 28, 34, 45, 48, 49, 50, 61, 66, 67,
75, 79, 98, 101, 118, 120, 121, 122,
124, 125, 127, 128, 131, 133, 154, 155,
157, 162, 164, 165, 168, 169, 174

Kanuni Sultan Süleyman, 82, 106

Katolik, 11, 40, 103, 106, 111, 113, 128,
129, 156

Küfe, 18, 23, 24, 27, 31, 32, 33, 34, 35,
43, 44, 46

Lisanü'l-Arab Gazetesi, 133

Lübnan, 6, 37, 41, 74, 81, 92, 99, 100,
106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113,
121, 126, 132, 134, 136, 137, 154, 155,
156, 157, 166, 167

Mansur, 30, 51, 52, 162

Me'mun, 30, 51, 52, 53

Mehmet Ali Paşa, 75, 88, 89, 90, 91, 92,
93, 94, 95, 96, 97, 101, 103, 107, 113,
115, 127, 126, 128, 129, 130, 146, 147,
148, 155, 156, 159, 161, 164, 167, 168,
169, 170, 173

Memlukler, 74, 75, 84, 86

Mevali, 25, 28, 29, 30, 35, 43, 44, 46, 48,
50, 102, 166, 175

Mezhep, 35, 36, 38, 39, 40, 53, 74, 106,
109, 128, 138

Mısır, 6, 13, 16, 18, 23, 24, 25, 27, 28,
39, 41, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65,
66, 67, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78,
73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82,
84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93,
94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103,
106, 107, 108, 112, 113, 114, 115, 116,
117, 118, 120, 122, 123, 124, 127, 128,
126, 128, 129, 130, 132, 133, 139, 146,
147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154,
155, 156, 157, 159, 160, 161, 163, 164,
165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173,
174

Mısır valisi, 62, 63, 89

Millet, 1

Milliyetçilik, 1, 3, 4, 5, 6, 12, 13, 41, 78,
77, 82, 87, 88, 91, 95, 100, 101, 102,
108, 109, 110, 112, 114, 117, 118, 119,
125, 126, 129, 126, 130, 132, 133, 134,
139, 144, 154, 157, 165, 166, 170, 172

Misyonerlik, 104, 105, 106, 107

Muaviye, 18, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30,
31, 32, 38, 42, 43

Muhammed Abduh, 119, 120, 121, 122,
123, 131, 155

Muhammed b. Abdulvahhab, 126, 163

Muhammed Reşid Rıza, 121, 122, 138,
155, 156

Muhtar b. Ebu Ubeyd Es-Sekafi, 31

Müntehirü'l Muktebes Gazetesi, 132

Napolyon, 6, 13, 77, 82, 84, 85, 86, 87,
88, 89, 93, 96, 100, 102, 103, 107, 113,
114, 129, 130, 146, 148, 153, 155, 156,
161, 165

Nasif El-Yazıcı,125, 126, 129, 135

Ortadoğu, 2, 5, 13, 36, 38, 51, 53, 65, 78, 73, 74, 75, 80, 81, 87, 92, 100, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 116, 117, 129, 130, 131, 134, 135, 139, 141, 142, 144, 146, 154, 155, 156, 157, 161, 162, 163, 164, 168, 170, 172, 173, 174

Osmanlı, 4, 8, 13, 16, 37, 64, 65, 73, 76, 77, 78, 73, 75, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 117, 119, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 161, 162, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175

Protestanlar, 104, 106, 110, 111

Rabitatü'l Vatan'il Arabi, 135

Rifa'a Rafi el Tahtavi, 95

Ruhbanlar, 8

Selâhaddin, 72

Selçuklular, 65, 66, 67, 68, 168, 171

Sıffin, 23, 24, 32, 42, 43

Sömürgecilik, 74, 146

Sultan II. Mahmut, 90, 91, 173

Suriye, 1, 6, 16, 18, 23, 25, 27, 37, 38, 39, 41, 60, 62, 65, 66, 71, 74, 77, 73, 78, 80, 81, 87, 91, 92, 97, 99, 100, 103,

106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 122, 124, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 139, 141, 142, 144, 145, 148, 154, 155, 156, 157, 160, 164, 166, 167, 170, 171, 172

Suriye Diriliş Cemiyeti, 136

Şam ve Basra Islahat Cemiyetleri, 140

Şii, 21, 32, 35, 36, 37, 42, 46, 67, 68, 70, 72, 73, 74, 117, 127, 161, 164

Tahtavi, vi, 114, 115, 116, 117, 155, 165

Talas Savaşı, 21, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 168

Tolun oğlu Ahmet, 58

Türkçe, 20, 61, 75, 76, 74, 94, 95, 96, 103, 112, 115, 122, 123, 129, 132, 133, 137, 140, 156, 157

Türk-İslam, 57, 74

Türkler, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 28, 29, 37, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 64, 65, 99, 100, 101, 102, 105, 115, 118, 119, 121, 122, 128, 131, 143, 157, 160, 162, 166, 170, 171, 172, 174

Vahhabi, 90, 91, 126, 127, 128, 129, 161

Yavuz Sultan Selim, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 86, 126, 159

Yezid, 27, 31, 32, 38

Zahletü'l-Fetat Gazetesi, 132

ÖZGEÇMİŞ

1995 yılında Malatya’da doğan Murat ERKOÇ 2013 yılında Malatya Anadolu İmam Hatip Lisesi’nde mezun oldu. 2013 yılında eğitim hayatına başladığı Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde Lisans eğitimini 2017 yılında tamamladı. 2017 yılında Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı. 2019 yılında Yüksek Lisans mezun oldu.

VİTAE

Murat ERKOC was born in Malatya in 1995. In 2013 he graduated from Malatya Anatolian Imam Hatip High School. He graduated from the Department of History at University of Gaziantep Faculty of Arts and Sciences and graduated in 2017. He started his master's degree in University of Gaziantep Institute of Social Science Department of History and graduated in 2019.